

УЎК: 821.512.133

КБК 83.3.1

Адабий-эстетик тафаккур тарихининг иккинчи жилдида Ўрта асрлар ва Ислом интибоҳи ҳамда Ғарб Уйғониши даврининг адабий-эстетик тафаккур манбалари тадқиқ этилган бўлиб, у милодий IV асрдан XVI асргача давом этган мумтоз даврни ўз ичига олади. Айни давр манбаларида канонизация, яъни мумтоз адабиётнинг қатъий ўлчов ва концепцияларини ўзида акс эттирган рисола (трактат), тазкира ва бошқа адабиётшунослик жанрлари поэтикада жорий қонуниятлар ҳисобланади.

Адабий-эстетик тафаккур тарихи филолог ва файласуф олимлар, соҳа мутахассислари ҳамда тегишли мутахассисликка доир бакалаврият ва магистратура босқичи талабаларига мўлжалланган.

Мазкур монография

*Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Ф1-02 рақамли "Адабиётшунослик тарихининг фундаментал
тадқиқи" мавзuidaги Гранти асосида бажарилган.*

Масъул муҳаррирлар:

ЎзРФА академиги Ашқ ҚАЮМОВ,

филология фанлари доктори, проф. Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ

Таҳрир ҳайъати:

Юрий Борев, Умарали Норматов, Ёқубжон Исмоқов, Шухрат

Ришоев, Абдулла Шер, Ҳ.Қурбонмамедов, Ҳамиджон Ҳомидий.

Тақризчилар:

Филология фанлари доктори, профессор

Саидбек ҲАСАНОВ;

филология фанлари номзоди

Улугбек ҲАМДАМОВ

Мирзо Улугбек номидаги ЎзМУ Илмий-техникавий кенгашининг 2016 йил 5 октябрдаги мажлиси (6-сон баённома)да нашрга тавсия этилган

ISBN 978-9943-398-37-5

© Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М., 2016

© «MUMTOZ SO'Z», 2016

КИТОБДАГИ МАВЗУЛАР:

ЎРТА АСРЛАР

I. АНТИК ДАВРДАН ЎРТА АСРЛАРГА

- 1.1. Илк ўрта асрларда антик маданий меросга муносабат
- 1.2. Илк ўрта аср адабий манбаларида инсон ҳақида қарашлар
- 1.3. Воқелик ва санъат муносабати
- 1.4. Антик даврдан ўрта асрларга қандай мерос қолган?
- 1.5. Византияда адабий-эстетик қарашлар
- 1.6. Салиб юришлари ва маънавий изланишлар
- 1.7. Илк ўрта асрларда Шарқ ва Ғарб муносабатлари

II. ЎРТА АСРЛАР ШАРҚ АДАБИЙ- ЭСТЕТИК ТАФАККУРИ

- 2.1. Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида адабий-эстетик тафаккур
- 2.2. Эрон, Озарбойжон ва Румда адабий-эстетик тафаккур тараққиёти
- 2.3. Марказий Осиёда адабий-эстетик қарашлар ривожини
- 2.4. Узоқ Шарқ ва Жанубий Осиё мамлакатлари адабиётшунослиги

УЙҒОНИШ ДАВРИ (IV-XVI)

III. ҒАРБ МАМЛАКАТЛАРИДА УЙҒОНИШ ДАВРИ ЭСТЕТИКАСИ

- 3.1. Ғарбий Европада Уйғониш даври эстетикаси ва адабиётшунослиги масалалари
- 3.2. Ўрта асрлардан Уйғониш эстетикаси сари
- 3.3. Италияда Уйғониш даври
- 3.4. Испанияда Уйғониш адабиёти
- 3.5. Франция Уйғониш даври эстетикаси
- 3.6. Германияда адабий-эстетик тафаккур
- 3.7. Англияда адабий-эстетик қарашлар

КИРИШ

Ғарбда жаҳолат ва инквизация даври деб баҳоланган урта асрларда Шарқда, хусусан, Ҳижоз ярим оролида жаҳон халқлари маънавиятининг тамал моҳиятини тўғри белгилаган исломий таълимот вужудга келди. Узининг китобий асослари жиҳатидан Аллоҳ томонидан нозил қилинган Забур, Таврот, Инҷил каби муқаддас манбаларга боғланган, бироқ “мураккаб ва тушунарсиз илоҳиётдан, уч сифатли илоҳдан, “муқаддас шахслар” ва уларнинг суратлари олдидаги сон-саноқсиз ибодатлардан кўра ягона Аллоҳга ва Унинг пайгамбарларига эътиқод қилувчи Исломи дини” (Л.Толстой)нинг муқаддас китоби Қуръони каримнинг ноил қилиниши инсоният маънавияти тақдирини ўзгартириб юборди. Адабий-эстетик қарашилар тақомилида ҳам моҳиятан янгилашни юз берди. Инсонни бутун қошот ва мавжудотнинг эгаси деб эмас, барча яралмишлар қатори Холиқ томонидан халқ қилингани ва барча махлуқотлар орасида ақл ва қалб жиҳатидан устун қилиб яратилгани ҳамда шу жиҳати билан фитрат (ижод қилиш, яратиш)га истеъдодли бўлгани эътироф этилди. Илм ва ижод намуналарига инсоният ақлий ва ҳиссий заҳматининг маҳсули деб қараи шаклланди. «Исломи ёки мусулмон Ренессанси» деб тан олинган глобал ҳодиса¹ биргина мусулмон мамлакатларига ёки алоҳида олганда Шарқдаги у ёки бу мамлакатга тегишли эмас, балки яхлит ҳолида бутун Осиёга хос ҳодиса экани (польшалик акад. А.Зайончковскийнинг Ибн Сино юбилейи муносабати билан айтилган сўзлари асосида) исбот қилинди². Инсон гарчи яралмишларнинг ичида энг буюги ҳисобланса ҳам ўзини мутлақ ҳоким деб эмас, балки ўзи қатори яралган ва махлуқ қилинган борлиқнинг тақдирига, тараққиётига масъул эканини англаши баробарида ўзигача мавжуд бўлган маънавий меросга ворислик

¹ Мец А. Мусулманский Ренессанс. М., 1966.

² Брагинский И.С. К историографии Ренессанса / Теоретические проблемы восточных литератур. М.: Наука, 1969. С. 401.

туйгуларини шакллантириши, уни тўлдириб, тараққий эттириб келажак илмига тутқазини вазифаси зиёлилар зиммасида экани англашилди.

Шу каби ўрта асрлар адабий-эстетик тафаккури меваларига ҳам гарчи улар диний, фалсафий, бадиий ва илмий асарлар таркибида учраса-да, инсон камолотига дохил маънавий мерос деб қаралди. Шу жиҳатдан ўрта асрларда Европада яратилган назарий асарлар ҳам “жаҳолат ва инквизация исканжасида” эмас, балки адабий-эстетик тафаккур тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатган маънавий омил сифатида қаралиб, уларнинг адабий-назарий тамойилларини белгилашга уринилди. Табиийки, бу илмий янгиланиш йўлида жаҳон эстетик тафаккури тарихига оид фундаментал қарашлар, назарий тамойиллар ва адабий концепциялар асос қилиб олинди. Сир эмаски, бу жиҳатдан рус тилига таржима қилинган, ўрта асрлар ва Уйғониш даврига оид илмий-тадқиқот ишлари ва айрим манбаларга муносабатда инглиз ва олмон ҳамда араб, форс ва турк тилларида яратилган илмий манбаларга ҳам эътибор қаратилди. Шу жиҳатдан рус тилидаги тадқиқот ишлари Шарқ халқлари эстетик тафаккури намуналарининг инглиз, араб, форс ва бошқа тилларда ёзилган талқинлари асосида тўлдирилди.

Жаҳон Ренессанси нафақат Ғарбий Европадаги Уйғониш манбалари, балки ундан қарийб беш асрдан аввалроқ Уйғониш даврига кирган Ислоҳ маданияти манбалари таъсирида яратилгани илм аҳлига маълум. Ҳатто Европа Уйғониши намуналарини Шарқнинг буюк алломалари фаолиятисиз тасаввур этиб бўлмайди. Классицизм ва маърифатчилик эстетикаси ва уларнинг Шарқу Ғарбга ҳос анъаналари, муштарак жиҳатлари, ислоҳ ва насронийлик йўналишидаги айрим адабий манбалар Шарқ ва Ғарб халқларининг фаол алоқалари табиати билан боғлиқ. Европа ва рус адабиётшунослигида, хусусан, шўро даври адабиётшунослигида мазкур муаммонинг баъзи жиҳатлари сиёсий гоялар, қарашлар нуқтаи назаридан ўрганилган. Мазкур тадқиқотда эса муаммонинг ўрганилиши Истиқлол мафкураси талаблари билан жаҳон ҳамжамиятидаги глобаллашув жараёнининг узвий бир қисми сифатида қаралди. Мазкур тадқиқотнинг вазифалари қуйидагиларда кўринади:

- ўрта асрларда фаоллашган жаҳолат ва маърифат курашини имкон борича ҳолис ёритиш;

- Уйғониш даври эстетикасининг жаҳон адабий-назарий тафаккури тарихидаги ўрнини белгилаш;

- адабий-назарий тафаккур тараққиётидаги даврий босқичлар моҳиятини аниқлаш;

- Шарқ ва Ғарб тафаккурлараро муштарак ҳамда фарқли жиҳатларга типологик ёндашиш;

- илмий муаммога муносабатда шўро адабиётшунослигида қўрилмаган ва жаҳон адабий-назарий тафаккури нисбатларидаги концептуал хусусиятларни кузатишдан иборат.

Тадқиқотнинг мазкур жилд ўз ичига олган қисми тарихан икки давр “Ўрта асрлар” деб ном олган IV-XII асрларни ва Европа Уйғониши деб танилган XIII асрдан бошланган даврни бирлаштиради. Айни даврларда яратилган адабий-назарий манбалар, эстетик тафаккур намуналари имкон қадар тўлароқ таҳлилга тортилди. “Адабий-эстетик тафаккур тарихи”ни яратишида М.Маҳмудов Ўрта асрлар Ғарб адабиётшунослиги, масиҳийлик даври эстетикаси, Марказий Осиё, Узоқ Шарқда адабий-эстетик тафаккур, Ғарб Уйғониши бўлимларини, Ҳ.Болтабоев Қирғиз, Марказий Осиё, Моварауннаҳр, Эрон ва араб тилли мамлакатларда назарий тафаккур тарихи қисмларини ёздилар.

Жаҳон халқлари адабий-эстетик тафаккури қўламидаги мазкур инновацион тадқиқот илк бор яратилаётгани учун унда айрим етишмовчиликлар, баҳсли қарашлар ва талқинларда мураккабликлар учраши мумкин. Улар ҳақида муаллифларга хабар берилса, ислоҳ қалами тортилишига ва кейинги жилдларнинг баёни камқусурлироқ бўлишига ёрдам берилган бўлур эди.

Хамидулла БОЛТАБОЕВ,
Филология фанлари доктори, профессор.

I. АНТИК ДАВРДАН ЎРТА АСРЛАРГА

1.1. ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА АНТИК МАДАНИЙ МЕРОСГА МУНОСАБАТ

Антик даврдан ўрта асрларга ўтиш Ер куррасининг барча минтақаларида бир хилда кечмаган. Ғарбда, хусусан, Рим империяси ва унга тобе мамлакатларда Исо Масих таваллуди ва унинг пайғамбарлиги, Рим қонунчилиги томонидан хочга тортилиш масаласи янги эранинг биринчи асрини бошлаб берди. Бу ҳодиса Ер юзининг ярмидан кўп мамлакатлари халқларининг диний эътиқодлари, ҳаёт тарзи ва маданиятини кўп ҳудудикдан масихийлик сари ўзгартириб юборди. Католик черкови IV-V асрлар давомида мажусийлик, антик фалсафа манбаларини йўқотиш, халқларни қирғин қилиш билан шуғулланди. Антик давр охирларига келиб диний таъкиб шунчалар авж олдики, масихийлар румлик золимлардан яшириниб ер остида ва мағораларда яшай бошладилар.

Янги эранинг III-IV асрларида Рим империясининг икки: Ғарбий ва Шарқий Рим империяларига бўлиниб кетиши, Европа шимолидан келган вестготлар ва остготлар Ғарбий империяни босиб олиши, сўнгги император, валиаҳд Ромулнинг Британияга қочиб кетиши, Шарқдан келган жанговар хуннларнинг вестготларга ва остготларга қарши жанг қилиб, Ғарбий Римни тиклашга уриниши шўролар давридаги тарих китобларида ёзилмас эди. Дарсликдаги суратларда Рим майдонларини безаб турган ҳайкалларни йиқитаётган вандалларни хуннлар деб атар эдилар. Аслида антик маданиятни вайрон этувчилар – вандаллар, остготлар ва вестготлар эдилар. Илк Ўрта асрларда насронийлик расмий дин сифатида император Константин даврида эълон қилинган. Бунгача ва бундан кейин ҳам насроний мутафаккирлари антик маданий меросни чуқур ўрганиш асосида янги диний таълимот (Бани Исроил пайгам-

бари Мусо алайҳиссаломга нозил қилинган Қадимги Аҳд-Таврот муқаддас китобида) баён қилинган, кейинчалик Исо Масих ҳаёти ва айтган сўзлари билан боғлиқ Янги Аҳд-Инжил таълимотидан бошлаб антик маънавий меросни танқид қила бошлаган эди.

Антик давр охирларида яшаган муаллиф Авл Геллий «Аттика кечалари» китобида ёзишича, Афина ҳокими Фисистратнинг жуда бой китоб хазинаси бўлиб, уламоларга ўқишга рухсат берган экан. Эрон-Юнон уруши вақтида Ксеркс (Кайхусрав, 486-460) Афина шаҳрини босиб олганда китоб хазиналарини Эронга олиб кетган. Македониялик Искандар юришларидан кейин Салавк Эрондаги бу китоб хазиналарини яна Афинага қайтарган³. Александр вафотидан кейин ланкарбониларнинг ўзаро аёвсиз курашида ғолиб чиққан Птолемей I Лаг ва унинг авлодлари Мисрнинг пойтахти Искандарияда музей ва кутубхона қурилганида 700000 га яқин нодир китобларни шу ерда тўплаб асраган, олимларга фойдаланиш учун шароит яратиб берган⁴. Авл Геллий ёзишича, Юлий Цезар Мисрни босиб олиш учун келганида денгиз жанглари натижасида Искандария кутубхонасининг бир қисми ёниб кетган. Баъзи европалик олимлар Искандария кутубхонаси халифа Умар даврида ёндирилган, деган янглиш қарашни ёйиб келганлар.

Илк ўрта асрларда масиҳийларнинг мутаассиб бўлмаган истеъдодли уламолари (Арнобий, Квинтилиан, Лактанций) антик маданиятга хос бадиий юксак асарлар: мантик, фалсафа, геометрия, астрономия, тиббиёт соҳаларидаги муваффақиятларни эътироф қилгани ҳолда қадимги юнонларнинг диний эътиқодлари чалқаш ва сохта эканлигини, улар яқка Худо яратган табиатнинг қудратли қучларини илоҳ деб ситганишларини кескин танқид қилди.

Суриялик масиҳий файласуф Татиан «Юнон файласуфлари кўп мактанмасинлар, улар варварларга (юнон ва римлик бўлмаган халқларга) менсимай қарашга ҳақлари йўқ. Кўп фанларни юнонлар ўша “варвар”лардан ўрганиб олганлар”. Астрономия илмини Бобил олимлари, магияни форслар, геометрияни мисрликлар, ёзувни Финикия олимлари кашф этган. Орфей юнонларни ашула айтиш ва шеър ёзишга, тосканаликлар ҳайкалтарошликка, фригияликлар най чалишга, мисрликлар тарих ёзишга ўргатганлар. Эллинларнинг шу жиҳатдан кибрланишларига асос йўқ. Татиан фикрича, бу илмлар

³ Геллий А. Аттические ночи // Библиотека в саду. М.: Книга, 1985. С.83.

⁴ Қўрсатилган асар. Б.89.

ва санъатнинг инсон диний эътиқоди учун кераги ҳам йўқ. Лекин Лионли Иринея бу фикрга қўшилмай: “Бу илмлар ва санъат фойдали, уни ўрганишга арзийди” деб ёзади. Кейинроқ Александриялик Климент ҳам “Ҳар бир гностик (илм толиби) эллинларнинг донишмандлигини ва мактабда ўқитиладиган барча фанларни ўрганиши зарур” деган хулосага келади. Шу билан бирга Александриялик Климент юнонларнинг кўпгина фанларни Шарк халқларидан олганлиги ҳақидаги фикрга қўшилади.

Илк ўрта асрларда Ғарб ва Шарк эстетикаси тарихи билимдони В.В.Бичков тўғри аниқлаб кўрсатганидек, антик фалсафа, мажусийлик маданиятига қарши курашда насроний мутафаккирлари Арнобий, Климент, Лактанций, Квинтилиан, Юстин ва бошқалар ўз фалсафасини ишлаб чиқдилар. Шуларнинг бахс-мунозаралари, тер тўкиб қилган тавҳидлари, якка худоликни далиллаш йўлидаги меҳнатлари сабабли антик маданият ёдгорликлари ҳам чуқур ўрганилиб, кейинги асрларгача етиб келди. Насроний файласуфи Гермий юнон мифологиясида инсон руҳи билан жисми сеҳр-жоду ёрдамида турли ҳайвонларга айланиб қолиши (Одиссейнинг дўстлари бир оролда чўчкага айланиб қолиши «Эврилиш») ҳақидаги тасаввурлар устидан кулиб, бундай киноя қилади: “Инсон мангу ўлмайди, бундан қувонаман. Бошқа файласуфга кўра, Инсон ўлади, бунга йиғлайман. Гоҳ мени атомларга бўлиб юборади. Мен гоҳ сувман, гоҳ ҳавоман, гоҳ оловман. Яна бир қарасам, сув ҳам эмасман, ҳаво ҳам эмасман, олов ҳам эмасман, қандайдир ҳайвон ёки балиқман. Ўз баданимга қараб нималигимни билмай кўрқиб кетаман: инсонманми, итманми, бўриманми, хўкирманми, аждаҳоманми?” Қадимги мисрлик донишмандларнинг қалами нимани ёзса, ўшандай: “Инсон ё балиқ бўлиб сузади, ё куш бўлиб учади, илон бўлиб ўрмалайди, ё бўри, ит бўлиб югуради. Мен табиатнинг бошланиши ҳақида гоҳ Анаксагор фикрига, гоҳ Парменид фикрига, гоҳ Анаксимен фикрига қўшиламан. Аммо шу пайт Эмпедокл Этна вулканининг оловли оғзидан чиқиб: “Ҳаммаси ёлғон! Оламнинг асоси – муҳаббат ва нафрат. Бири жамлайди, бири ажратади!” деб ҳайкиради. Мана шу жамлаш ва ажратишдан оламдаги барча ҳодисалар юз беради. Булар бир-бирига ўхшайди ҳам, ўхшамайди ҳам; чексиз ҳам, чегараланган ҳам; мангу ҳам, ўткинчи ҳам эмас. Қойил! Эмпедокл, мен сен билан бирга вулкон оғзигача ҳам боришга тайёрман!” Аммо шу пайт нариги тарафда Протагор менга шундай ўргатади: “Мавжу-

дотларнинг энг меъёрига етгани инсондир! Протагорнинг ҳақиқатини қабул қилай деб турганимда Фалес бошқа ҳақиқатни таклиф қилади. Анаксимандр уч ҳақиқатни, Афлотун тўрт ҳақиқатни, Арасту беш ҳақиқатни таклиф этади (ҳар бир файласуф ўз фикри, гоёсини ҳақиқат деб билади). Мен эндигина «инсонларнинг марди» Эпикур фикрига кўшилай деб турганимда Клеанф уни масхара қила бошлайди. Карнеад билан Клитомах эса фалсафа билан олам сирларини тушуниб бўлмаслигини исботлайди”⁵.

Яширин билимларини фақат ўз муҳибларига ўргатиб, келажак авлодларга қолдирувчи файласуфлар ҳам бор. Ўз замонидаги золим подшоҳлар бу билимлардан фойдаланиб, халқни кулликка солмаслиги учун яхши замонлар келганида фойдаланишади, деб яширганлар. Масалан, Пифагорнинг яширин мактабида энг ёш тингловчилар билганларини 5 йилгача сир сақлаб, «соковлик» муддатини ўташи зарур эди.

Гермий юқоридаги фикрини давом эттириб айтадики, “Пифагорнинг яширин таълимотига кўра, олов моддаси 24 та тўғри бурчакли тўртбурчаклардан иборат. Ҳаво 48 та учбурчаклардан иборат, 8 томонли октаэдрни ташкил этади. Сув 120 тўғри бурчакли учбурчакни, 120 томонли икосаэдрни ташкил этади. Эфир 12 томонли, 240 тўғри бурчакли додекаэдрни ташкил этади. Мен Пифагорнинг бу билимлари билан куролланиб, руҳланиб, ватанимни, уйимни, ошамни, фарзандларимни унутиб, самога парвоз қилиб, олам томонларини ўлчаб бошлайман. Сўнг Эпикурнинг маслаҳатини кўра, сон-саноксиз космик олам қандай атомлардан иборатлигини текшираман”.

Масиҳийлар файласуфи Гермий антик фалсафа устозларининг бундай фикрларини “Жаҳолат зулмати, қин-кизил ёлғон, доимий янгилинувлар, фойдасиз уйдирма!” деб инкор қилганига қарамай, орадан 2,5 минг йил ўтгач, ҳозирги замон (XXI аср) олимлари ҳам сон-саноксиз космик олам қандай атомлардан тузилганини билишга интимоқда. А.Августин таълимотида ҳам гўзалликнинг формал тамойилларидан келиб чиқиб, энг комил белги сифатида геометрик фигурани танлайди. Бу йўналишда меъморий обидалар нисбати ва элементлари белгиланади: “Бу шунинг учун қувончлики, у гўзалдир, шунинг учун гўзалки, обиданинг ҳар икки қисми бир хил (симметрик) ва улар ўзаро тенг нисбатда ва мутаносибликда яра-

⁵ Ёлчыков В. В. Эстетика поздней античности. М.: Наука, 1981. С. 82-83.

тилган”.⁶ Кўринадики, ўрта асрлар Ғарб эстетикасида математик нисбатлар гўзаллик ўлчови сифатида ҳам юзага чикмоқдаки, бу субъект (инсон) ва объект (воқелик) муносабатида ички гармонияга амал қилишликни талаб этади.

Августин назарияларига амалда яқин келган ва уни ривожлантирган таълимот Фома Аквинли (1226-1274)га тегишли. У ўз қарашларини Арасту ҳақим фикрларига яқин деб билса-да, бироқ борлиқ ва унинг шаклларига муносабатда диний таълимот – насронийлик асосларидан келиб чиқади. У Худонинг борлигини исботловчи беш қоида яратган бўлиб, унинг биринчиси борлиқнинг яралишидир. Борлиқнинг гўзаллиги унинг табиатидандир, ҳақиқий гўзаллик кўримли ва инсонга ёқимли бўлган шаклдир. *Гўзаллик инсон туйғуларига таъсир этиб, уни яхшиликка ундайди. Унда моддий фойдалиликдан кўра кўпроқ фойдали бўлган эстетик дидни шакллантиради.* Демак, гўзаллик, Фома Аквинли талқинича, муҳим сабабдир. Мана шу сабаб инсонийликни улуғловчи оқибатга олиб келади. Шакл доимо уйқуда, уни даҳоларгина уйғота олади ва ўз асарига жалб қилади. Аниклик (юқоридаги каби математик), нурлилик ва рангинлик санъат асарининг юзага чиқишига сабаб бўлади. Августин ва Фома Аквинли таълимотига кўра, *гўзаллик ўзига хос зинапояни ташкил қилади. Улар бир ҳолатда: жонлилик, туйғу, санъат, юксаклик, рангинлик бўлса, бошқа бир ҳолатда жисмдан, бадандан, бадан орқали, руҳ воситасида руҳдан руҳга, Худого ва Худо ёнида каби категорияларни ташкил қилади. Масалан, бошқадан гўзаллик, бошқа орқали гўзаллик, гўзаллик бошқа нарса ёнида; гўзалликдан гўзалликка, гўзаллик гўзалликда (унинг ичида).* Бундай тасаввур зиналарининг энг паст погонаси инсон туйғулари бўлса, унинг энг юқори погонаси – юксак қисми Илоҳ билан бирликда, унинг шаклига қўйилганликдадир⁷.

Илк ўрта асрларда барча насроний уламолари ҳам антик дунё маданияти, фалсафасини бундай ялпи инкор этавермаган. Хусусан, асли юнонли бўлган насроний уламолари Афлотуннинг фалсафий меросига, афлотунчилар, стоячилар, янги пифагорчиларнинг маънавий меросига ҳурмат билан қараган. Искандариялик Климентнинг “Строматлар” (“Фалсафий мулоҳазалар”) асари юнон фалса-

⁶ Юқоридаги асар. Б.152.

⁷ A History of Esthetics revised and enlarged by Katharine Everett Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012. P. 165.

фасидаги ҳақиқат уруғларини ҳимоя қилишга бағишланган. Климентнинг фикрича, юнон фалсафий мактабларининг ҳар бирида ҳақиқат улуши бор. Ҳаммаси қўшилганда эса Прометей оловга айланиб, инсоният онгидаги зулматларни ёритади. Фақат шуниси борки, – дейди Климент, – юнон фалсафаси устозлари бу билимларни Шарқ донишмандларидан (ҳиндлар, форслар, мисрликлар, яҳудийлардан) ўғирлаб олган қарокчилардир”. Шу масалада Шарқ ва Ғарб мунозаралари деярли беш аср (II–VII асрлар) давом этган. Аммо илк ўрта асрларда Шарқий Рим империяси – Византияда қизғин баҳслар насроний уламоларининг мажусий антик маданияти тарафдорлари билан олиб борилар эди.

Ўз асарларини лотин тилида ёзган насроний уламоларидан Тертуллиан юнон фалсафий мактабларининг барчасини илоҳиёт илмига кўра икки қатта гуруҳга бўлади:

1. Оламни яратувчи ва тартибга солувчи Худо бор ва у ягона, дегувчи Афлотун йўналиши.

2. Олам табиат қонунлари асосида, тўрт унсур – материядан пайдо бўлган дегувчи Эпикур йўналиши.

Тертуллиан биринчи йўналишни “Platonis humanitas” (“нозиктаъб Афлотун йўналиши”) деб, иккинчи йўналишни “Epicuri duritas” (“аҳмокона Эпикур йўналиши ёки материализм”) деб атайдди. Тертуллиан фикрича, материалистик фалсафа моддий оламни ва унинг элементларини ўрганади, лекин шу оламни яратган Бош сабабчи қимлигини билмайди. Аслида зоҳирда кўриниб турган нарса нималигини билмиш учун уни ким, қандай мақсадда бунёд этганини билмиш зарур. Насроний уламоларидан Юстин фикрича, ҳақиқий фалсафа – Худонинг энг буюк ва энг қимматли хазинасидир. Чунки у бизни Худо даргоҳига олиб боради. Ўз ақлини фалсафага бағишловчи олимлар азиз-авлиёлардир. Аммо, афсуски, кўпчилик олимлар асосий мақсад қолиб кетиб, турли фалсафий мактабларга ажралиб кетдилар. Бу фалсафий мактабларнинг ҳар бирида ҳақиқатни излашнинг ўзи ҳам мақтовлидир, дейди.

Илк ўрта асрларда сўз устаси, насронийларнинг Цицерони деб танилган Лактанций кенг қўламли, кўп жилдли “Илохий танбехотлар” асарида мажусийлик давридаги деярли барча файласуфларни “ҳақиқатнинг энг хавфли душманлари” деб атади. У ана ўша оламдаги барча мавжудотларнинг Бош сабабчиси – Мусаббибини, Худони билмаганлари учун барча фикрлари сохта доноликдир,

деди. Лактанций “Илохий танбехотлар”нинг 3-жилдини шу масалага доир баҳсларга бағишлайди. Насронийлик даври, илк ўрта асрлар фалсафасининг етук тадқиқотчиларидан В.В.Бичков чуқур маъноли хулоса қилиб айтадики, Лактанций шу асарида антик фалсафа билан илк масиҳийлик фалсафаси ўртасидаги келишмовчиликларнинг асосий илдиэларини аниқлаб берди, мазкур баҳснинг янада қизғин кейинги босқичини эса Августин давом эттирди.

Аврелий Августин (354–430) насроний диншуноси, черков ходими бўлган, кейин эса насронийлик тарихи фалсафасининг асосчиларидан. У асарларида “замин шаҳри”га “илохий шаҳар” – черковни қарши қўяди. Саодатга эришиш илмини насронийликда деб билади. Айниқса, унинг юздан ортик асарлари орасида авто-биографик характердаги “Икрорнома” асари машҳур бўлиб, унда Ғарб ва Шарқ фалсафасини боғловчи маънавий ришталар хусусида ҳам сўз юритилган. Августин адабиёт ва санъат масалаларига диалектик ёндашади ва санъат асари таркибидаги адабий тўқима (Августин ибораси бўйича – ёлғон)нинг ҳақиқатга муносабатини белгилайди: “Ёлғон – шуки, у ҳақиқатга нисбатан ижод этилади, у қандай бўлишидан қатъи назар ҳақиқатга интилади”. Муаллиф наздида ёлғон икки хил бўлиб, уларнинг биринчиси – табиатан шундай туғилган; иккинчиси – тирик жонзотлар томонидан ишлаб чиқилган. Бу сўнггиси ҳам икки хил: амалий – атайлаб ишлатилган ёлғон ҳамда завқ бериш учун ўйлаб топишган ёлғон. Поэзия, комедия, юмор ва пантомима ана шу сўнгги турига киradi⁸.

Масиҳийлик фалсафаси, ахлоқшунослиги ва эстетикасида жамият ва инсон ҳаётининг барча соҳаларида мутлак ҳақиқатни излаш ва топиш мумкин эмас. Чунки мутлак ҳақиқатни фақат Худо билади. Файласуфлар, азиз-авлиёлар, илм-фан уламоларига ҳақиқатнинг баъзи зарралари, парчалари берилади. Майда-чуйда ташвишларга ва зарарли хурофотларга ботиб қолган жаҳолат аҳлидан ва барча нарсаларни чалкаштирувчи, ўз фикрлари билан масалани ёритиш ўрнига коронғилаштирувчи файласуфлар сабабли ҳақиқат булутлардай тўсиб олинган. Лактанций фикрича, ақлий фикрлаш йўли билан ҳам, баҳс-мунозара йўли билан ҳам ҳеч ким асл ҳақиқатни билмайди. “Фалсафа” сўзининг маъноси “доноликни севиниш” бўлиб, бу ҳали доно бўлдим дегани эмас. Сукрот: “Мукаммал

⁸ A History of Esthetics revised and enlarged by Katharine Everett Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012. P.144.

билим ҳеч кимда топилмайди”, – деган эди. Зенон эса барча ғоялардан шубҳаланиб: “Фараз қилишлар ҳам фойдасиз”, – деб ёзган. Умуман, шубҳаланувчилар – ахли мушаббихларни Муҳаммад Ғаззолий ҳам танқид қилган. Насроний файласуфлари Арнобий ва Лактанций шубҳаланувчи – скептикларни сохта фалсафий ғояларга ишонмагани учун мақтайди. Шу билан бирга Лактанций насроний файласуфи сифатида агностикларни (ҳеч қачон ҳақиқатни билиш мумкин эмас, дегувчиларни) қоралайди. Ҳеч ким ҳеч нарсани билмаслиги мумкин эмас, – дейди у. – Дунёда узоқ йиллар тажрибаси билан ҳосил қилинган ҳақиқий билимлар бор”. Гап шундаки, бир инсон ҳамма нарсани билиши мумкин эмас. Ҳамма нарсани билиш – Худонинг сифати. Ҳеч нарсани билмаслик эса хайвонларнинг сифати. Инсон ўрғалиқда бўлиб, билиш ва билмаслик унинг сифатидир. Инсонларнинг теган фикрлари само фарзанди эканлигидан, билимсизлиги Ер фарзанди эканлигидан. Инсоннинг баъзи нарсаларни билмаслиги уни турли хавф-хатардан асрайди.

Оламнинг тузилиши, табиат ва жамият қонуналарини ўрганишда ўргача йўл тутиш қийин. Лактанций фикрича, файласуфлар гоҳ у тарафга, гоҳ бу тарафга оғиб кетадилар. Шубҳаланувчилар баъзи табиий ва ижтимоий ҳодисаларни тушунтириб беролмагач, ҳамма ҳодисаларни билиб бўлмайди, деган хулосага келдилар. Баъзи табиий ҳодисаларнинг қонуниятларини тушуниб олган табиатшунос, натурфилософлар эса, оламда ҳамма нарсани билиш мумкин, деган хулосага келдилар. Булардан биринчилари равшан нарсаларни ҳам кўрмадилар, иккинчилари қоронғу жойларни кўрмадилар. Шу сабабли биринчилар оламни билиш мумкинчилигини инкор этдилар, Иккинчилари акли етмаган нарсаларни ҳам биламан деб ўйлаб, билишни ҳимоя қилдилар. Ҳар иккаласи ўргача йўл ҳақиқатга элтишни билмадилар.

Лактанций табиат фалсафасини тугаллагач, насроний файласуфларини энг кўп қизиқтирган соҳа – ахлоқ фалсафасига доир баҳсларга ўтади. Бу соҳада антик давр маданий меросида жуда кўп ихтилофлар бор. Эпикур: “Олий неъмат руҳ фароғатида”, – дейди. Аристип эса бадан роҳатида, дейди. Герилл оламни билишда, Зенон табиий яшашда роҳат бор, дейди. Лактанций фикрича, бадан роҳатланиши – хайвонлар иши. Умуман, юксак маънавиятли одам фақат роҳатланишни ўйламайди.

Антик давр файласуфлари каби шоир-мутафаккирлар эзгулик ва ёвузлик, юксаклик ва тубанлик, яхшилик ва ёмонлик ҳақида кимматли фикрлар айтганлигини Лактанций эътироф қилади. Аммо унинг фикрича, мажусий мутафаккирлар эзгулик ҳақида ажойиб фикрлар айтадилару амал қилишга эътибор бермайдилар. Насронийлик ахлоқ фалсафасида эса, сўз ва амал бирлиги яхшилик, дейилади. Лактанцийнинг бу масалада антик фалсафани танқид қилиши асоссиздир. Чунки Сукрот, Афлотун, Арасту, Пифагор, Демокрит, Эпикур илмда ҳам, ҳаёт кечиришда ҳам юксак фазилатлар соҳиби бўлган. Афлотуннинг “Қонунлар”, Арастунинг “Ахлоқи кабир” асарларида ёшлар ахлоқий-рухий тарбиясига катта эътибор берилганини эсланг.

Илк ўрта асрлардаги масиҳийлик фалсафасининг етакчи устунларидан бўлган Тертуллиан антик фалсафанинг энг етук вакили Арастунинг асосий қуроли – диалектик мантикни йўққа чиқаришга ҳаракат қилар экан, ўзи ҳам диалектик мантик билан қуролланганини сезмай қолади. У Арасту ишлаб чиққан мантик қонунларини бундай талқин қилади: “Арасту барча файласуфлар ва осийлар учун бунёд этиш ва бузиш санъати бўлган, фикрларни ўзгартириб турадиган, даъво, иддаоларда фаол, ҳамма нарсани тадқиқ этишга уринувчи, ҳатто ўзи учун ҳам тушуниш қийин бўлган диалектика санъатини фанга киритди. Юнон мифологиясидаги сон-саноксиз масалалар ва генеологиялар (шажаралар), самарасиз саволлар ҳар ёққа сочилиб кетган”. Кўриниб турибдики, Тертуллиан антик фалсафага қарши курашда бадийий, поэтик фикрлашдан фойдаланган.

Эстетика олимлари А.Ф.Лосев, В.В.Бичков ва бошқалар таъкидлашича, антик давр охирларига келиб, кўпчилик файласуфлар софистика соҳасига ҳам диалектика санъатини татбиқ этиб, ёлғон фикрларни ҳам ўзларича тўғри деб исботлай олар эдилар. Бу билан софистлар ҳақиқатга олиб боровчи диалектик фикрлаш (арабча: жадаллий) санъатининг кадрилини пасайтириб юборди. Арасту келгусида шундай бўлишини билгандай, “Софистика” асарида ана шу янгилиштирувчи фикрлар қандай юз бериши, улардан қандай сақланиши мумкинлигини кўрсатиб берган.

Антик фалсафага қарши курашда Афлотунга ҳурмати баланд бўлган Александриялик Климент афлотунча диалектикадан фойдаланди. Афлотуннинг ғоялар ва соялар назарияси, рухий оламнинг абадийлиги ва моддий мавжудотларнинг ўткинчилиги, бузилиши

(фасоди), фазилатлар – рухга, кўнгилга, дилга; иллатлар, ҳайвоний хошиш-истаклар жисмга алоқадор” деган ғоялари масиҳийликда ҳам, ислом шариати ва тарикатида ҳам кадрланади. Насронийлик апологетлари – ҳимоячилари Арнобий, Лактанций, Квинтилиан, Тертуллиан ва бошқалар антик маънавий мероснинг шу умуминсоний кадриятларга алоқадор жиҳатларини яхши ўқиб, ўрганмаган кўринади.

Илк ўрта асрларнинг энг йирик насроний файласуфларидан бири Арнобийнинг антик фалсафанинг энг ёрқин вакили Афлотунга қарши “Билим – хотира” мавзuidaги баҳсида шундай ҳолни кўра-миз. Афлотун “Мисон” асарида қандайдир илҳом оғушида бундай фикрни айтади: “Инсон туғилган вақтидаёқ билимлари унинг қонида бўлади, кейинчалик у ўша билимларни эслайди”. Масиҳий файласуф Арнобий: “Қойил, энг буюк файласуфнинг хатосини топдим”, – дегандай мақтаниб, Афлотуннинг бу фикрини чилпарчин қила бошлайди. “Агар барча инсонлар туғилганидаёқ бир хил ҳақиқатни билган бўлса, кейинчалик ҳамма одамлар ўша бир ҳақиқат асосида бир хил фикрлашлари зарур эди, турли-туман, бир-бирига зид фикрларни айтмаслиги керак эди. Ҳозир ҳам биримиз ундай деймиз, биримиз бундай деймиз ва х.к. Демак, равшанки, биз бу фикрларни самодан эмас, заминдан олганмиз”. Сўнг у фараз қилинган суҳбатдош Афлотунга бундай маслаҳат беради: “Бир чакалоқни кимсасиз оролга олиб бориб ташлаймиз. Бола ёлғиз ўзи ўсади. Ҳеч ким билан гаплашмаган бўлади. Ўсиб-унганида олдига бориб, “Икки қарра икки печа бўлади” деб сўранг-чи, у жавоб бера олмайди”.

Илк ўрта асрларда масиҳийлик диний эътиқоди Юнонистонда, Византияда, Римда ва кейинчалик Европада оддий меҳнатқаш, мазлум, камбағал халқ орасида тезроқ ва кенг тарқалишининг асосий сабабларидан бири – аҳли китоб бўлмиш Ҳазрати Мусо қавмлари, Иудея ва Исроил фуқаролари антик давр охирларида, хусусан, Нерон ва Калигула даврида жабр-зулм тортаётганига қарамай, дабдабада яшаётган юнонлар ва римликларга нисбатан яқка Худого эътиқодда устувор эканлиги бўлса, Исо Масиҳ динининг кенг ёйилишининг иккинчи жиддий сабаби юнонлар ва римликларнинг кулдорлик давлати қонунчилигига кўра, зодагонлар, олий насл-насаб ва ҳокимият эгалари оддий ҳунармандлар, кул ва дехқонларни одам ўрнида кўрмай, саҳна ва майдонларида ит, хўроз, қўчқор

уриштиргандай гладиаторларни уриштириб, конларини тўкиб, жон беришидан завкланишига қарши ўлароқ насронийлик динида барча одамлар бой, камбағаллигидан қатъи назар Худо олдида тенг ва кадрли эканлигини тасдиқлар эди. *Гуманизм, инсонпарварлик маънавий неъмат, олий идеал сифатида насронийлик тарихида бош масала қилиб қўйилгани*, юнонлар ва римликлар инсониятга жабрзулим қилиб, тубан ҳайвоний истакларини, хусусан, Дионисни улуглаши, оркасидан мастона елиб-югуришларини оддий кўнгилхушлик деб билган ахлоксизликлари насронийликда гуноҳ деб эълон қилиниши бутун дунё халқлари ҳаётида ахлокий фазилатларнинг кадрини оширди.

Эстетика олими В.В.Бичков таъкидлашича, антик маданият даври охири ва илк масиҳийлик даврида Тертуллиан инсоният фалсафаси тарихида биринчилар қаторида инсон руҳи ҳам, жисми ҳам азиз ва муқаррамлиги, руҳ билан жисм айрича яшолмаслиги, аммо биргаликдаги ҳаёти ҳам зиддиятларга тўлиб-тошганлиги, руҳ жисм таъсирида ўзгарганидай, жисм ҳам руҳ амри билан иш тутиши, жисм руҳнинг фақат қолини эмаслигини, гуноҳ ишлар учун вужуд ҳам охирагга жазоланишини, шу сабабли инсон деганда жисм ва руҳ бирлигини тасаввур қилишини баён этган. Инсон бадани гуноҳ ишларга берилса, бу руҳ иштирокисиз бўлмайди. Тертуллиан фикрича, унинг даврида кўпчилик насроний руҳонийлари барча гуноҳларни жисмга тўнкар эдилар.

Тертуллиан қарашларида Худо ўзи учун азиз бўлган самовий руҳни дуч келган моддага эмас, азиз вужудга жойлаштирган. Жавоҳир ҳар қандай темир ё кўрғошин узукка эмас, тилла узукка кўшилганидай, Худо инсон вужуди пок бўлишини буюрган. Аммо шунга қарамай вужуд роҳатланиши учун гуноҳлар қилинади. Бундай ишлар руҳни тубанлаштирганини инсон ўлими яқинлашган чоғларда тушунади, афеусланиб тавба қилади.

Афлотун ва Арасту асарларини яхши билган Лактанций фикрича, Коинотдаги барча мавжудотлар қандайдир мақсад билан яратилган, Ер аҳли, хусусан, деҳқонлар ва боғбонлар Қуёш қандай мақсад билан яратилиб, доиравий ҳаракатга тушганини яхши тушунади. Ер юзиде баҳор, ёз, куз, қиш фасллариининг ҳар йили такрорланиши, Қуёш атрофида Ернинг доиравий ҳаракати, ёзда Қуёшга яқинлашиб, қишда узоклашуви билан боғлиқ. Баҳорда қуёш нурлари Ерни иштиб, қорларни эритиб, ўсимликларни ўстиради. Ҳақ

таоло хар бир фаслда Ер билан Куёш оралиғидаги зарур масофани тайинлаб қўйган. Куёшга белгиланган масофадан якинрокка бор-моқчи бўлган Дедалнинг ўғли Икар ёниб, ҳалокатга учрайди.

Илк ўрта асрларда Сукрот ва Афлотун ғоялари билан яхши таниш бўлган Лактанций: “Дунёда барча нарсалар бирор мақсад учун хизмат қилади. Кемалар денгизда сузиш учун, уй инсонлар яшашни учун, кўза бир нарсани сақлаш учун ясалган. Ўсимлик ва ҳайвонлар инсон учун ризқ-рўз бўлсин деб пайдо қилинган. Инсонни Худо ўз қудрати, мангу тириклигини билдириш учун яратди.

Илк ўрта асрларда насроний мутафаккирлари антик дунё фалсафий қарашлари учун янгиллик бўлган ғоя – Худо томонидан бунёд қилинган табиат мавжудотларида ҳам, инсон ақли маҳсулида ҳам гўзаллик ва фойдалилик бирлашганида мукамаллик бўлиши ғоясини тушунашлар. Лактанций “Илоҳий ижод ҳақида” асарида юнон олими Катта Платоннинг инсонларни ерга урувчи фикрларига эътироз билдириб айтадики, Худо энг мохир санъаткордир, у ҳайвонларга ўзини ҳимоя қилиш ва ризқ топиш учун ўткир тишлар, шохлар, тирикларни ато қилди. Инсонга бу нарсалар ярашмас эди, ҳуснини бузарди. Бунинг ўрнига инсонга чиройли ҳусн ва ақл берди. Ақл инсон учун энг гўзал ҳусндир. Лактанций фикрича, эпикурчиларнинг инсон тавдаси нозик ва заиф, баъзи ҳайвонларнинг тавдасидай катта ва кучли эмас, деб шикоят қилишлари ўринсиз... Инсонга берилган сўзлаш қобилиятининг ўзи ҳар қандай кучли ҳайвонлардан уни устун қилиб туради. Қушларнинг қапотига нисбатан инсон қўллари минг чандон кучли ва бунёдкор. Баъзи ҳайвонларга нисбатан инсонлар жисман заифроқ бўлгани сабабли ўзларини дунмандан ҳимоя қилиш мақсадида жамиятга бирлашган ва жамиятга улар ўзларини эркин ҳис этиб, маданиятни ва ижтимоий алоқаларни ривожлантиришлар. Арасту “Инсон – ижтимоий жонивор” деб тўғри айтган. Агар ҳайвонларнинг кучли тумшуклари инсонга берилса, ёки инсоннинг енгиллик бадани ҳайвонга берилса, ҳар иккаласи жуда хунук бўлар эди. Ҳайвонлардай кучли бўлса, инсон ақл-идроксиз бўлиб қолар эди. Шундан сўнг Лактанций инсон тавдаси, барча аъзолари оқилона, гўзал яратилганини бу аъзолар соғломликда ўз вазифаларини аъло даражада бажаришини тушунтиради.

1.2. ИЛК ЎРТА АСР АДАБИЙ МАНБАЛАРИДА ИНСОН ҲАҚИДА ҚАРАШЛАР

Антик давр тугаллиниб, илк ўрта асрларга келиб, насроний уламолари асарларида латинча “*humanitas*” сўзи Цицерон асарларида “маърифатли”, “аслзода” маъносини англатар эди. Аммо бу сўз фазилатли инсонларни ҳам, девоналарни ҳам, гадоларни ҳам инсон сифатида хурматлаш, Ҳақ ва халқ олдидаги муқаддас вазифаларни эслатиш маъносини билдирадиган бўлди.

Антик маданиятга салбий муносабат билдирган илк насроний ва мажусийлик уламолари мамлакатни нотинч қилаётган вақтларда Византия императорлари насроний уламоларини қувғин қилган эдилар. Антик маънавий мероснинг ижобий томонларидан фойдаланиш тарафдори бўлган Лактанций ва Тертуллиан каби насроний мутафаккирлари ўз асарларида насронийликнинг умуминсоният тарихий тараккиётида Ер юзидаги барча инсонлар ўзаро баробар бўлиб, тинч-тотув яшашлари зарурлиги ғоясини тарғиб қилган жаҳоншў дин эканлигини исботлаб берганларидан кейин бахslashушувчи томонлар консенсусга келдилар ва нотинчликлар барҳам топди. Шу сабабли Византия императори Константин насронийликни давлат дини деб тасдиқлади (325). Бу тарихий воқеа Ғарбда ўрта асрларда дунёвий давлат ҳокимиятига рақобатчи диний ҳокимиятни вужудга келтирди.

Илк ўрта асрларнинг насроний мутафаккирлари инсонга доир эстетик қарашларида у ёки бу динга кириши билан барча инсонлар дарров яхши бўлиб қолмаслиги, хали инсон ўзининг мартабасини англаб етмагани, Ер юзидаги барча инсонлар биродар, қон-қардош эканлигини устидар эдилар. Шу сабабли улар дунёдаги барча мам-

лакатларнинг халқларига омонлик, тинчлик тилаб, қизғин асарлар ёздилар.

Агар бу даврда инсоннинг ташқи киёфаси ва руҳий оламини тасвирлаш вазифаси мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, диний ибодат сабабчиси бўлган маъбудларнинг гўзал ҳайкалларини ижод қилувчиларни илҳомлантирган бўлса, ўрта асрлар ва насроний раҳнаомлари бу ҳайкалларни бутпарастлик объектлари сифатида йўқотишга талаб қилдилар. Улар санъаткор ижод қилган ҳайкалларга сиғиниш бемаънилик эканлигини айтиб, ҳайкалтарошлик санъатини таъқиқлашга эришдилар. Антик даврда гуллаб-яшнаган бу санъат ўрта асрларда никирова учраганининг сабаби шунда.

Насроний мутафаккирлари фикрича, энг буюк санъаткор Худодир. У инсон танаси, жисминини бошқа жонзотларга нисбатан мукамал қилиб яратган. Лактанций ва бошқа мутафаккирларнинг ўз адабий фикрларига шитик давр адабиётидан далиллар келтириши қизиқарлидир. Расомлик ва рақс мусикаси гуноҳ амаллар сифатида қораланишди.

Агар шитик адабиётда санъат асарлари асосида адабий тафаккур шаклланиб бўлса, илк ўрта асрларда масиҳийликни шакллантириш учун фалсафий асарлар яратилди. Насронийлар антик маданий меросни мижусийлар ижод қилгани учун қораласалар ҳам бу меросни ўртинини жараёнида насроний фалсафасини антик мерос билан бойитдилар.

Лактанций "Барча жонзотлар орасида инсон вужудини мукамал яратган Худо"ни улуғдир экан, Овидийнинг "Эврилишлар" асаридаги қуйидаги фикрни келтиради:

*Турп оққаб юрар экан бошқа жонзотлар,
Юдирини улар доим ерга қаратар.
У (Зенс) инсонга мағрур, қад-қомат
Ва самога боқувчи гўзал юз берди...*⁹

Бу сатрлардан Лактанций насронийча, аниқроғи, умуминсоний ҳулоса чиқариб айтадики, Худо инсонга юксак ақл-идрок берган экан, у заминдаги ўткинчи, майда ишлар билан ўралашиб қолмай, асосий кенгликларга парвоз қилиши керак эди. У эса ҳайвонларга ўхшаб, доимо тубан ишлар билан машғул. Сукрот ҳақимнинг

⁹ История поздней античности. М.: Наука, 1981. С.149.

“Самовий ишлар билан биз шуғулланмаймиз” деган фикрига Лактанций эътироз билдиради. Бизнингча, Сукрот “Худонинг ишларига биз аралашмаймиз” демокчи бўлган. Лактанций эса инсон рухий олами, юксак маънавияти билан бошқа жонзотларга нисбатан азиз ва шарафлидир, у шу мартабага муносиб бўлмоғи керак, дейди. Бошқа бир насроний мутафаккири Арнобий инсонни Худо азиз қилиб яратмаган, дейди. В.В.Бичков антик давр файласуфи Катта Плинийнинг “Табиий тарих” асарининг VII китобида инсон ҳақида айтилган тушкун фикрлар таъсирида Арнобий шундай дегандир, каби фаразга боради. Арнобий фикрича, “Инсон самовий мавжудотларга алоқаси йўқ, у барча жониворларга ўхшашдир ёки улардан фарқи жуда кам. Олам фақат инсон учун яратилмаган, инсон бу олам учун фойдасиз, аҳамиятсиз мавжудот. У ҳамма мавжудотлар катори ўлувчи, феъли айниб турувчи, алдамчи, билимсиз, (руҳан) заиф, гуноҳ ишларни ёктирувчи, истакларда эркин жонзотдир...”¹⁰

Масихийларнинг энг жиддий файласуфларидан бири Тертуллиан бу фикрга қўшилмайди. У инсон руҳини ҳам, жисмини ҳам азиз, муқаддас деб билади. Илк ўрта асрларда масихий мутафаккирлар жаҳон халқларини талаб, мол-мулкини ўзлаштириб, бойлик, куч-қудрат касб этган Рум империяси жаҳонгирларини инсон-парварликка бегона ёвуз кучлар деб кескин танкид қилади. Рум фуқаролари юз минглаб томошабинлар, инсонларга жабр-зулм қилиб, бир-бирини уруштириб, қон тўкилишидан завқланадилар, румликларнинг кўнгилхушлиги учун минглаб бегуноҳ қулларнинг ўлиб кетишини, суд маҳкамаларида, хибсхоналарда одамларни ҳақоратлаб, қийноққа солинишини насроний мутафаккирлари Рум зодагонларининг ахлоқсизлиги, эътиқодсиз одамларнинг қилмишларидир, деб қаттиқ қоралайдилар.

Насронийлик-масихийликнинг асосий ғоялари Ер юзидаги барча инсонлар бир-бирини беғараз севиб, иззат-хурмат қилиши, бир-бирига яхшилик қилиши, бадавлат одамлар камбағалларга, муҳтож ва ожизларга меҳр-мурувват кўргизиши, барча инсонлар Худо даргоҳида тенглиги ҳақидаги ғоялар кейинги минг йиллар давомида ҳам инсоният жамиятининг олий идеаллари сифатида шаклланди. Атоқли эстетика олими В.В.Бичков илк ўрта асрларда қизгин ижод қилган насроний мутафаккирларининг эстетик қарашларига ва фаолиятига юксак баҳо беради: “Инсониятнинг кўпчилик қисми-

¹⁰ Уша жойда. Б.150.

нинг асрлар давомида тўккан кўз ёшлари шундай бир хулосани – зояни англашга олиб келдики, бундан кейин инсонпарварликсиз, меҳр-мурувватсиз, мазлумларга ҳамдардликсиз, инсонларни инсон деб бўлмайди.”¹¹ Бу қадриятларни билмаганлар, билса ҳам худбинлик, золимлик билан бошқа инсонларни кийновчилар Худонинг лаънатига учраб, охири жазодан кочолмайдилар. Қийналган, бахтсиз, ожиз одамларга ҳамдардлик, меҳр-мурувват кўрсатиш, саховат барча жаҳоний динларда юксак маънавий фазилатлар сифатида макталади.

¹¹ И. Юсуф, *История и поэзия*. М.: Наука, 1981. С.162.

1.3. ВОҶЕЛИК ВА САНЪАТ МУНОСАБАТИ

Илк масиҳийлик мутафаккирларининг воқелик ва санъатга доир қарашларида яккахудолик нуқтаи назаридан юнон-рим мушрик-ларининг санъат асарларида Зевс, Аполлон, Афина, Афродита, Дионис, Арес, Посейдон каби сохта маъбудларга сизгиниш, театр санъатида, архитектура-меъморчиликда ва айниқса, ҳайкалтарошлик ва мусаввирликда маъбудларни тасвирлаб, уларга ибодат ва қурбонлик қилиш, антик санъаткорларнинг бутпарастликни кенг ёйишга хизмат қилиши қаттиқ қораланад эди. Илк масиҳийлик мутафаккирлари ҳам насронийликка ўтмасдан аввал бошланғич мактабларда Гомер, Гесиод, Вергилий, Гораций, Овидий асарларини ўқиб, парчалар ёдлаб, антик муаллифларнинг шеърляти, мусиқа ва театрни, комедия ва трагедияларни, рассомлик ва ҳайкалтарошлик санъати қоидаларини яхши билар эдилар. Шу сабабли, булар насронийлик фалсафаси нуқтаи назаридан антик санъат асарлари ҳақида, билиб, тушуниб, ўша асарлардан намуналар, парчалар келтириб, ёзар эдилар. Антик адабиёт, санъат, фалсафа асарларидан кўпгина парчалар насроний мутафаккирларининг асарларидагина сакланиб қолгани уларнинг қимматини янада оширади. Эстетика олими В.Бичков илк ўрта асрлардаги юнон-рум масиҳийлик мутафаккирларининг ана шу танқидий асарларидан жуда кўп парчалар келтиради: “Янги маънавий идеаллар, Худони янгича тушуниш (якка-ягоналигини ва моддий жисмларга ўхшамаслигини билиш – Ҳ.Б., М.М.), инсон шахсига, руҳий-маънавий оламига янгича ахлоқий, маънавий меъёрлар билан қараш ва табиат қучларига мажусийлардан фарқли қарашлар асосида, – деб ёзади В.В.Бичков, – илк

насронийлик мутафаккирлари санъат асарлари, бадий ижод намуналарини танқид қилар эдилар.¹²

Илк насроний мутафаккирлари фикрича, юнон ва римлик истеъдодли санъаткорлар ясаган ҳайкаллар, улар ўрнатилган ибодат касрларига сиғиниш сохта эътиқод, бутпарастлик бўлиб, бу гуноҳ ишларга меъморлар, ҳайкалтарошлар, мусаввирлар аралашгани афсусланарлидир. Бу “маъбудлар” ва “маъбудалар”ни санъаткорлар ҳеч қандай муқаддас бўлмаган, одатдаги уй-рўзгор ашёларидан – ёғочдан, тошдан, мисдан, мрамрдан ясайдилар. Санъаткорлар бутларни ясаш жараёнида уларга ҳурматсизлик кўрсатиб, асбоб-яроғлари билан аввал уларнинг ички аъзолари ўрнига ёғочдан ёки темирдан турли қозилар, устунлар ясайдилар, у ёқ бу ёғини текислаб, сийдирадилар, қирқадилар. Бу ҳайкаллар битганидан сўнг ҳурматли жойларга олиб бориб ўрнатадилар. Уша “табаррук” жойларда бутлар-ҳайкалларнинг устига қушлар ахлат ташлайдилар, чўкилийдилар, турли ҳашаротлар ин курадилар. Агар улар муқаддас бўлсалар, бундай ҳақоратларга чидаб турармидилар?”

Қатта Плиний асарлари асосида насроний файласуфи, санъатшунос Афинагор Юнонистонда тасвирий санъат турлари тасодифлар сабабли вужудга келгани ҳақида ёзади. Самос оролида яшовчи Саврий биринчи марта отнинг соясини чизган. Коринфдаги бир қиз деворга ўз севгилисининг суратини чизган. Кулол отаси бу суратни янада “жонлантириш” учун девордан кесиб олиб, етишмаган жойларига лой чаплаб, хумдонда пиширган. Жажжи ҳайкалча (статутка) шундан келиб чиққан. Кейинроқ яшаган уста Дедал ва унинг дўсти Милетли Феодор уша ҳайкалчадан росмона одам бўйли ҳайкални ясаганлар. Эфесда Артемида ва Афина ҳайкалларини (Гомер ва Гесиод асарлари асосида) Дедалнинг шогирди Энний ясаган. Уста Смилид Самос оролида Гера ҳайкалини, уста Пракентел Книд оролида Афродита ҳайкалини, уста Фидий бошқа кўп маъбудларнинг ҳайкалларини ясаганлар. Афинагор бундан сохта маъбудларга, бутпарастларга қарши хулоса чиқариб айтадики, юнон-рим маъбудларининг барча сиймолари инсонлар томонидан ижод қилинган (қадимги мифология асосида). Александрияли Климент “Библия”нинг “Қадимги Аҳд” қисмига суяниб, Мусо пайгамбар, кейинроқ Пифагор ҳам Худонинг суратини ясашни таъқиқлаб қўйганлар” дейди. Насроний мутафаккирлари Лактанций,

¹² Эстетика познаний античности. М.: Наука, 1981. С. 166.

Минуций Феликс, Александрияли Климент ва бошқа мусаввир ва санъаткорларни сохта маъбудларга, бутларга сажда қилишга сабабчи бўлганлари учун ҳам айблайдилар. Рассомлар ва ҳайкалтарошлар сохта маъбудлар ва маъбудаларни қанчалик мохируна, гўзал ва жонли қилиб тасвирласалар шунчалик айбдор, чунки уларга янада кўпроқ сажда қилинади.

Санъат тарихида шундай ҳодисалар ҳам учрайдики, инсонларни хайрон қолдиради. Пигмалион исмли санъаткор маъбуда Галатея ҳайкалини шу қадар гўзал, жозибали қилиб ишлаганки, уни ўзи севиб қолган ва маъбуда Афродитадан уни тирилтириб беришини илтижо қилган. Ўз ҳайкалини нафис ва гўзал қилиб ясаганидан хурсанд бўлган маъбуда ҳайкални тирилтириб берган эмиш...

Истеъдодли рассомлар ишига, илхомига, маҳоратига баҳо берган ҳолда Тертуллиан уларни бутпарастликка хизмат қилишини қоралар экан, рассом ва ҳайкалтарошлар бутларни, санамларни тасвирлаш ўрнига, чиройли эшик, дераза, гумбазли уйлар, жавонлар, сандиқлар, зиналар, сўрилар ясашига ўтсалар халқ учун кўп фойда етказган бўлур эдилар, дейди.

Қадимгилар гўзал бутлар, ҳайкалларни маъбуд деб, ишониб сажда қилсалар, ўрға асрларда масихий руҳонийлар бу ҳайкаллар ва суратлар ичига шайтонлар уя қуриб олган ва одамларни ҳақ йўлдан адаштиради деган ғояни илғари сурадилар. Улар фикрича, санъаткорлар бутпарастликни кенг ёйишдан ташқари, яна демонлар, ёвуз руҳларга уя қуриб, кўпайтирадилар. Демонлар, жинлар эса одамларнинг ҳақиқий Худони танишига тўсқинлик қиладилар. Бу масалада ҳам санъаткорлар айбланади.

Искандариялик Климент фикрича, одамлар суратлар ва ҳайкалларнинг хом ашёсига, материясига сажда қилмайдилар. Парос мармари ўзи гўзал, аммо у ҳали Посейдон ҳайкалига айланмаган, фил суяги ҳам чиройли, аммо у ҳали Олимп маъбуди (Зевс) эмас, бу ашёлардан санъаткорлар, маъбудлар ҳайкалларини ясаганларидан сўнг одамлар уларга сажда қила бошлайдилар. Санъаткор айби билан одамлар ҳақиқий Худога сиғинмай, санамларга сиғиниб, йўлдан оздилар. Аслида бу санамларнинг тасвирига асос бўлган манбалар ҳам маъбуд эмас, муқаддас ҳам эмас. Санъаткор Фидий Олимпли Зевс ҳайкалини ўз ёрдамчиси Калас Пулхерга қараб туриб ясаган. Праксител эса ўз севгилиси бўлган аёл – Кратага қараб Афродита ҳайкалини ясаган. Афродитанинг бошқа кўп ҳайкаллари

гетера-бадавлат фоҳиша-Фринага қараб ишланган. Климент санъат табиати ва қонуниятларини яхши билгани учун санъат асарларини умумий инкор этмайди, балки у санъатни воқеликнинг ўзи, ҳақиқат деб тушунишга қарши эди. Унинг фикрича, санъат асарлари бор-йўғи воқеликнинг жонсиз тасвирлари холос. Арзимас жониворлар, ҳатто каламуш ва кўрсичқоннинг тириги суратига нисбатан кадр-лироқдир. Биз турли тасвирларга эмас, балки ягона ва абадий ҳаёт бўлган Худого сажда қиламиз”¹³. Климент фикрича, санъат назариясини билиш, санъаткорлар ижод қилган суратлар ва ҳайкалларга сиғинмасликка ўргатади.” Арнобий Климентнинг фикрини янада чуқурлаштириб, жуда кўп ҳайкалтарошлар гўзал фоҳиша Фринанинг яланғоч вужудига қараб Венера (Афродита) ҳайкалини мукамал ишлашда ким ўзарга ҳаракат қилганлар. Бундан чиқди, юнонлар ва римликлар маъбудага эмас, фоҳиша ҳайкалига сажда қилар, унга қурбонлик маросими ўтказар эдилар. Машҳур ҳайкалтарошлар маъбудалар тасвирини ижод қилишда ўзларининг эҳтирослари, гуноҳларини абадийлаштирадилар”¹⁴

Илк насроний мутафаккирлари ўзларининг фалсафий-эстетик карашларини шакллантиришда антик маданий, фалсафий меросни чуқур ўрганиб, бу бой ва улуғвор меросдан фойдаланиб, ўзларининг антик дунё маданиятига қарши янги замон, мусовийликдан озикланган насронийлик маданиятини ҳимоя қилдилар. Эстетика соҳасида бу мутафаккирлар антик дунёда эъзозланган инсонларнинг вужуди, жисм гўзаллиги, яъни ташқи гўзаллик муҳим эмаслиги, ташқи гўзаллик, лебу зийнатлар билан безаниш алдамчи, ўтқинчи, ҳатто бузукликка, гуноҳ ишларга, зинкорликка бошловчи ва инсонларнинг руҳий оламидаги хунукликларни, расволикларни яшириб турувчи зарарли гўзаллик эканлиги, руҳий олам гўзаллиги эса инсонларни ҳайвонот оламидан фарқловчи энг муҳим сифати эканлигини айтиб, ана шу руҳий, маънавий гўзалликларнинг барчаси насронийлик оламида мавжуд эканлигини исботлаш билан шугулландилар. Насронийлар мутафаккири Юстин “Апология” асарининг 2-қисмида антик давр муаллифи Ксенофонтнинг “Хотиралар” китобида келтирилган бир ажойиб масал-ҳикоядан фойдаланади. Ўша ҳикояда тасвирланганича, юнонларнинг севимли қаҳрамони Геракл (Геркулес) қаҳрамонликлари йўлида Иллат ва Фази-

¹³ Эстетика поздней античности. М. Наука, 1981. С.174.

¹⁴ Уша жойид. Б.175.

латни икки аёл қиёфасида учратибди. Бу рамзий қиёфалар бўлиб, Иллат – нозик-нафис, гўзал либосда, бадани силлиқ, хушрўй, жозибали аёл Гераклга “Мени танласанг, сени бахтли қиламан, роҳат-фароғатда яшайсан”, дебди. Фазилат эса камтарона кийинган, чиройи ўртача, зеб-зийнатсиз, одобли, уятчан аёл қиёфасида экан. У Гераклга “Мени танласанг, сени абадий чирой – жамол ва камол билан бахтли қиламан”, дебди. Масал-ҳикояда Геракл иккала аёлни ҳам тапламаган, у қахрамонликларини давом эттиришни истаган. Илк насроний мутафаккирлари антик санъатнинг ташқи гўзалликни идеаллаштирганини танқид қилиб, инсонларнинг зеб-зийнатсиз, косметикасиз, табиий гўзаллигини етарли деб билганлар. Улар ёзганидай, антик даврдаги, хусусан, Рим империясидаги зодагонларнинг дабдабали, ҳашаматли уйларда, зеб-зийнатларга кўмилиб, ахлоқсизлик, тубанлик билан яшаши уларнинг Худони тан олмаганида, инсоний фазилатларини йўқотганида деб биладилар.

Зодагонларнинг аёллари, бошқалар олдида мактаниш, ўзини кўз-кўзлаб, чиройли кўриниш учун қимматбаҳо либосларга, зеб-зийнатларга кўмилиб, сочларига, қулоқларига, бурнига такадиган қиммат-баҳо жавоҳирларидан ҳар бирининг баҳосига бир неча ўрмонлар, боғ-роғлар, оролларни сотиб олиш мумкин, бошқа тарафда эса куллар ва уларнинг фарзандлари очлик ва тапналикдан, томошагоҳларда зодагонларнинг кўнгилхушлиғи учун конли олишувларда ҳалок бўлиб кетадилар. Насронийлик эътиқоди, мафқураси, фалсафа ва эстетикаси шу маънода Худо даргоҳида барча одамлар, барча тоифаларнинг тенглиги, ҳурлигини аңлатиб, кўп минг йиллар давом этган адолатсизлик, ноҳақлик, жабр-зулм манбаи бўлган қулдорликни тугатишга замин тайёрладики, тарихий, фалсафий, эстетик қарашларнинг қарор топиши, инсоният тарихида антик даврнинг тугаши ва ўрта асрлар бошланиши, сохта маъбудларнинг ҳам рад этилишини билдирар эди.

Илк ўрта асрлар мутафаккирларининг воқеликнинг санъатга муносабати ҳақидаги эстетик қарашларида ҳам катта бурилиш юз берди. Агар антик даврда ҳаёт, воқелик ўткинчи, санъат асарлари шоирлар Гомер, Эсхил, Софокл, Эврипид, Вергилий, Горадий, Овидий, ҳайкалтарошлар Праксител, Фидий ва бошқалар реал яшаётган одам (прототип) Алкивиад, Фрина, Калос ва бошқаларга қараб ишланган бўлса ҳам, идеал сифатида абадий яшовчи деб, улғуланган бўлса, насроний мутафаккирлари фикрича, санъат асар-

лари Худонинг ижоди бўлган табиат ва инсонлар ҳаётининг акси, сояси сифатида кўринади; вокелик, ҳаёт бирламчи, санъат сунъий асарлар сифатида иккиламчидир.

Илк ўрта асрлар мутафаккири *Татиан* фикрича, антик поэзияда (хусусан, Гомер дostonларида) киргин жанглар, котилликлар, сохта “илоҳлар”нинг ишқий саргузаштлари (ахлоқсизлиги, бузуклиги) тасвирлангани учун томошабинларни, ўқувчиларни ҳам ахлоқсизликка ўргатади. “Илиада” дostonида юнонлар ва трояликлар ўртасида ўн йил давом этган киргин урушнинг сабабчиси ҳам Париснинг Спартага меҳмон бўлиб бориб, подшоҳ Менелайнинг соҳибжамол хотини Еленани ўғирлаб кетиши, яъни бузукчилиги сабаб бўлган. Бизнингча, Гомер ўз дostonида гўзал Елена ўз эрини яхши кўрмаслиги, троялик шахзода Парисни севиб қолишини оклаш мақсадида Ахиллга нисбатан Менелайни ва акаси Агамемнонни салбийроқ рангларда тасвирлайди.

Насроний мутафаккири Лактанций эса бир юнон шоирининг масалида севги маъбуди Купидон (Эрот) гўзал аёлларга шайдо бўлиб қолган “илоҳлар”ни, айникса, Зевс, Юпитерни асирликка олиб, кишанга солиб, ғолибона судраб кетаётгани тасвирланганидан завқланиб, “Мана Олимп илоҳларининг ҳақиқий башараси!” деб кулади. Лактанций фикрича, шоир бу сиймоларда поэтик тимсоллар, киёфаларни тасвирлаётган бўлса-да, у ҳақиқатдан узок эмас. Ўз бадани роҳатини кўзлаб, ишратга, бузукликка берилган одамлар чиндан ҳам асир, куллардир. Лактанций яна ёзадики: “Қадимият шоирларини ёлгончи деганлар санъат табиатини тушунмайдиганлардир. Лекин шоирлар ҳақиқатни ёзадилар, аммо ўқувчиларга кучли таъсир қилиш учун ёлгонга, муболагага ҳам йўл кўядилар”.

1.4. АНТИК ДАВРДАН ЎРТА АСРЛАРГА ҚАНДАЙ МЕРОС ҚОЛГАН?

Илк ўрта асрларни Юнонистон ва Римда мажусийлик, кўпхудолик давлат дини бўлган, насронийлар катагон қилинган даврда яшаган мутафаккирлардан Александрияли Климентнинг шогирди *Ориген* ва авлиё *Антоний*нинг номлари ва асарлари безаб туради. Антик маданият ва мажусийликни танқид қилаётган янги насроний олимлари қаторида Оригеннинг отаси ҳам янги эранинг учинчи асри бошларида қатл этилган ва мол-мулки мусодара қилинган эди. Ориген 17 ёшида онаси ва олги укасини боқиш учун кўп машаққатларни бошдан кечирди. У антик маданиятни ҳам яхши билар ва насронийлик нуқтан назаридан уни танқид қилар эди. Ориген Платон фалсафасида насронийлик учун зарур тоғларни топиб, уларни шарҳлаб, жуда кўп асарлар ёзди. У 217 йилда Искандарияда Афлотун мактабини давом эттириб, насронийлик фалсафаси асосчиларидан бирига айланади. У 231 йилда мажусийлар томонидан қувғинга учраб, фалсафий мактаб бошлиғи, насронийлар рухонийси вазифаларидан бўшатилиб, Искандариядан бадарға қилинди. Сўнг Фаластинга бориб, Қайсар шаҳрида фалсафа мактабини очди.

Ориген бошқа насроний мутафаккирлари (Тертуллиан ва унинг издоши, Карфагенли Киприан)дан фарқли ўларок, насронийлик фалсафасига антик фалсафа усуллари, диалектика илми, астрономия, геометрия, физика, филология фанларини олиб кирди. У мана шу фанларга доир 2000 га яқин асар ёзди. Кўпчилик асарлари Библиянинг “Қадимги Аҳд” (“Таврот”) ва “Янги Аҳд” (“Инжил”) китобларининг шарҳларидир. У “Библия”ни уч усулда: 1. Хуруфий (харфма-харф, сўзма-сўз), 2. Маънавий. 3. Фалсафий тушуниш ҳақидаги таълимотни илгари сурди. Ориген фикрича, биз яшаб турган олам биринчи ҳам, охириги ҳам эмас. Худои таоло бу оламдан аввал ҳам оламлар яратган. Бизнинг оламдан бошқа оламлар ҳам бор,

келгусида ҳам янги оламлар яратилади. Оламнинг яратилиши бир марта бўлмаган. Ориген фикрича, “киёматда барча гуноҳкорлар жазони ўтаб бўлганларидан сўнг нажот топадилар (асосан, тавба-тазарру қилганлар). Оригеннинг бу таълимоти апокастас (аслига қайтиш) деб аталиб, барча мавжудотлар Худо даргоҳига қайтадилар”¹⁵.

Фалсафа олими А.Н.Чанишев холис фикр юритиб, Оригеннинг Тангри даргоҳига қайтиш ҳақидаги таълимотини мантиқан асосли деб баҳолайди. Оригеннинг ижтимоий, фалсафий, эстетик карашлари IV-V асрларда яшаган машхур насроний мутафаккирлари Қайсарли Евсевий, Ниссали Григорий, Илоҳиётчи Григорий, Аквали Фома ижодига кучли таъсир кўрсатди. Антик фалсафанинг сўнгги вакилларида афлотунчи Цельс “Ҳақ сўз” асарида насронийларни лакма, хурофотчи деб танқид қилган. Христосни Худонинг ўғли деган афсоналарга ёш болалар, саводсиз, кулбаччаларгина ишонishi мумкин, деб ёзган эди. Ориген баҳс-мунозарали “Цельсга раддия” асарида, Цельс химоя қилган Зевс, Аполлон, Афина, Посейдон, Хермес каби кўпхудолик афсоналарига ақлли одамлар ишонмаслиги, булар бадий ижод, фантастик тасвирлар эканлиги, Исо Масихнинг сўзлари Қадимги Аҳдга мувофиқ эканлигини ёзади.

Оригендан бир аср кейин (IV) яшаган авлиё *Антоний* чин кўнгиладан насроний бўлган, бу дунё кайф-сафоси ва зебу зийнатларига берилмаган, мактабга бормаган, билимга нисбатан иймон-эътиқодни афви кўрган одам эди. Бир куни у черковда, ибодат вақтида руҳоний вондан Исо Масих ўз кавмларига “Мол-дунёингизни камбағалларга, муҳтожларга бўлиб беринг” деб буюрган, сўзларни эшитди, Антонийнинг ота-онаси ўлиб кетган, катта мол-мулк қолдирган эди. У барча мол-мулкни муҳтожларга бўлиб бериб, ўзи одамлар орасидан кетиб, хилватда яшайди, фақат кун бўйи бир марта нон, туз билан кифояланади. Камбағаллар, оддий меҳнат аҳли уни азиз-авлиё деб, ҳурмат билдирадилар. Антонийнинг бу ибратли ишнини насроний черкови раҳбарлари қувватлаб, уни расман азиз-авлиёлар қаторига кўшади.

Авлиё Антоний дурадгорлик қилади, кам еб, кам ухлайди, кўрпа-тўшаксиз курук ерда ётади. Антоний табиат кўйида, парҳез билан юз йил умр кўради. Ёшларга насихат қилиб, ёзадики: “Бу

¹⁵ Чанишев А.Н. Курс лекций по истории и средневековой философии. М.: Высшая школа, 1991. С. 389.

дунё ва ундаги бор нарсалар ўткинчи, бефойдадир. Беҳуда гап-сўзлар рухни занглатади. Вужуд кийналса, рух яйрайди. Барча жароҳатлар битади, сўз жароҳати битмайди. Дилингдагини ҳар кимга айтма, фақат рух шифокорига айт. Барча одамлар билан яхши муомалада бўл, аммо ҳамманинг маслаҳатига амал қилаверма. Фақат синалган одамлар билан дўстлаш, ҳамма билан кўнгил яқин бўлаверма. Ҳамманинг галига ишонаверма, чунки дунёда ёлғончи, алдовчилар кўп. Аёлларни ўзингга яқинлаштирама, уларни уйингга киритма, у билан ёлғиз қолсанг, гуноҳга ботасан. Агар тинч, хотиржам яшашни истасанг, (пул, мол-мансаб каби) ўткинчи нарсалар ташвиши билан яшовчиларга яқинлашма, мабодо улар билан ўтириб қолсанг, ўзингни у ерда йўқ деб ҳисобла. Пок рух билан яшашни истасанг, одамлар кўп, тўс-тўпалон жойларга борма, (фойда топиш учун) шовқин-сурон қилувчилар руҳга ҳам, вужудга ҳам ташвиш келтиради. Кўпчилик одамлар шовқин-сурон қилиб, вужудини ҳам, кўнглини ва ақлини ҳам ташвишга қўядилар. Узоқ яшаган инсон умри ҳам келгуси асрлар, абадият олдида жуда қисқадир. Шундай яшаш керакки, ҳар куни уйкудан турганда, кечкурунгача омон қолишни ўйласин¹⁶. Фалсафа олими А.Н.Чанишев бу намуналарни авлиё Антонийга нисбат берилган “Яхшиликлар қадри” китобидан олиб келтирган.

Янги афлотунчилик асосчиси Плотиннинг ҳомийси, Рим императори Гордиан Сосонийлар салтанати (Эрон)га қарши урушда мағлубиятга учраб, ҳалок бўлган, урушда қатнашган Плотин аранг омон қолиб, қолган умрида антик давр фалсафасига доир жуда кўп асарлар ёзиб, Иккинчи Афлотун сифатида шон-шухрат қозонган эди. Ғарб олимларининг фикрича, антик давр охирида туғилган масихийлик, насронийлик фалсафаси ўрта асрлар фалсафасининг бошланиши ҳамдир.

¹⁶ Ушба ҳафта, В, 191

1.5. ВИЗАНТИЯДА АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ҚАРАШЛАР

Византияда адабий-эстетик қарашлар ўрта асрларда антик давр эстетикасидан фарқли ўларок, бадний юксак асарларни баҳолаш асосида эмас, балки насронийлик таълимотида вужудга келган ақида, догматика зиддиятларини изоҳлаш, шарҳлаш асосида ривожланди. З.В.Удальцова бу мавзуга доир масалаларни анча чуқур талқин қилади. Унинг фикрича, Византияда Эрондан келган монийлик ва зардуштийлик, Фаластин ва Сурияда яҳудийлик (тўғриси, мусовийлик), Таврот ғоялари ҳамда ислом динига хос яккахудолик (тавхид) таълимоти таъсирида иконаларга қарши, яъни Исони ўғил Худо деб, Марямни Худонинг онаси деб, уларнинг суратларига сизгишига қарши кучли халқ ғалаёнлари бошланди. IX асрда авж олган черков раҳбарларига ва йирик мулкдор феодалларга қарши бу ҳаракат авлиё Павел қарашлари билан боғлиқ бўлгани учун павелчилар (лотинча “Pavlikogum” ҳаракати) деб ном олди. Икона мункирдари “Учлик” зимирида бирлик (яккахудолик) бор, якка Худони эса инсонларга ўхшатиб (антропоморф қилиб) тасвирлаш мумкин эмас, Худони тасвирлаб ҳам, таърифлаб ҳам бўлмайди, дер эдилар.¹¹ Агар rassomлар Илоҳни инсонга ўхшатиб тасвирласалар, кўфрга йўл қўйган бўладилар.

Ўрта асрларда Византияда ва Ғарбий Европа ҳамда мусулмон мамлакатларида тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик таиккланиши сабабли бу санъатлар орқага кетиб, диний ибодат билан боғлиқ архитектура ва унинг бағрида паккошлик, мозаика санъати тез ривожлана бошлади. Қуддуси шариф (Иерусалим), Дамашк, Курдоба, Гариота (Гранада), Севилия, Дубровник ва бошқа шаҳарларда IX–XII асрларда қурилган ибодат қасрлари – соборлар, салобатли

¹¹ Удальцова З.В. Византийская культура. М.: Наука, 1988. С. 99–92.

ибодатхона ва хонакоҳларнинг бинолари архитектура санъатининг нодир намуналаридир.

Кизиғи шундаки, ўрта асрларда Византия императорлари Рим папаси ва монахлар – роҳибларнинг иконаларга сиғинишини тақиклаш билан бирга илоҳий, муқаддас бўлмаган подшоҳлар, қироллар, вазирларнинг жангномалари ва ов манзараларини – одамлар, отлар, қушлар, ҳайвонларни тасвирлашга йўл берган эдилар. Иконага қарши императорлардан Теофил (ёки Теофил Худосевар) даврида (829–842) Константинополда, Олтин Шох кўрфази соҳилида қурилган шох саройи (Каттасарой) қасри бинолари мажмуаси, гумбазлари, куббалари, иккита тахт залининг муқарнаслари, сакафа – шифти ва деворлари, нақшин устунлари ҳашамати, безаклари билан турли давлатларнинг элчиларини ва маҳаллий аҳолини хайратга солар эди.¹⁸ Тадқиқотчи, византшунос З.В.Удальцова ёзишича, Византияда иконага қарши императорлар даврида қурилган бинолар, иншоотларда мусулмон меъморлиги санъати анъаналаридан ижодий фойдаланганлар. Константинополда қасрларнинг ички-ташки муқарнаслари, қаср атрофидаги боғлар, фавворалар, экзотик – анвойи гуллар ва ноёб дарахтлар, сарвлар, шамшодлар Бағдод шаҳридаги қасрларнинг лойиҳаси асосида қурилган.¹⁹

Ўрта асрларда *Дамашқли Иоанн* (675–753) “Билимлар булоғи” номли салмоқли асарида муқаддас китоблар (асосан, “Инжил”нинг тўрт китоби, патриархларнинг номалари) асосида расмий насронийлик таълимотини тизимга солиб умумлаштиришга ҳаракат қилди. Иоанн Дамаскин талқинига кўра, Худо – абадий тирик, бутун оламнинг ақл бовар қилмас аввали, бошланғичи, ҳаёт манбаи ва мақсади. Табиат Худонинг ҳам ижоди, ҳам илоҳий ҳикматидир.²⁰

Иоанн Дамаскин насронийлик антропологияси, инсоншунослик фалсафаси асосчиларидан биридир. Унинг фикрича, инсон – микрокосм, олами суғро (кичик олам) ва бу кичик олам ҳам олами кубро каби оқилона тузилган, вужуд ва рух уйғунликда яшashi керак. Инсон – оламнинг гултожи, жавҳаридир. Инсон бу дунёдаги ҳаётида қандай яшаш йўлини танлашда эркин, соҳиби ихтиёрдир. Унинг фаолият майдони кенг. Иоанн Дамаскин ижодий мероси кейинги насроний мутафаккирларига, жумладан, Аквали Фома ва Яков Бёме қарашларига таъсир кўрсатди.

¹⁸ Удальцова З.В. Византийская культура. С.90–91.

¹⁹ Уша жойда. Б.91–92.

²⁰ Удальцова З.В. Византийская культура. М.: Наука, 1988. С.97.

Ўрта асрларда Ғарбий Европада насронийлик, масихийлик адабиётида азиз-авлиёлар, дарвеш роҳиблар – таркидунёчиларнинг риёзат ва кароматлари тасвирланган диний-агиографик қиссалар жанр сифатида гуллаб-яшнади. IX асрда дунёвий ва фалсафий руҳдаги поэтик ижод вакилларидан *Иоанн Грамматик* (бу олимни Форобий бир асарига танкид қилган), *Игнатий*, *Роман Хушовоз*, *Иоани Дамаскин* ва бошқа мутафаккирлар антик давр юксак поэзияси намуналарини яхши ўрганиб, улар каби поэмалар, иконаларга қарши илмий рисоалар ёзиб, антик мутафаккирларга эргашиб, ҳам шеърят, ҳам дунёвий, табиатга доир илм-фанлар билан ҳам шугуллана бошладилар.¹¹ Гомер, Эврипид ва Афлотун асарларининг билимдон руҳоний Игнатий Эзоп масалларини латинчада қайта баён қилди, Одам Ато ва Момо Ҳавонинг жаннатдан қувилиши ҳақида дostonи билан шухрат қозонди (Бу мавзуда кейинчалик ишлаган шоири Жон Милтон “Йўқолган жаннат” номли асарини ёлган). Шу даврда Византияда эстетик эҳтиёж, эстетик тафаккур ривожланганини бадиий адабиётга, маънавий, руҳий оламга эътибор кучайганигидан билиш мумкин. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Византия императори Феофил (Теофил, Худони севгучи, ҳукмдорлик йиллари 829–842) аслзода оила фарзанди, соҳибжамол ва ўқиминли, истеъдодли шоира бўлмиш Кассияга уйланмоқчи бўлган. Аммо, бу қиз ўзидан ақлли ва истеъдодли эканлигидан ҳадикираб, бошқа бир чиройли қиз Феодорага уйланган. Ўзини наса-насаб ва бошқа фазилатлари туфайли буюк империя маликаси бўлишга шайқ деб билган Кассия дили азобланиб, таркидунё қилиб, асос мулкларини ташлаб, монастырга роҳиба бўлиб кетган ва у ерда илм-фан ва бадиий ижод билан шугулланган. У тинчгина монастыр ҳужрасида яшаб, ажойиб шеърлар – жамиятдаги мактанчок, таваббур ва жохил одамларни танкид қилиб эпиграммалар, ямблар, дистургия диний мадҳлар, мусикий асарлар ёзди. Византшунос Э.В. Удальцова ёнишича, шоира Кассия шеърларида инсон ор-номуси, гурури, кадр-қиммати, тушкунлик, жохил, аҳмоқ, золимларга нафрит, ҳаёт ҳақиқатлари, хис-ҳаяжонлари тасвирланади. Олима Кассиянинг баъзи шеърларидан намуналар келтиради:

*Аҳмоқлар суҳбатин тинглаш кўп оғир,
Айниқса, бу аҳмоқ мансабдор бўлса.*

¹¹ Ушба жонда 1, 99.

*Бизга ақл ўргата бошласа улар
Қандай тоқат қилиб, қайга қочамиз?
Аҳмоқ бойлар билан суҳбатдан кўра,
Ақлли дарвешлар суҳбати афзал...*²²

Шоира Кассия шеърларида баъзи инсонларга хос ярамас одат – мунофиқлик, яъни риёкорлик, беҳаёлик, манманлик, мактаниш, мағрурлик, лаганбардорлик, соткинлик, ёлғончилик, ҳасадгўйлик, ҳовликмалик, тубанлик каби шахсий ва ижтимоий иллатларни ҳажв остига олди. Шоира баъзи шеърларида ориятли, пок севги ва дўстликни, одамларга бегараз яхшилик қилишни мактайди. Унинг фикрича, дўстликнинг энг муҳим шарти ўзаро ёрдамдир. “Дўст дўстни қутқаргай фалокатлардан, дўст мамлакат дўстини қутқаргай бало, офатдан”. “Тилло тўла ҳамён учунмас, оқил, софдил қалб учун дўстлаш”. “Кек сақлаш, гина, кудурат – бахиллар феъли”. “Гўзал ва оқила бўлсин умр йўлдошинг. Хунук ва ёвуз аёл бошга балоидир”.²³

IX–X асрлар Византия етакчилигида Ғарб давлатларида ҳам, араб халифалиги таъсиридаги Шарқ давлатларида ҳам гуллаб-яшилган даври бўлди. Шарқий Рим империясининг кўпгина илмий ва маданий марказлари бўлган шаҳарлар (Испания, Болқон тоғлари, Дунай бўйидаги шаҳарлар франклар қўлига ўтган эди) қўлдан кетганига қарамай, Византия пойтахти Константинопол император *Михаил III* даврида (842–867) Ғарб оламида энг йирик илмий-маданий марказ бўлиб қолди. Константинопол университети ташкил этилиб, унда астрономия, арифметика, геометрия, илоҳиёт, грамматика, мусиқа, риторика, фалсафа фанлари ўқитила бошланди. Юқорида эсланган “*Миробиблион*” комусий асари муаллифи, патриарх *Фотий*, ўрта асрлар Арастуси бўлган, комусий билимлар соҳиби Лев Математик шу университетда дарс берар эдилар.

Антик давр билимларини яхши ўзлаштирган аллома *Лев Математик* (803–869) астрономия, тиббиёт, математика, физика, унинг механика қисми, фалсафа фанлари билан шуғулланиб, шу фанларда кўпгина кашфиётлари билан шуҳрат қозонди. У император саройлари, иморатлари, боғлари ва қабул залларини ажойиб-ғаройиб мингшиқлар билан жиҳозлади. Император қароргоҳида арслонлар-

²² *Ушбакистон Республикаси* Тошкентдаги “*Илм ва маданият*” н.и.к.и.и.ш. М. Наука, 1988. С.100.
²³ *Ушбакистон Республикаси* Тошкентдаги “*Илм ва маданият*” н.и.к.и.и.ш. М. Наука, 1988. С.100.

нинг хайкаллари, олтин, кумуш дарахтларда кўниб, канот кокувчи темир кушларни, сув билан айланувчи соатларни ва бошқа ажойиботларни ясади. Фирдавсий “Шохнома”сида форс элчилари Румга (Византияга) борганида йиғлаётган кизнинг ҳаракат килувчи хайкалини сеҳр-жоду деб, ҳайратга тушганлари тасвирланган. Эрон паҳлавонлари Густахам, Андиён ва Болуй Румга элчи бўлиб борганида қайсар (цезар, император) шу жодуни кўрсатиб, кизим каттик кайғуда, аклингиз етса, юпатинг, дейди. Паҳлавонлар ширин сўзлар айтади, аммо қиз йиғлайверади. Улар Эронга қайтиб, шаҳаншоҳ Хусрав Парвезга воқеани айтадилар. Хусрав Парвез Эрон тахту тожини тортиб олишга интиланган Баҳром Чўбинга қарши Рум қайсари, император Маврикийдан ёрдам сўраган эди. Рум қайсари Эронлик олимларни синаш учун бояги механикага доир жоду кизни кўрсатган эди. Эрон шоҳи уч паҳлавондан кейин Византияга доинишманд Харрод Барзинни юборади. У Румга бориб, сеҳр-жодунинг сирини очади.²⁴ Византия ва Эрон ўртасида дўстлик аҳди, ширтномаси тузилади.

Ўрта асрлар тарихида ҳам шунга ўхшаш воқеалар шундай кечганини ёзилган.²⁵ Мана шу тарихий шартнома натижасида Византия ва Эрон ўртасида ҳарбий, иқтисодий, маданий алоқалар тезлашди ва самарали тус олди. 529 йилда Византия қўл остидаги Афинада ёниб қўйилган Афлотун академияси олимлари Эронда ва Хиндистонда ҳикоят топдилар. Шу даврда адабий, илмий алоқалар ривожланди. Хинд доинишмандчилигининг буюк ёдгорлиги “Панчатантра” ёки “Пиллол масаллари” асари санскрит тилидан паҳлавон тилига, кейинроқ Византияда “Стефанит ва Ихниллат” номи билан латин тилига таржима қилинди. “Панчатантра” қадимги будданий ҳикоятлар – жатавалар гуллами асосида асрлар давомида сайқалланиб, янги-янги ҳикоят ва масаллар қўшилиб, кенгайиб борган.

VI–IX асрларда Византия иқтимоёт, иқтисод, сиёсат, маданият, савдо ва хунархандчилик соҳаларида ривожланишда Кичик Сияё ва Ғарбий Европада етакчи ва буюк давлатга айланди. Ғарбий Рим империяси ҳудудлари эса остготлар, вестготлар, франклар қўлига ўтиб, ўзиро низо-тўқнашувлар, урушлар сабабли жуда секин ривожландилар. Қадимги буюк салтанат – Эронда мусулмон дав-

²⁴ Фирдавсий Шохнома 3-китоб. Т., 1977. Б. 479–482.

²⁵ Шохномадаги II В. Византия ва Иран на рубже VI–VII веков. М.-Л., 1946.

латлари вужудга келиши, Бағдод, Испания, Миср давлатлари-нинг ўзаро рақобати Византия учун қўл келди. Эндиликда Византия худудларига хавф солаётган франклар (германлар ва французлар) давлатига мусулмон қўшинларининг хужумлари ҳам Византия учун фойдали эди. Шу сабабли Византия билан Андалусия, Бағдод, Миср мусулмон давлатлари ўртасида иқтисодий, илмий, маданий алоқалар ўрнатилиши бу давлатларнинг маданий тараққиётига ижобий таъсир кўрсатди.

Византия аҳолиси кўп миллатли бўлиб, давлат тили – юнонча, илм-фан, диний, фалсафий асарлар тили лотинча эди. Рим папаси, католиклар черкови империянинг барча мамлакатларида ибодат, маросимлар лотин тилида ўқилишини талаб қилар, черков шу йўл билан кардиналлар, епископлар, легатлар – Папа элчилари орқали ўз ҳокимиятини кенгайтирар эди. Византияда император бошлиқ дунёвий ҳокимият Рим папаси буйруқларига бўйсунини истамас, пойтахтда ҳам, вилоятларда ҳам аҳоли ўз тилида ибодат қилсин, дер эдилар. Бундан ташқари, Византия кудратига ҳавас ва ҳасад билан қаровчи Европа мамлакатларининг қироллари Рим папаси тарафида, хочга, иконага, муқаддас руҳга – училикка сажда қилувчи католиклар эдилар. Византия императори ва халқлари черковнинг гуноҳларни кечирувчи хатларини пулга сотишлари, хур фикрловчиларни кофирга чиқариб, гулханда ёкишларини қоралар эдилар, яъни дин, виждон эркинлигини таъминловчи православ динида бўлиб, мусулмон давлатлари билан яқинлашув тарафдори эдилар. Киев Русига IX аср охириларида Византия давлати руҳонийлари келиб, славян халқларини насронийлик, масиҳийлик динига ўтказишга, Бағдод халифалиги вакиллари келиб, бу халқларни ислом динига даъват қилишга урундиладар. Славянлар насронийликни, Волга бўйида яшовчи булғорлар ва ҳазарлар мусулмонликни қабул қилдилар.

Бундан аввалроқ, Византиянинг рақобатчиси бўлган Европа герцоглари турли этносларни (бургундлар, олмонлар, галлар, германлар, норманлар, франклар ва бошқаларни) бирлаштириб, франклар қироллигини туздилар. Рим папаси, католиклар черкови Византияга қарши руҳдаги бу давлатни, унинг қиролли Карлни қўллаб-қувватлади. Қирол Карл қўшинлари англо-саксларга, Пиренейда – Испанияда баскларга, Алп тоғларида мусулмонларга қарши урушлар олиб борди.

Тарихчи Эйнгард (768–840) “Буюк Карл тарихи” асарида ёзишча, франклар қироли Испанияга юриш қилганида басклар ғолиб келади ва Пиреней тоғларида Карл кўшини чекинаётганида энг баланд тоғда басклар пистирма кўйиб, франклар кўшинининг арьергарди – охирги сафларини кириб ташлайди. Франклар охирги нафасигача жанг қиладилар. Оғир жангда франк рицарларидан граф Ансельм, Роланд ва бошқалар ҳалок бўладилар.²⁶ Мана шу тарихий воқеа ҳақида халқ поэтик ижоди бўлган “Роланд ҳақида кўшик” достони (эпоси) вужудга келди. Асарда франклар қироли Карл Мартел ва унинг вассали, рицар Роланднинг дин ва қирол учун фидойидиги юксак бадиият билан тасвирланади.

Роланд ҳақида Германия, Скандинавия, Италия, Испания, Голландия ва Англияда ҳам асарлар ёзилди. У асарлар мазмунан турлича бўлса-да, уларнинг сюжети бир-бирига яқин. Роланд қирол фармонида бўйсунушлик ва халқ ҳуқуқини ҳимоя қилишликнинг рамзи даражасида кўрсатилди.

XI–XII асрларда Шарқий Рим империясида насронийлик таълимоти кен ёйилиб, турли мазҳаблараро низолар ҳам тугатилгач (бу вақтларда Европа мамлакатларида Рим папаси, католиклар ғайримазҳабларни еретиклар, кофирлар деб, катагонларни кучайтирган), фалсафада, эстетикада жисм ва руҳнинг “абдий зиддияти”ни йўқотини, муътадил ҳолга келтириш учун бадиий ва фалсафий асарларда бирлашмайдиган нарсаларни бирлаштириш, жисмга нисбатан руҳни, руҳ ҳосиласи, самаралари бўлган эстетик категориялар – илоҳий олам тўзаллиги, нур, ранг-баранглик, тасвир, белги, тинч-созларни талқин этишга эътибор қаратилди. Византшунос Т.В. Удальцова ёзишча, “бу эстетик категориялар маънавий маданият ва санъатнинг глобал муаммоларини тушунишга ёрдам берар эди. Адабиёт ва санъат, асосан, диний эътиқодни кучайтириш учун маънавий тубанликларга қарши кураш учун хизмат қила бошладилар”.²⁷ Руҳни кучайтириш йўлида вужудни қийнаш, аскетизм – таркидунёчилик, мол-дунёни севиш – шайтон найрангларига учиб, йўлдан озич, руҳни ифлослантириш деб, фақирлик – руҳий юксалиш, Худога яқинлик деб талқин этилди. Монахлар – роҳиблар илоҳилог Сионеон Илоҳиётчи (949–1022) инсонларни дўзахга бош-

²⁶ Эйнгард. Житие Карла Великого // История средних веков. Хрестоматия (V–XV вв.). Часть 1. М.: Просвещение, 1980. С.55.

²⁷ Удальцова Т.В. Византийская культура. М.: Наука, 1988. С.126.

ловчи уч аждахо – иллатга: ишратпарастлик, дунёпарастлик ва шухратпарастликка қарши курашга даъват қилди.²⁸

Илк ўрта асрлар насроний мутафаккирларидан фарқли ўларок, IX–X асрлар Византия олимлари антик маданият дурдоналарида ҳам рухий, маънавий камолот улуғланиши, шу сабабли уларни ўрганиш зарурлигини тушуниб етдилар. Юқорида эсланган патриарх – бузрук Фотийнинг “Мириобиблион” асарида антик давр муаллифларидан 280 адибнинг ижоди ёритилган.

Византия черкови патриархи *Фотий* (810–897) Рим папасининг бутун дунёга диний ҳукмронлик ўрнатишига, дунёвий раҳбарлар, император ва қиролларни бўйсундиришга интилишига қарши эди. Шу сабабли Византия императори патриарх Фотийни қўллаб-қувватларди. У Болгария, Моравия (Чехия), Русияда славян халқларини насронийлик динига киритишда буюк хизматлар қилди. У Рим папаси католиклар черковининг турли диний мансаб (кардиналлар, архиепископлар, епископлар, легатлар (папа вакиллари), инквизиция динни тозалаш никоби остида ҳур фикрли инсонларни еретик, кофир деб қийнаб, гулханда ёқишлари, жиноятчиларга пул эвазига кечирим васиқаси (индульгенция) ёзиб бериши ва бутун дунёга ҳукмронлик даъволарини қоралади. У насронийлик оламини антик маданият дурдоналари билан бойитиш зарур деб ҳисоблади.

Бағдод халифалиги бўлиниб, аббосийларга қарши Мисрда Фотимийлар давлати тузилиши (X аср), пиналарга мансуб дайламлик, тоғлик бувайҳийлар сулоласи ва салжуклар сулоласи қўшинлари ғазнавийлар давлатини заифлаштириб, Бағдод халифасини ҳуқуқсиз ҳолга келтириши, Европада турли мамлакатларни (Ғарбий Рим империясини, Британия, Италия, Бургундия, Аквитания, Нормандия, Испания, Бретон, Германия–Галлияни) бирлаштирган, қирол Карл Мартелл раҳбарлигида Муқаддас Рим империяси деб аталган қудратли Франклар (Каролинглар) давлатининг ташкил топиши Кичик Осиёдаги Византия империясининг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётига ҳам таъсир кўрсатди. Рим папасининг барча насроний давлатларига ҳукмронлик даъволари франклар қиролли Буюк Карлга ҳам хуш келмас эди. Шу мафкура Византия билан Франклар империяси, каролингларни яқинлаштириб турар, фан, маданият, санъат, савдо-сотик, денгиз харбий кучлари соҳасида Византия устунликка эга эди.

²⁸ Ушбу мақола

Маданият, адабиёт, маърифат соҳаларида Византияга етиб олиш мақсадида Карл I Германия ва Францияда Адабиёт академиясини ташкил этди ва унга истеъдодли педагог ва файласуф Флакк Алкуинни раҳбар қилиб тайинлади.

Тарихий манбалар каролинглар сулоласи (Карл I ва авлодлари) Рим папасининг дунёвий илм-фанларни, антик маданият хазиналарини йўқотиш ҳақида фармонларига қарамай, Византия маданияти йўлидан борганлигини кўрсатади. Папа Григорий I (540–604)нинг узоқдаги епископига ёзган мактубидан: “Мен аввал сизлар динимиз йўлида фойдали ишлар билан шуғулланаётганингиз ҳақида кўп яхши гаплар эшитган эдим. Ҳозир эса, эшитдимки, кимлардир она тили грамматикаси (фанини) ўқитаётган эмиш. Бундай уятли иш, биз нафратланадиган (ғайридинлар ўрганадиган) фан билан шуғулланаётганингизни эшитиб, каттиқ хафа бўлдик, ғам-андух ва қайғуга ботдик. Ахир бу ишингиз билан бизнинг Раббимизга ҳам, Юпитерга ҳам мадҳу сано айтган бўласиз. Сизлар Худога қарши бундай ишларни тез тарк этиб, ҳақ йўлига қайтсангиз, сизлар сўраган нарсани (эхтимол, афвномани) беришимиз мумкин”. Орадан икки аср ўтгач, франклар қироли Карл I кейинги Рим папасининг ғазабланишига қарамай, бундай фармон чиқаради: “Кўпчилик монастирлардан бизнинг даргоҳимизга келаётган мактубларнинг мазмуни тўғри, лекин жумла тузилиши тўғри эмас. Бундай хато жумлалар тузилверса, Муқаддас Китобимиз (Библия)ни тушуниш ҳам қийинлашиб қолади. Шу сабабли, сизлар тил, адабиёт, сўз санъатларини яхшилаб ўрганиш билан шуғулланиш. Ана шунда бу фанларга қобилиятли одамлар аниқланади ҳамда шундай одамларни муаллимликка тайинлаш мумкин бўлади”³⁹

Франклар қироли Карл I фармони билан Европа мамлакатларида мактабларни ва янги очилган университетларда “етти эркин фан” (арифметика, грамматика, астрономия, геометрия, мусиқани) ўрганиш нунда қўйилди. Черков ҳорида қўйлаш учун псалмлар (ибодат кўшиқлари), архитектура (ибодат қасрларини қуриш)га катта эътибор берилди. Париждаги Биби Марям ибодатхонаси (собори) шу вақтларда қурилди.

Франкларга тобеъ бўлган Англо-Саксония қироллиги мактабинини истеъдодли ўқитувчиси Флакк Алкуин диний унвонини тасдиқлаш учун Парижга борганида Карл I уни суҳбатга чақириб,

³⁹ История средних веков. Хрестоматия. Составители: В.Степанова, А.Шевеленка. М.: Просвещение, 1974. С.54–55.

Муқаддас Рим империясининг Европадаги вилоятларида маданият ва маърифат ишларини йўлга қўйиш учун аввал қирол саройида, сўнг бошқа пойтахт шаҳарларда мактаблар, ўқув юртлари очишга фармон берди. Сарой мактабида Карл I нинг ўзи, фарзандлари, қариндошлари антик маданият ёдгорликлари, сиёсат, фалсафа, бадий адабиётни ўргандилар. Ўзларига ва фарзандларига қадимги юнонча исмлар қўйдилар. Бу давр шу сабабли ҳозирги адабиётларда “Каролинглар Уйғониши” деб аталади. Адиб, олим, шоир *Флакк Альбин Алкуин* 796 йилда Тур вилоятидаги монастыр қошидаги мактабдан (Парижга), қиролга ёзган мактубида бундай дейди: “Жаноби олийлари, марҳаматингиз билан камина Флакк бу ерда, авлиё Мартин монастыри паноҳида роҳиблардан баъзиларини муқаддас китоб маънолари асали билан, баъзиларини қадимги фанларнинг шароби билан, яна баъзиларини грамматика фасоҳати билан меҳмон қилиб, кечалари баъзи талабаларга баланд биноларнинг томига чиқиб, юлдузли осмон илмидан сабоқ бермоқдаман... Лекин, жаноби олийларидан илтимосим шулки, камина кўп машаққатлар билан топган ватанимда (Англияда) қолиб кетган турли илм-фанларга ва ҳикматларга доир асарларни бу ёкка (Тур монастырига) олиб келиш учун бир неча шоғирдларимни Британияга юборишимга рухсат берсангиз, Сиз севган маърифат гулшанларини Францияга кўчириб келган бўлур эдик”³⁰.

Алкуин қирол Карл I нинг ўғли, Италия қироли Пипинга ҳам устозлик қилди. Манбаларда шахзодага берилган сабоқ – савол-жавоблар сақланиб қолган. Шу сабоқлардан намуна:

Шоғирд: Ҳарф нима?

Устоз: Тарих посбони.

Шоғирд: Сўз нима?

Устоз: Рух исёни.

Шоғирд: Ҳаво нима?

Устоз: Тириклик озиғи.

Шоғирд: Тириклик нима?

Устоз: Бахтлиларга шодлик, бахтсизларга қуфлат, ўлимни қутини.

Шоғирд: Ўлим нима?

Устоз: Тақдир ҳукми, номаълум йўл, қолганларга – қайғу, мушибат, барча инсонларни ҳалок этувчи қароқчи.

Шоғирд: Инсон нима?

³⁰ История средних веков. С.56.

Устоз: Адашган йўловчи, нафснинг кули, ўз уйида – меҳмон.

Шогирд: Инсон нимага ўхшайди?

Устоз: Шамол ўчирувчи шамга.

Шогирд: Инсон қандай ҳолатда яшайди?

Устоз: Олти ҳолатда: очлик, тўқлик, уйқу, уйғоқлик, ҳаракат ва сокинликда.

Шогирд: Уйқу нима?

Устоз: Улим элчиси.

Шогирд: Қандай одам эркин яшайди?

Устоз: Айбсиз, боши ташвишсиз одам.

Шогирд: Бош нима?

Устоз: Баданнинг раиси.

Шогирд: Бадан нима?

Устоз: Жон турадиган меҳмонхона...³¹

Византиядан фаркли ўларок, Франклар киролигига тобеъ Аквитания, Анжу, Бретан, Бургундия, Англия, Франция, Нормандия мамлакатларида феодалларнинг Исо Масихга, киролга ва кўнгил маликасига хизмат шиори остида баҳодирлик – рицарлик жамоатлари вужудга келди. Рицарларнинг қахрамонликлари ҳақида дostonлар, қўшиқлар ёзилди. Ўша вақтларда франклардан бошқа этнослар бирланмаси бўлган кельт халқлари (ҳозирги инглизлар, исландлар, ирландлар ва шотландларнинг аجدодлари) юксак баъдий эстетик тафаккур маҳсули бўлган халқ дostonлари – сагалар насб қилинган эди. Қисман жуда қадимги тарихий воқеалар, қисман баъдий фантазия, диний мифологик тасаввур мевалари бўлган сагалар бугунги китобхоналарга ҳам завқ бағишлайди. Денгиз сўйишлари етабчиси Майя Дуин билан сеҳрланган оролда кўрган ижойибот таройиботлари Синдбод Баҳрий ҳақидаги “1001 кеч” атракларини эслатилади.

Ўрта асрларда Европада феодал жамиятида авж олган адолатсизлик, бебошидоқликни таъкид қилувчи, “Калила ва Димна” ҳамда “Дон масаллари”га ўхшаш шеърый асарларни учратамиз. VIII–IX асрларда ёзилган “Шер ва тулки” Эзоп масалларидан фаркли ўларок, дoston каби катта ҳажмли, табиат, ҳайвонларнинг кифошри ашча жонли, муфассал тасвирланган. Асарда ўрмонлар подшохи шернинг кексайиб, касали оғирлашгани ҳақида гап-сўз тарқалгани, шерга сидоқатли ҳайвонлар ташвиш чекиб, йиғлаб, ҳар ёқдан

³¹ История средних веков. Хрестоматия. С.57.

табибларни чакириши, маслаҳат учун шер ҳузурига йиғилиши, йиғинга ўтқир тишлари яркираган айик, пайлари кўринган бука, териси гулдор сиртлон, чаккон бўрилар, кўзиларини эргаштириб совликлар ва кўчқорлар, шохдор кийиклар ва буғулар, такалар, ҳатто юришга эринмаган эшак, бургут ва майда қушлар ҳам етиб келган. Ҳозир бўлганлар орасида фақат тулки йўқ эди. У наҳотки, шерга хизмат қилишни унутган бўлса? Айиқ подшоҳга ўзини яқин, энг садоқатли кўрсатиш учун тулки жуда кибрланиб, шерни писанд қилмай кўйган, деб ёмонлайди. Шер бу сўзларга ишониб, “жазолаш учун тулкини тез топиб келинглар!” деб буюради. Бу гап-сўзлардан хабар топган тулки ўзини қандай оклашни ўйлаб, боши қотади. Айёр тулки бунинг йўлини топади. У елкасига бир қоп эски этикларни ортиб, қолганини тугунга солиб, қўлига олиб, шернинг ғазабнок саволига бундай жавоб беради: “Эй, оламда ягона, адолатли, қудратли шохим, мен сизнинг касалингизни эшитиб, мохир табибни излаб оламни кезиб, шунча этикларимнинг таги йиртилди. Охири топдим”, дейди. Шер унга хурмат-ла қараб: “Хўш, у табиб қачон келади, ёки касаллик давосини сенга айтдим?” деб сўраганида Тулки: “Ҳа, айтди. Касалингизга энг яқин даво – Сиз янги сўйилган айикнинг терисига ўраниб ётсангиз, тез соғайиб кетар экансиз”, деди. Шер тулкига раҳмат айтиб, айикни тез сўйишни буюрди. Фармонни тез бажардилар. Тулки шундан қутулиб қолди.³²

Византиядан ташқарида Европа мамлакатларидаги қабилавий иттифоқларнинг етакчилари Рим католик черкови янги вужудга келган, католик динидаги кироликларни Византия етакчилигида православ динига ўтган славян давлатларига қарши Рим папасига бўйсуннишни истамаган Испания, Италия, Англия, Саксонияга қарши қирғин урушларга сафарбар қилди. Бундай урушларда жасурлик кўрсатганларни олий насл-насабга мансубликни билдирувчи ярим диний, ярим ҳарбий баҳодирлик – рицарлик орденларига қабул қилди. Авлиё Бенедикт ордени, Мальта ордени, Тамплиерлар, Авлиё Франциск ордени баҳодирлари ҳам роҳиб, ҳам жангчи, Исо Масих қабри жойлашган Қуддусни яҳудийлар ва мусулмонлардан озод қилиш шиори остида босқинчилик урушларини авж олдирдилар. Шундай мафкура сабабли бадий адабиёт ва санъат (архитектура, мусиқа) ҳамда диний, тарихий, фалсафий, мемуар асарлар ҳам диний эътиқод учун ғайридинларга қарши кураш қахрамонларини тасвирлашга сафарбар қилинган эди.

³² История средних веков (IV–XV вв.). Хрестоматия. М.: Просвещение. 1980. С.82–83.

1.6. САЛИБ ЮРИШЛАРИ ВА МАЪНАВИЙ ИЗЛАНИШЛАР

Салиб юришлари (1096-1270) Якин Шаркда – Сурия, Фаластин, Шимолий Африкада католик черкови томонидан ташкил этилган бўлиб, асосан, улар хайридин деб ҳисоблаган мусулмонларга қарши Қуддуси шарифни қўлга киритиш учун қилинган урушлар эди. Биринчи салиб юриши (1096-1099) Иерусалимни салжуклардан тортиб олиб, қироллик ташкил қилиш билан якунланди. Иккинчи салиб юриши (1147-1149) салжукларнинг Эдессани эгаллаши (1144) сабабли уюштирилди. Учинчи салиб юриши (1189-1192) Салохиддин томонидан Қуддуси шарифни эгаллаши (1187)га қарши ҳаракат сифатида уюштирилган бўлса-да, у ҳам натижасиз бўлди. Тўртинчи салиб юриши (1202-1204) Рим папаси Иннокентий III ташаббуси билан уюштирилган бўлиб, асосан, Византияга қарши қаратилган эди. Улар қисман муваффақиятга эришгач, Константинополда Латин империяси (1204-1261)ни ташкил этишга эришилди. Бешинчи (1217-1221), Олтинчи (1228-1229), Ҳаттинчи (1248-1254) ва Саккизинчи (1270) салиб юришлари натижасиз чиқди. Ҳатто Рим папасининг куткуси билан Болалар салиб юриши (1212) уюштирилиб, “бизнинг гуноҳларимиз етарли бўлгани учун Тангри бизга зафарга эришишга иноят қилмади, энди бегуноҳ болаларни урушга жалб қилайлик” деган мақсадда болалар урушга сафарбар қилинди. Тарихчилар бу салиб юришларини турлича изоҳлайдилар, айримлари бу юришлар туфайли Шарк ва Ғарб алоқалари, айниқса, насроний ва мусулмонлар ўртасидаги муносабатлар тикланди, деб ҳисобласалар, бошқалари юқоридаги алоқа-

ларга тинч йўл билан ҳам эришиш мумкин эди, бу мантиксиз фанатизмнинг натижасидир, дея баҳолайдилар.

Иккинчи салиб урушидаги Европа кироллари, рицарлари ва жангчи рохибларининг мағлубияти уларнинг аклини киритмади. Рим папаси Урбан V Қуддуси шарифнинг қўлдан кетганига қаттиқ қайғуриб, ҳаёт билан видолашди. Янги Рим папаси Григорий VIII 1187 йил 29 октябрдаги қарорномасида Европа киролларини Учинчи салиб урушини бошлашга чақирди. Унинг мақсади Рим папаси обрўсини тиклаш ва ўзининг ҳукмронлигини мустаҳкамлаш эди. Қуддуси шарифни озод қилиш гоёсига содик бир неча кардиналлар Англия, Германия, Франция шаҳар ва қишлоқларини пиёда айланиб чиқиш ва янги Салиб юришига даъват қилиш мажбуриятини олдилар. Бу сафар улар кўнгиллиларни диний, сиёсий, адабий шиорлардан кўра, Византия ва Яқин Шарқ мамлакатларидаги мўлкўл хазиналарни ўлжага олишга кўпроқ кизиктира бошладилар.

Учинчи салиб юришига тайёргарлик учун 1189 йилнинг бошида Англия ва Францияда жон бошига ҳар ой фуқаролар ишлаб топадиган даромадларидан 1/10 ни муқаддас урушга закот қилиш ҳақида фармон чиқарилди. Бу закотни Салоҳиддин ушри (яъни Салоҳиддинга қарши курашга) деб атадилар. Франция фуқаролари бу солиққа норозилик билдириб, солиқчиларни тошбўрон қилди. Француз адиби ва диний арбоби Архидиакон Пьер “Давлат раҳбарлари диндорларни қўшимча солиқлар билан хонавайрон қилгунча ўлдириб қўяқолсин эди, – деб ёзади Рицар шоир, 3-салиб уруши қатнашчиси Батюник Конон “Салибни пулга сотмоқдалар, руҳонийлардан шаҳар ва қишлоқлар аҳолиси даромадининг ўндан бирини тортиб олмоқдалар, улар дин учун эмас, таъма, бойлик учун курашмоқдалар”, – деб ёзади.¹³³

Бу юришларни чуқур тадқиқ этган олим Михаил Абрамович Заборов ёзишича, 3-салиб урушини 1188 йил охиридаёқ Сицилия, Нормандия ва Генуянинг денгиз қароқчилиги билан машҳур рицарлари Сурияга ҳужум билан бошлаб бердилар. Умуман олганда, Учинчи салиб уруши етакчилари Англия кироли Генрих II (1154-1189) Плантагенет, унинг ўғли Ричард Шерюрак, Германия императори Фридрих I Барбаросса – Штауфен, Франция кироли Филипп II Эдвар (у сиёсий найранглар воситасида Англия кироли билан

¹³³ Заборов А. Ерусалимнинг эришиши. М.: Наука, 1980. С. 174.

унинг ўғли Ричардни уриштириб қўйган эди. Булар бир-бирига қарши кураш курагани учун 3-салиб юриши 6 ой орқага сурилди)³⁴.

Англия қироли Генрих II Плантагенет Франция қиролига қарашли ерларнинг бир қанчасини (Атлантика соҳилларидаги ҳарбий вилоятларини) босиб олган эди. Генрих II Француз қироли Филипп II нинг отаси Людовик VII дан ажралишган Аквитания маликаси – “гоят гўзал шайтон” Элеонорага уйланиб, бу никоҳ билан Аквитанияни ҳам ўз мулкига қўшиб олган эди. Мана шу никоҳдан Ричард Шерюрак туғилган. Замондошлари ёзишча, Ричард отасидан бебошлик ва жасурликни, онаси Элеонорадан нафосат, шоиртабиатликни олган (у атрофига трубадур шоирларни тўплаб базмлар ташкил қилар, ўзи ҳам кўшиқлар ёзар эди). Отасининг узоқ аждоди Норвегиядан келган викинглардан бўлиб, бу уларнинг паҳлавонлик кессаларидан ва ўжарлигидан ҳам билинарди. Рухоний олим, тарихнавис адиб Гералд Камбрияли ёзган Ричард ҳақидаги рисолада уни “Илиада” қахрамони Ахиллга, бошқа ўринда македониялик Искандарга ўхшатади. У асарида Людовик VII саройида насронийлар авниёси Клерволи Бернарддан бу қироллар сулоласи келажаги ҳақида сўралганида, у “Булар шайтондан тарқалган ва келган жойига борадилар”, деганини айтади. Асар муаллифи Гералд француз қиролини бургутга, Англия қиролларини лочин-калхатга ўхшатади. Генрих II ўз тақдирини оғирлигини билдириб, Винчестер саройининг деворига ота бургутни ҳар тарафдан чуқийтган ён бургутларнинг суратини чиздирган ва “Булар менинг ўғилларим”, – деган экан.

Фома Кентерберий ҳам Англия қироли Генрих II сулоласининг шайтонларга алоқадорлигини билдирган. Бу башорат тасдиқланиб, Генрих II тулмига қарши уч ўғил: Аквитанияда Ричард, Атажуда Кежжа Генрих, Бретанда Жофруа, шунингдек, Шотландия қироли ҳам ноён бошладилар. Буларни Франциянинг аввалги қироли Людовик VII қувиштириб турди. Аввалроқ Ричарднинг душмани бўлиб, кейин яқин дўстига айланган рицар-трубадур шоир Бертран де Борн ўз шеърларида қирғин урушларни, Генрих II ва ўғли Ричардга қарши халқ кўзғолончилари шафқатсиз кириб ташланишини мактаб, ёвузлик куйчиси сифатида шуҳрат қозонади. Манбаларга қараганда, Франция қироли Филипп II нинг синглиси Алиса ни Англия шаҳзодаси Ричард унаштирилган эди. Аммо қирол Генрих II бўйнусини келинини ўзи севиб қолгани ҳақида хабарлар

³⁴ Уша жолди. Ё 174-175.

таркалади. Бундан ғазабланган ўғил Ричард Учинчи салиб юриши бошланишида Франция кироли олдида тиз чўкиб, ўзини Франциянинг вассали деб эълон қилади. Сўнг отаси Генрих II га қарши уруш бошлайди. Бошқа ўғиллари ҳам золим отага қарши чиқадилар. Генрих II бу курашда юраги хасталаниб вафот этади.³⁵

Бу давр тарихий воқеаларини чуқур тадқиқ этган олим М.А.Заборов ёзишича, Учинчи салиб юришини Фридрих I Барбаросса етакчилигида 30 минг жангчидан иборат Германия рицарлари ва пиёда қўшинлари бошлаб, 1189 йил баҳорида (11 май куни) йўлга чиқдилар. Фридрих аввалроқ Куддуси шарифга бориш йўлида ўтиладиган Венгрия кироли Бела III, Қилич Арслон ҳамда Византия императори Исаак Ангел салжуклар султони билан дўстона шартномалар тузган эди. Бу мамлакатларнинг ҳукмдорлари олмон салибчиларини ўз ерларидан бемалол ўтишига, арзон нархда озиқ-овқатлар харид қилишга рухсат бердилар (Салжуклар султони ўша вақтда Миср султони Салоҳиддин билан уруш ҳолатида эди). Фақат Византия императори Германия рицарлари етакчиси Фридрих Барбароссага ишонмас, унинг босқинчилик режалари борлигини ўйлаб, уларни ўтказмаслик ҳақида Болкондаги славян давлатлари – Болгария ва Сербия билан, зарур вақтда ёрдам олиш учун султон Салоҳиддин билан дўстона иттифок шартномаларини тузди. Бу иш ўзини жуда оқлади, чунки интизомсиз олмон рицарлари Венгрия, Болгария ва Сербияда – Болкон тоғларида, шаҳар ва қишлоқларга ўт қўйиб, талончилик қилиб, халқ нафратига учрадилар.

Салжук султони Қилич Арслон ўз ихтиёри билан тахтдан воз кечгач, янги султон Тўғрул III вазирлари олмон салибчилари билан иттифок шартномаси бўлишига карамасдан (султон Салоҳиддин элчилари таклифига кўра) салибчиларни ўз юртига киритмади. Олмон рицарлари ҳам 1190 йил 18 май куни шартномани бузиб, Қўниёга бостириб кирдилар ва талон-тарож қилдилар. Беш кундан сўнг сулҳ тузилиб, салибчилар маҳаллий савдогарлардан (кўпчилиги яҳудийлар) 6 минг от ва хачир, зарур озиқ-овқат сотиб олиб, Қўниёдан чиқиб кетдилар. Олмон рицарлари қўшини Селевкия яқинида дарёдан ўтаётганларида қўшин бошлиғи Фридрих I Барбаросса сувга чўкиб ҳалок бўлди. Баъзи рицарлар саросимага тушиб, Худо биздан юз ўгирди, деб ўзини ҳалок қилдилар. Баъзилар нас-

³⁵ *Добиаш – Рождественская О.А.* Крестом и мечом (Ричард. Львиное сердце). М.: Наука, 1991. С. 25-28.

ронийликдан воз кечиб, ислом динига ўтдилар, қолган баъзилари ўз юртларига қайтиб кетдилар.¹³⁶

Шундан сўнг манбаларда Миср султони Салоҳиддин қўшинлари билан Англия кироли Ричард I Шерюрак ва Франция кироли Филипп II ўртасидаги урушлар, салибчиларнинг илк ғалабалари, кейинги жангларда мағлубияти, кирол Ричард, кирол Людовик ва бошқа рицарларнинг асирликка олиниши баён этилади.

Санк-Петербург университети олимаси О.А.Добиаш – Рождественская (1874-1939) ёзишча, Салиб юришлари оқибатида ғарбликлар араб-ислом маданияти алломаларининг архитектура, астрономия, алгебра, географияга доир асарларига мухтож эканликларини англадилар, ислом маданияти хазиналари оламини кашф этдилар.

“Салибчилар Шарқда” монографиясининг V бўлими “Салибчилар Константинополда” деб аталади. Муаллиф ишончли манбалар асосида Ғарбий Европа кироллари ва рицарларининг мақсади Қуддуси шарифни озод қилиб, у ерда насронийлар давлатини тиклаш шиори факат ниқоб эканлигини, аслида уларнинг мақсади босқинчилик ва талончилик эканлигини кўрсатувчи воқеаларни баён қилади. Тўртинчи салиб юриши катнашчилари бу сафар ўзларининг насроний биродарлари, маданий ҳаётда маърифат ва маънавиятда ўзларига устоз бўлган Византиянинг моддий ва маданий хазиналарини талон-тарож қилиш учун отландилар. Бу ниятини юриш етакчилари аввал сир тутган эди. Бетакрор адабиёт, санъат, архитектура тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик ёдгорликлари Германия, Франция, Венеция салибчи қўшинлари томонидан вайрон қилинди. Рим папаси Иннокентий III ташаббуси билан Ғарбий Европа рицарларига Шарқий Рим империяси бўлган Византияни босиб олиш ва у ердаги проваслав мазҳабидаги халқларни ўлдириш, мол-мулкни тортиб олиш, гўзал саройлар, қасрлар, кутубхоналарга ўт қўйиш, антик даврга оид ёдгорликларни Юнон ва Рум даври ҳайкалларини бузиб, синдиришга рухсат берилди. Аммо Германия, Франция, Венеция, Сицилия рицарлари бу вайронагарчиликдан ташкари баднафслиги сабабли гўзал ибодатхоналарни бузиб, у ердаги олтин, кумуш, жавоҳир билан безалган диний ибодат воситаларини ҳам кўчириб, синдириб, оловда эритиб, ўлжа қилиб олдилар. М.А.Заборов манбалар асосида ёзишча, Рим папаси Иннокентий III ўткир иродали, ақли Париж ва Болонья университетларида таҳсил олган моҳир нотик, муқаддас Библия ва фалса-

¹³⁶ Заборов М.А. Крестовосцы на Востоке. М.: Наука, 1980. С.170-180.

фани яхши билган маърифатли шахс бўлиб, сиёсий, дипломатик найрангларга ҳам уста эди. Муаллиф IV Салиб юриши катнашчилари Жоффруа Виллардуэн ва Робер де Клари каби рицарларнинг хотираларидан иктибос келтиради. М.А. Заборов аниқлашчи, Ғарбий Европа қироллари Византияни босиб олишда яширин равишда мўғул истилочиларидан ёрдам сўраганлар. Миср мамлуклари Хоразм кўшинлари ёрдамида Хулогухон мўғулларини мағлуб қилганидан сўнг Византия ҳам Европа салибчиларини ҳайдаб чиқара бошлади. Аммо Салиб юришлари оқибатида Византия маданияти жуда катта зарар кўрди.

“Ўрта асрлар кузи” китоби бошланишида муаллиф Й.Хейзинга асл манбалар асосида Валуа наслидан бўлган қиролларнинг икки тармоғи: Бутун Франция қироли Людовик XI ва унинг душманлари – Бургундия герцоглари, қироллари авж олдирган *юз йиллик уруш* давомида қасоскорлик оташида ёнган ҳар икки тараф кенг халқ оммасини ҳам бу уруш ва низоларга жалб этиб, жуда кўп тубан, ёвуз, разил ишлар қилганлиги, насроний диний раҳбарларининг “ярашинглар”, деган чакириғига қулок солмай, уларнинг ўртасида ҳам низо, жанжаллар чиқарганлиги ҳақида ёзади. Бу даврда ҳаёт ва адабиёт санъат, мафкурада, диний таълимотлар соҳаларида тарафқашлик авж олади. Франция қироллари, Орлеан герцоглари Рим папасининг пойтахтини 1308 йилда Римдан Жанубий Франциядаги Авиньон шаҳрига кўчирган эдилар. Буларнинг душмани Бургундия қироллари ва уларнинг иттифокчилари – Англия қироллари 1378 йилда Римда бошқа диний раҳбар – папани сайлаб қўйдилар. Авиньон папасини антипапа ҳам дер эдилар. Шу сабабли бутун Европа насронийлари ҳам икки душман гуруҳга бўлиниб, низоурушларни келтириб чиқарадилар. Католик черковининг бўлиниши (буюк Схизма) 70 йил давом этади. 1409 йилда ҳар икки гуруҳ вакиллари келишувга ўтиб, Пизо собори – кенгашида бир-бирига қарши икки папани ўз вазифасидан бўшатиб, барча насронийлар учун ягона янги папани сайлайдилар. Лекин иккала папа бу қарорга бўйсунмай, вазифаларини давом эттирадилар (*Бу йиллар уч папа даври деб аталади*). Фақат 1417 йилда Констанца соборида Рим папаси ягоналиги қайта тикланади. Аммо Бургундия – Франция уруши юз йилгача давом этди. “Бу давр адабиётида, – деб ёзади Й.Хейзинга, – хроникаларида, мақол-маталларида, авлиёлар ҳақидаги илмий асарларида, рисоаларида халқ оммасининг бой ва мансабдорларга нисбатан кучли нафрати, уларнинг баднафслиги, оч-

кўзлигидан шикоятлари акс этган.³⁷ Тарикат пирларининг ваъзларида, шоирларнинг воқеий шеърларида мулкдорларнинг очкўзлиги, тамаъирлиги, Исо Масих таълимотига зид эканлиги, дўзахда жазоланишга мувофиқлиги очик айтилади. “Ўрта асрлар кузи” муаллифи ўша вақтларда халқ ўртасида анча шухрат қозонган шоир Эстаиш Дешан шеърларида замонадан шикоят, тушқун рух маъжудлигини кўрсатади.

*Рўй орзу, ҳаваслар, кўз ёшлар замони бу,
Ҳасид ва кибру ҳаво, азоблар замони бу,
Яхшиликлар соғинчи, шодликлари ўтқинчи,
Тузламайди бу замон қайғу, ғамлар ўқинчи.
Алиф хатар, қўрқув, ҳасид, бало-қазо ҳар дамда
Бу аср, бу замонда тиш бўлмас одамдай.*³⁸

(М.Маҳмутов таржимаси)

II Хўшига асарларида учраган ўрта асрлар поэзиясининг яна бир навили аснода Жан Мешано Ёнишича, бу замонда яхшилар бахтлидир, адолат топилган, киборлар камбағалларни шилади. “Шоирман бахти қаро, қайғу, ҳасратлар аро янасам-да, бир бало, эртам яна ширингу, фалокатдир билганим, бундан яхши ўлганим”. Шоир бу ерда ўт номидан эмас, бечора, камбағал халқ номидан сўзламоқда. Аммо шоир бу билан олий табақа вакиллари – қироллар, вазирлар графлар, герцогларнинг дабдабали, фаровон ҳаёт кечериши хақида тилдамайди. Э.Дешан фикрича, “Бу замонда оила куриб болаларни кўнлайтириш педонликдир. Болаларни боқини, кийинтириш, касал бўлса дивонан, ўлиб қолса, яна ғам ташвиш, ўлмай катта бўлса, яна халф хатар, ширинлик ва камок. Ёмон феълли болалар ота-онанин шўри. Бу замонда бўлдиқлар бахтлироқдир. Уйланган йигитнинг хотини жанжаллаш чикса, умринг халон булади. Агар чиройли ва яқин бўлса, бошқалар кўн олайтиради. Бахтиёрлик ҳам, бахтсизлик ҳам халф хатардан ҳоли эмас. Қаринлик ҳам ғам-кулфатдир”.

Поэтани Хўшигаининг фикрича, “Ўрта асрлар кузи” фақат ақлон барларни эмас, балки минг йиллар давомида бунёд этилган илтимомий, сийсий, фалсафий, эстетик тафаккур боғларининг мавқалари ёнишиш фаслдир. Бу фаслда Ғарбий Европа жамияти ҳаётида камбағаллик, таркидунёчиликни мактовчи, салгина эркин фикрлашчилар, башоритчилар, турли янги моддалар ҳосил қилувчи

³⁷ Устинова И. Словно средневеконья. М.: Наука, 1988. С.36.

³⁸ Ушай шоир. 6-30.

физика ва кимё олимларини жодугар деб, гулханда ёкишлар кораланиб, олий табақа вакиллари – кироиллар, герцоглар, графлар, рицарлар турли байрам, базм, зиёфатлар ташкил этиб, мусика ва шеъринг, рассомлик, меъморлик, ҳайкалтарошлик санъатларидан баҳра олиб ҳаёт кечириш орзусини ҳақиқатга айлантираётган эдилар.

“Ўрта асрлар кузи” асари муаллифи Йоханн Хейзинга кўпчилик тадқиқотчиларнинг ҳаёлига келмаган ходисалар ҳақида фикр юритиб, ўрта асрларнинг сўнгида аввалги замонларда насроний уламолари гўзалликни, хусусан, аёл гўзаллигини, дунёвий ишқ-мухаббатни гуноҳ, шайтон васвасаси, деб қоралар эдилар. Олий табақа вакилларига инсон ҳаётини бундай чеклаш ёкмас эди. Шу сабабли кироиллар дин арбоблари билан баъзи тараққийпарвар дин уламолари билан маслаҳатлашиб, табиат гўзалликлари, аёл гўзаллиги, Худога, кироилга, севикли аёлга, рицарларга хизмат кўрсатишни мукаддас бурч, деб талқин эта бошладилар. Кироиллар, хусусан, Бургундия кироли Жасур Карл ёрдамчиларига буюриб, саройда турли дабдабали маросимлар ташкил этилишини кенг йўлга қўйдилар. У ҳатто тушлик таомланишни ҳам байрамга айлантирди.

Ўрта асрларда жамият аъзоларининг насл-насаб, бойлик ва мансаб ҳамда касб-хунарга кўра ижтимоий тоифаларга бўлиниши қонунлашган. Бундай табақаланиш жамият тинчлиги ва осойишталигининг, давлат барқарорлигининг асоси, деб қаралар эди. У вақтларда касб-хунарлар ҳозиргидай жуда кўп, турли-туман эмас эди. Жамият аъзолари, асосан, уч ёки тўрт тоифага бўлинган: аристократия (аслзода, зодагон, феодал), руҳонийлар, деҳқонлар ва хунармандлар. Давр қонунларига кўра, халқни боқувчи, кийинтирувчи, ноз-неъматлар бунёд этувчи деҳқонлар ва хунармандлар – қуйи табақа, аристократия: феодаллар герцог, граф, баронлар – олий табақа, руҳонийлар эса маънавий ҳаётда мураббий устоз деб эътироф қилинарди. Рим папалари, кардиналлар, епископ (православ динидаги Византияда патриархлар) кироиллар ташаббуси билан ўша вақтларда дин ҳимояси учун аристократия орасидан жангчи баҳодир рицарлар табақасини шакллантирди. Рим папаси черков раҳбарияти Шарқ мамлакатларининг бойлиги, хазиналарини эгаллаш мақсадида узоқ йиллар ва асрлар давом этган босқинчилик ҳаракати – Салиб юришлари, Шарқ ва Ғарб маданиятлари туқнашувлари, Европа, Византия, Яқин Шарқ халқларининг ижтимоий, фалсафий, адабий, эстетик тафаккуринга, миннезингерлар, трубадурлар, рицарлик кўичилари ноқодида, халқ маънавий ҳаётига қучли таъсир кўрсатди.

“Ўрта асрлар кузи” асари муаллифи ёзишича, Бургундия кироллари Филипп Оккўнгил ва унинг ўғли Жасур Карл Францияни яхлит адолатли давлатга айлантириш учун курашганлар. Саройнинг тарихнависи Шателлен айтишича, “Қироллар, аристократлар, рицарларнинг асосий вазифалари – черков ва динни қувватлантириш, халқни жабр-зулм қилувчилардан ҳимоя қилиш, зўравонларни, зolimларни тахтдан ағдариш, адолатли, фазилатли, етук инсонлар сифатида гўзал ҳаёт кечириш” бўлиб, бу эстетик идеалларга амал қилиш осон иш эмас эди. Аксинча, рицарлар, феодаллар ўзаро ниго, қирғинлар билан, халқни талаш билан шугулланар эди. Энди барча кучларни Қуддуси шарифини озод қилишга қаратиш – Рим папаларининг асосий мақсади эди. Шу баҳонада улар улкан бойлик, ер-мулкларни эгаллашни ўйлар эдилар.

Ўрта аср хроникаларида ёзишича, рицарлар яхудийларни ўз динидан, Табротдан воз кечиб, насронийликка ўтишга мажбур қилганлар, динидан воз кечмагандарни ўлдириб, гулханда ёкиб, мол-мулкларини тортиб олганлар.

Салиб урушлари вақтида Европа салибчилари Қуддуси шарифини мудофая қилувчиларни, жангда қатнашмаган тинч аҳолини, қарилар, аёллар, болалар, мусулмонлар, яхудийлар ва насронийларни ҳам битта қўймай барчасини ўлдирганлар.

Салибчи рицарлардан бири Тирли Вильгелм “Иерусалим кироллиги тарихи” китобида бундай ёзган: “1099 йил 7 июнда бизнинг кўшинимиз шаҳар яқинига келдилар. Айтишларича, биз қамал қилиб турган шаҳарда 40 минг аҳоли бўлиб, шулардан 20 минг шифа ва бир ярим минг отлик жангчи бор экан. Қолганлари фақир фуқаро, касал ва ожиз одамлар эди.

Салибчилар Иерусалимга бостириб киргач, тирик қолган мудофиачилар Мория тоғидаги Сулаймон ҳарамига қочиб кирдилар. Аммо уларга бу фойда бермади. Рицар Танкред етакчилигида салибчилар ҳарамга бостириб кириб, минг-минг одамларни кириб тинчладилар. Ибодатхонадан сон-саноксиз олтин, кумуш, жавоҳирларни олиб кетдилар. Булардан кейин бошқа князлар келиб, ибодатхонада беркиниб олган барча аҳолини қиличдан ўтказдилар. Ҳар тарафда қон, ўликлар, одамларнинг узиб ташланган оёқлари, қўллари, бошларини кўриш даҳшатли эди. Чолларни, аёлларни, болаларни уйларидан ҳайдаб чиқариб, ўлдирдилар, баъзиларни томдан шартта ташлаб бўйинларини синдирдилар”.

Германия императори (XII аср охири) Фридрих Гогенштауфеннинг хизматчиси Клерволи Бернард ёзган “Хроника” асарида биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи салиб урушлари тўлиқ ёритилган. Бернард “Хроника”сида 1095-1184 йилларнинг воқеалари юқорида айtilган Тирли Вильгелм китобидан олиб ёзилган, 1184-1230 йилларнинг воқеаларини эса Бернард давом эттирган.

Биринчи Салиб уруши бошланишида авлиё-зоҳид Пётр Сахройи етакчилигида ҳаммадан аввал Византия пойтахти Константинополь (ҳозирги Истанбул)га етиб келган қаланғи-қасанғилар тўдасини император Алексей Комнин ҳурмат билан кутиб олди. У Зоҳид Пётр Сахройини қабул қилиб суҳбатлашди. Не мақсадда келганларини сўради. Фасоҳатли сўзловчи Зоҳид Пётр императорга баландпарвоз сўзлар билан Исо Масих қабрини мусулмонлардан озод қилиш учун Болқон тоғларида моjar, болгар, юнонларга қарши жангларда кўпчилик салибчи дарвешлар шаҳид кетганлигини айтди. Император зоҳид Пётрга шу ерда асосий кучлар етиб келгунича кутиб туришни маслаҳат қилди. Уларга бир ҳафта жой ва озиқ-овқат берди. Аммо бор-йўғидан айрилган камбағал салибчилар бор ўлжаларни қўлга киритиш учун тезроқ Босфор бўйидан Катта Ерга, Сурия, Дамашк, Ҳалаб, Фаластинга боришга ошиқдилар. Салибчилар Босфордан ўтиб, 35 км юриб, Никеяга етганларида салжуклар билан жангга киришдилар. Илк жангларда 25 минг камбағал салибчилар салжуклардан енгилдилар. 10 мингдан зиёди ўлиб кетди. Кўпчилиги асирга тушди, қул қилиб сотилди. Фақат зоҳид Пётр ва 3 минг камбағал салибчи чекиниб, Константинопольга келиб, баъзилари бор-йўғини сотиб, уйларига қайтиб кетдилар.³⁹

Иккинчи салиб урушининг асосий кучлари – франк салибчилари ҳам 1148 йил бошларида (январ ойида) Хонлар деган жойда салжук қўшинлари билан жангга мағлубиятга учради ва жиддий талофат кўрди. Иккинчи салиб уруши шу билан якунланди.

Учинчи салиб уруши Англияда тахтдан маҳрум этилган плантаганетлар кироли Ричард Шерюрак ва Яқин Шарқдаги мусулмон давлатларини Миср етакчилигида бирлаштирган Салоҳиддин қаҳрамонликлари билан боғлиқ бўлиб, бу давр воқеалари Вольтернинг “Салиб юришлари тарихи”да, Лессингнинг “Донишманд Натан” драмасида, Валтер Скоттнинг “Тилсим” романида ва бошқа кўп асарларда акс эттирилган.

³⁹ Заборов М.А. Крестовосцы на Востоке. М.: Наука, 1980. С.165.

Юсуф Салоҳиддиннинг отаси Нуриддин Айюб ва амакиси Шеркух Сурия ва Ироқ отабеги Имодиддин Зангий қўл остида хизмат қилган жасур лашкарбошилар эдилар. Ёш Салоҳиддин аввал амакиси Шеркух қўшинида хизмат қилди. 1154 йилда Шеркух қўшинлари Нуриддин Айюб буйруғи билан салжуклар қўл остидаги Дамашқнинг ишғол қилинишида жасорат кўрсатди. 1169 йилда Шеркух Миср фотимийлари ҳукмдори Малик Одилнинг қўл остида вазирликка кўтарилди. 1171 йилда Малик Одил вафот этгач, ўринини Салоҳиддин эгаллади. У Малик Одил қўшинидаги барбарлар, арман мамдуқлари, суданликлар ўрнига курдлар ва салжукларни кўшиптирди. Салоҳиддин 1174 йилда Араб Ироқи, Сурия шаҳарларини Миср қўл остида бириктирди. У 1182 йилда Алеппо (Халабни) эгаллади. 1186 йилда Мўсул отабеги Саъд ибн Зангий II ўзини Миср султони Салоҳиддинга тобе экалигини билдирди.

Султон Салоҳиддин 1180 йилларда фаранг салибчилари устидан биринчи юттин галаба қозонди ва 1187 йилда унинг қўшинлари Куддустга яқинлашди. Рим папаси бу вазиятдан фойдаланиб, Ғарбий Еуропа давлатларига ўз ноиблари, бенедиктийлар ва Исо қабри саноқдорлари (кримошишлар) орденлари етакчиларини юбориб, Учинчи салиб юришини бошлашга чақирди.

Еуропа тарихчилари ҳолислик билан ёзишича, Салоҳиддиннинг Куддустга ҳужум қилишида асосий айбни салибчиларга юклайдилар. Салибчиликдан қароқчиликка ўтиб кетган фаранг рицари Шатийфондик Рено жангларда Нуриддинга асир тушган ва у 16 йил қароқчиликда яшаган. Озодликка чиққанидан кейин яна йўлтўсарлик, қароқчилик билан шуғулланган. У Фаластин ва Ҳижоз йўлида Қароқ деган қалъага жойлашиб олиб, зиёратга бораётган одамларни ил аввало қарвонларини талаш билан шуғулланади. 1186 йилда Рено қароқчилари Қохирадан Дамашққа бораётган, қимматбаҳо моллари бўлган қарвонни талон-тарож қилган. Қарвонда Султон Салоҳиддиннинг онаси¹⁰ ҳам бўлган. Салоҳиддин Куддус қиролига элчи юбориб, мусулмон асирларни озод қилишни ва қароқчиларни тутиб жазолашни талаб қилади. Куддус қироли ўз тобеълигидаги қароқчилар бошлиғи Ренони жазолашга журъат қилолмади ва рад жазобини берди. 1187 йилнинг эрта баҳорида Салоҳиддин “Аллоҳнинг душманларига қарши” ҳарбий ҳаракатни бошлади. Мусулмон қўшини тез фурсатда Қарок ва Монреал Қароғи кўрғонларини эгал-

¹⁰ III Восток ва А. Қодировнинг “Шарқнинг машҳур сулолалари” китобида (2013) “онаси” деб ёзилган.

лади. Қарокчилар бошлиғи Рено Қуддусга қочиб қирол хузурига беркинди. Икки ойдан сўнг Салоҳиддин фаранг салибчиларига қарши жиҳод бошлади.¹⁴¹

1187 йилнинг май ойида Қуддус яқинида Назарея шимоли-шарқида салибчиларнинг, асосан, тамплиер рицарларидан иборат катта гуруҳи кириб ташланди. Июлда Салоҳиддин қўшини Назарея ва Тибериа қўли ўртасидаги Хаттин кишлоғида жойлашган салибчиларнинг катта қўшинларини қуршовга олди. Икки кундан сўнг 4 июлда етти соат давом этган қаттиқ жангда юзлаб отлик рицарлар, минглаб пиёда салибчилар кириб ташланди. Қуддус қироли Ги Лузиньян, тамплиерлар тариқатининг буюк магистри Жерар де Ридфор, қиролнинг укаси Амори Лузиньян, Монферратли Гильём каби машхур салибчи баронлар асир олиндилар.

Ўрта асрларда рицарлик идеалларини акс эттирувчи “Тристан ва Изолда”, “Роланд ҳақида қўшиқ”, “Саидим ҳақида қўшиқ”, “Сехргар Фауст” каби дostonлар, қиссалар, “Атиргул ҳақида роман” кенг шуҳрат қозонди. “Тристан ва Изольда” қиссасида рицар ўз қиролга хизмат қилиш учун денгиз сафарига гўзал малика Изольдани подшоҳ никоҳига киритиш учун олиб бораётганида сеҳрли ичимлик – ишқ эликсири таъсирида бир-бирини севиб қоладилар. Тристан ўз қироли олдидаги рицарлик бурчини ҳам унутмайди. Асарда севишганлар қовушиб, қирол таъқибидан қочиб, чангалзор ўрмонларга бориб яширинадилар. Ўрта асрлар романтизм адабиётининг ёрқин намунаси бўлган бу муҳаббат қиссаси жаҳоннинг жуда кўп тилларига таржима қилинган.

Икки истеъдодли шоир Гийом де Лоррис ва Жан де Мён ёзган “Атиргул ҳақида роман” ўрта асрларга хос символизм санъатининг юксак намунаси сифатида шуҳрат қозонган. Ўрта асрларда (кўпроқ аслзодалар орасида) эстетик диди юксак, нозиктаъб, гўзалликни, нафосатни кадрловчи одамлар пайдо бўлдики, шу сабабли бадиий адабиёт, шеърят, мусиқа, рақс меъморлик ва рассомлик, ҳайкалтарошлик каби санъатлар, асосан, олий табақа вакилларининг эҳтиёжига айланди. Оддий меҳнат аҳли ҳали бу санъатлардан узоқда эди. Ўрта асрларда ҳам бадиий, ёрқин ва нафосатли асарлар кадрланишини “Атиргул ҳақида роман” каби аллегория ва рамзийликка бой асарлар пайдо бўлганидан сезиш мумкин.

⁴¹ Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке. М.: Наука. 1980. С.170.

“Ўрта асрлар кузи” асари муаллифи “Атиргул хақида роман” тўғрисида анча муфассал изоҳлар беради. Бу роман рицарлик идеаллари акс этган ишқий мавзудаги асар бўлиб, Й.Хейзинга уни “эротика маданиятининг муқаддас китоби, ишқ идеалининг энг бой, рангин, ёркин, энг зийнатли хазинаси” деб таърифлайди. Асар сюжетида Шарк адабиёти дурдоналаридан Фаридиддин Атторнинг “Булбулнома” асарининг таъсири сезилади. Баҳор фасли. Эрта тонг. Шоир булбул ва тўғай наволарини тинглаш учун очик ҳавога чиқади. Дарё ёқалаб сайр қилар экан, шоир бир сеҳрли боғ дарвозаси олдига келиб қолади. Бу Ишқ боғи дарвозаси бўлиб, деворлари тинч-суратлар чизилган экан. Бу ерда ишқнинг душманлари будмиш нафрат, хиёнат, беодоблик, очкўзлик, зикналик, ҳасад, тушқунлик, қаршилик, мунофиқлик ва камбағаллик суратлари бор эди. Эрмакхоним ва дугонаси Хурсандхоним шоирга дарвозани очадилар. Боғда қўшиқлар жўрлигида Шўхлик меҳмонларни рақсга тушираётган эди. Ишқ маъбуди Гўзаллик билан рақс тушар, Бойлик, Саховат, Олийҳиммат, Хуштавозеъ, Ёшлик бирга ўйнар эдилар. Шоир Наргис гул фаввораси олдида Атиргул ғунчаси очилмай қолганига ҳайрон бўлиб турганида Амур унга ишқ ўқларини отади. Бу ўқлар Гўзаллик, Софдиллик, Хушмуомалалик, Меҳрибонлик, Хурсандлик деб аталади. Шоир шу ерда ўзини Ишқ маликасининг нассали – тобети, деб эълон қилади. Амур шоирга Ишқ маликасининг йўлдошлари қайгулари ва неъматларини, Умид ва Дилдорни ўйлаш Дағдатини, Ширинсўзликни, Ноз-қарангани таништиради.

Ошиқнинг ўғли Саломжон шоирни атиргуллар олдида бошлайди. Аммо шу пайт атиргулларнинг йўлига тов бўлган Хавфхатар, Ғийбат, Кўрқув, Уят келиб қолади ва шоирни у ердан ҳайдай юзлар. Баланд минорадан Ақд тушиб шоирни “Бу ерга нега болдинг?” деб қойиши, Аммо Дўст шоирни юнатади. Ишқ маъбудаси Венера (Зухра) Атиргулнинг номусини йўқотишга уринади. Аммо ошқонаоблик ва Раҳмдиллик шоирни Атиргул хузуридан уюқлаштириб, Саломжон олдига олиб боради. Саломжон шоирга Атиргулнинг ўншига руҳсат беради. Ғийбат бу воқеани ҳар ёққа ётади. Рашик тез келиб Атиргул агрофига баланд деворлар тиклайди. Саломжон минорага қамаб қўйилади. Хавфсираш ва Шубҳа Ишқ дарвозасини кўриқлайди. Асарнинг биринчи муаллифи Гиём де Норрис воқеани ошиқнинг шикоятини билан яқунлайди. Анча пиллар устанидан кейин иккинчи шоир Жан де Мён асарни давом эттириб, янги воқеалар билан тўлдиради.

Асарнинг иккинчи қисмида Эротика кучлари Ор-номус қалъасига хужум қилиб, кўп тўсиқларни енгиб, уни эгаллашга муваффақ бўладилар. Й.Хёйзинга романнинг биринчи қисми муаллифи Гийом де Лорриснинг содда, софдил, ёрқин идеализми, ишқда ахлоқий поклик, ор-номусни сақлашни ҳимоя қилганини мактайди. “Атиргул ҳақида роман”нинг иккинчи муаллифи ишқда Ор-номус қалъасини бузиб, эгаллашни, яъни севишганларнинг бир-бирига етишувни – табиат қонуни, бусиз янги авлодлар туғилмайди-ку, деб, ишқда қовушувни ҳимоя қилар экан, бунинг учун ошиқ алдов, маккорликларни ишга солиб, ошиқ шоир Атиргулни узишини мактайди. Айтиш керакки, шоир Гийом де Лоррис идеал ишқни тасвирлайди.

Аёллар гўзаллиги, нафосатини идеаллаштирган италян мусавири Сандро Ботичеллининг “Венеранинг туғилиши”, “Уч назокат” каби тасвирларида “Атиргул ҳақида роман”нинг ижодий ва ижобий таъсири кўринади. Й.Хёйзинга “Ўрта асрлар кузи” китоби муаллифи “Атиргул ҳақида роман” зиёлилар ва руҳонийлар ўртасида қизгин кутиб олинганини ёзади. Аслзода ва ўқимишли аёлларнинг кўпчилиги ор-номус ҳимоя қилинган асарнинг биринчи қисмини, эротикага ишқибоз эркақлар, хатто баъзи руҳонийлар ҳам дунёвий муҳаббат, висол лаззатлари тасвирланган асарнинг иккинчи қисмини аъло деб, бу хусусда адабий, баҳс-мунозаралар бошланиб, илмий рисоалар, бадий асарлар ёзилган. Машҳур илоҳиётчи олим, Париж университети раҳбари Жан Жерсон “Атиргул ҳақида роман”нинг ор-номус енгилган қисмини мактаган Лилл шаҳри кафедра соборининг нозири Жан де Монтрёйга ва унинг дўстлари, ака-ука Колнинг қарашларига қарши ўзининг ишқ фалсафасига доир қарашларини “Роман ҳақида китоб” асарида изҳор қилади.

Й.Хёйзинга “Ўрта асрлар кузи” асарида тўғри кўрсатганидек, ўрта асрлар охирида дин ҳукмдорлигини чеклаш, хурфикрликни қувватлаш баҳонасида киролар, графлар, герцоглар, рицарлар ахлоқсиз ишларга, кўнгилхушликларга йўл очиб олдилар. Ҳатто руҳонийлар ҳам бузукликни оддий шўхлик деб тушуниши “XIII аср лотин насри” тўпламидаги ҳикояларда, олмон адиби Генрих Бебел “Фацетиялар”ида бадий аксини топади.

“Ўрта асрлар кузи” муаллифи Йоханн Хёйзинга фикрича, барча замонларда ҳам одамлар гўзал, бахтли ҳаёт кечиришни орзу қилган. Бунинг уч йўли бор. Азиз-авлиёлар, бу дунёда хор-зор яшаганлар охиратда, у дунёда бахтга етишади, деб йўл кўрсатадилар. Бахтли ҳаётга етишувнинг иккинчи йўли шу дунёнинг ўзида адо-

датли, один подшоҳлар ва доно давлат арбоблари жамият, халқ фаровонлиги учун жон куйдиришидир. Аммо, афсуски, фақат ўзини, истак-хоҳишлари тез бажарилишини ўйлайдиган такаббур, худбин хукмдорлар халқнинг аҳволини яхшилашни ўйламайдилар. Баъзи буюк подшоҳлар бундан мустасно.

Муаллиф фикрича, бахтли, гўзал ҳаётга етишувнинг учинчи йўли – орзу, ҳаёлот, идеалга интилиш йўлидир. Бу йўлнинг етакчилари бадий адабиёт, санъат вакиллари, ёрқин истеъдод эгаларидир. Адабиёт ва санъат асарларида тасвирланган, қулга айланган бечора халқни ҳимоя қилиб, золимларга қарши курашга етакчилик қилган Робин Гуд, Тийл Уленшигел, Вильхелм Телл, Жанна д'Арк каби идеал қаҳрамонлар асрлар давомида неча-неча авлодларни, ахлатда эмас, ҳаёлида бўлса ҳам золимларни жазолаши софлиги инсонлар қалбига ва онгига ёвузликка нафрат, мард, олижаноб, адолатли инсонларга, бунёдкор меҳнат аҳлига муҳаббат уйғотади.

Антик давр ва ўрта асрлардаги адабий-эстетик муносабатлар масаласини доимо қилгани баҳсларга сабаб бўлган. Чунки антик даврдаги инсон кўрилмаган даражадаги юксаклик ва унинг тарихий давоми бўлган ўрта асрлардаги кескин ўзгаришлар туфайли аввалги юксакликдан чекиниш ҳар доим ҳамма тоифа олимларини ўйлантирган. Атоқли назарийчи олим Ю.Борев “Эстетика” китобинини “Ўрта асрларда санъат” деб номланган бобида антик даврда қадрланган мрамор ҳайкаллари насронийлик давридаги ибодат қадрлари билан таққослаб, қадимгилар гўзалликни, ўрта аср кишилари эса юксакликни қадрлаганлар, деган хулосага келади⁴². Бу давр шундай илоҳионалик, ўрта асрларда масиҳийлик диний фалсафасига кўра, инсон мақсадларининг юксаклиги, улуғворлиги эмас, балки илоҳий тоғлар тимсоли бўлган Исо Масиҳ мақсад ва ҳаракатларининг юксаклиги қадрланади.

Юрий Борев фикрича, ўрта асрларда поэтика масалалари тўрт йўналишида талқин қилинган: 1. Асарнинг грамматик жиҳатдан тўғри ўқилганлиги. 2. Мажозий (аллегорик) талқинга эътибор кучайганлиги. 3. Поэтика қонунларининг ахлоққа зид келмаслиги (ахлоқсизликни тарғиб этмаслик). 4. Анагогика, яъни тарбиявий жиҳатдан адабий-эстетик қарашларнинг насронийлик таълимотига мувофиқ келиши. Ушбу йўналишлар мантикидан келиб чиқиб, назарийчи олим ўрта асрлар санъатида қузатилган уч йўналишни аник-

⁴² Борев Ю.Б. Эстетика. Т.2. Смоленск: Русич, 1997. С.130-131.

лайди: 1. Сакрал (мукадас, рамзийлик) ёки аллегорик символизм. 2. Рицарлик романтизми руҳидаги санъат асарлари. 3. Карнавал натурализи. Бундан ташқари, мазкур давр адабиётига нисбатан Қаср (сарой аслзодалари), шаҳар (мас., трубадурлар каби) ва черков адабиёти муайян салмоққа эга бўлганини ҳам қадимшунос олим Ярхо қўлёзмаларида кузатади.

Ўрта асрлар санъатида барча йўналиш ва талқинларда ҳам инсоният тарихи инсонни золимлар зулмидан қутқариш учун курашлар тарихи бўлгани таъкидланади. Сакрал символизм руҳидаги асарларда китобхон ёки томошабинни Исо ва пайғамбарлар кечмиши билан ҳайратга солиб, кучли рухий таъсир қилувчи асарлар, мўъжизавий безаклар асос қилиб олинган. Бу адабиёт қайсидир маънода антик мифология қаршисига қўйилган қаҳрамонлар билан иш кўрган. Қудратли антик қаҳрамонлар ўрни изтиробли ва ҳақоратланган шахслар тасвири билан алмашинганини кузатиш мумкин.

Рицарлик романтизми руҳидаги асарларда, хусусан, “Тристан ва Изольда” кассасида баҳодир рицарнинг Тангри, қирол ва севгилиси олдидаги бурчи ва уни бажариш йўлидаги қаҳрамонликлари бош мотив сифатида олинган. Бу асарда ҳам изтироблар тасвири берилган, лекин бу изтироблар севги, масъулият ва Худо олдидаги вазифаларни бажара олмаган одам изтиробларидир.

Карнавал натурализи йўналишидаги асарларда халқона байрамларга хос кулги, ҳажв, ҳаётсеварлик мотивлари акс этган бўлиб, у кейинчалик Уйғониш даври асарларига йўл очган. Кўринадики, бу йўналиш ўрта асрларнинг сўнгги даврларига тўғри келади. Карнавал натурализи М.Бахтин француз адабиёти ва Франсуа Рабле ижоди хусусидаги кузатишларида шундай англатма беради: “Карнавал ижрочи ва томошабинни ажратишни билмайди. Карнавал акс эттирмайди, балки унда яшайдилар, ҳамма яшайди, чунки у табиатига кўра оммавийдир. Карнавал давом этаркан, ҳеч кимга ундан бошқа ҳаёт йўқ. У ҳудудий чегарани билади. Карнавал пайтида унинг қонунлари билан яшаш керак, яъни карнавал эркинлиги ҳаётида яшаш лозим бўлади”⁴³.

Ю.Боревнинг талқинига кўра ҳам, карнавал ва карнавализация ўрта асрлар адабиётидан Уйғониш даврига ўтиш учун ўзига хос кўприк ясади.

⁴³ Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1965. С.10.

1.7. ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ШАРҚ ВА ҒАРБ МУНОСАБАТЛАРИ

X–XI асрларда, сомониёлар ва хоразмийлар даврида илм-фан, маданият, гуллаб-яшнаган. Астрономия, геодезия, геология, ботаника, география, геометрия шмлари, мусулмон ҳуқуқшунослиги, қалом, ҳадис, фикх шмлари Арабиёга нисбатан Ўрта Осиёда, қадим Монаруннаҳр худудида тез ривожланганлиги Муҳаммад Хоразмий, Абул Вафо Бузжоний, Ибн Мисковайх, Абу Наср ибн Ирок, Абу Саҳл Масихий, Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Форобий, Муҳаммад Бухорий, Абу Исо Термизий, Абу Ҳафс Бухорий, Мотурудий каби алломаларнинг жаҳон илм-фани, маданияти хазинасига буюк ҳисса қўшганлигини бутун дунё олимлари янгироқ этганлар. Хоразмда Абул Аббос Маъмун ибн Муҳаммад ва унинг ўғли Абул Ҳасан Али Маъмун II даврида гуллаб-яшнаган “Маъмун академияси”, сал аввалроқ Бағдодда жуда буюк олимларни ўзида жамлаган Маъмун ибн Хорун ар-Рашид давридаги “Байту-л-ҳикма” алломаларидан қолишмас эдилар.

Бағдоддаги “Маъмун академияси”да Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Ҳунайн ибн Исҳоқ, Коста ибн Луқо, Бахтишў ва бошқалар фаолият кўрсатганлар. Араб халифалари Мансур, Хорун ар-Рашид ва Маъмун даврида илм-фанлар нақадар ривожланганини ўша вақтда нодир китобларга бой кутубхоналарнинг кўпайганлигидан ҳам билиш мумкин. Маъмун академиясида фаолият кўрсатган Мусо ибн Шоқир ўғиллари – Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад ибн Мусо ва Ҳасан ибн Мусоларнинг ҳар бири жуда катта шахсий кутубхоналарга эга бўлганлар.⁴⁴ Тарихчи ал-Вокидий вафот этганида 600 сандик китоби мерос қолган экан.⁴⁵

⁴⁴ Очерки истории арабской культуры V–XV вв. М.: Наука, 1982. С. 270.

⁴⁵ Уша жойда.

Бувайхийлар ҳукмдори Баҳоуддавланинг маърифатли вазири Сабур ибн Ардашер Бағдоднинг аҳоли гавжум бўлган Карх мавзеида катта бир иморатни сотиб олиб, таъмирлаб кутубхонага айлан-тирган. Мазкур кутубхонада 10.400 жилд китоб бўлган. Машхур уламолар бу кутубхонага ўз китобларини тақдим этишни ўзи учун шарафли деб билганлар.

Машхур тиббиёт олими Жабраил ибн Убайдуллох ибн Бахтишу (ваф. 1005) ўзи ёзган беш жилдли “Ал-Куннаш” асарини шу кутубхонага тақдим этган. Сабур ибн Ардашер вафотидан сўнг унинг шахсий кутубхонаси китобсевар шиа имомларидан бири Шариф ал-Муртазо (ваф. 1044)нинг қўлига ўтган.

Кутубхонани худди ҳозирги Оврўпа мамлакатларида бўлганидек, уч уламодан иборат илмий Кенгаш бошқарган. Шариф ал-Муртазо бу бой кутубхонани вақф мулки деб (олимлар фойдасига) расмийлаштирган. Кутубхона қошида ташкил этилган тўқув устахонаси ва дўконлардан тушган даромадлар уламоларга маош қилиб берилган.⁴⁶ Машхур араб шоири Абул Аъло Мааррий 1009 йилда Суриядан Бағдодга келганида шу кутубхонада меҳмон бўлган.

Мосул ва Басра шаҳарларида ҳам шундай дорул илмлар (билим уйлари) бўлган. Машхур сатирик адиб Ҳаририйнинг макомаларидан бирида Басрадаги билим уйларида бири тасвирланган.⁴⁷ Басра исломият даврида қурилгани сабабли у ерда бутпарастлик, оташ-парастлик бўлмагани, бу ерга олимларнинг илм ўрганишига келиши, “Айёму-л-араб” муаллифи Абу Убайда, арузшунос Халил ибн Аҳмад ҳам басралик экани айтилади.

Аббосийларга ракобатчи бўлган Миср фотимийлари ҳам бой ва хашаматли кутубхоналарга катта эътибор берганлар. Халифа ал-Ҳаким 1004 йилда Қоҳирада ташкил этган кутубхона бутун Араб Шарқида машхур эди. Ирок, Сурия ва Мисрда юзлаб бой кутубхоналар борлиги манбаларда кўрсатилган. Дамашқда умавийларнинг кутубхоналари, Қуддуси шариф ва Таробулус (Триполи) кутубхоналари бор эди. Сурияда, Ҳалаб (Алеппо) шаҳрида Ҳамдонийлар ҳукмдори Сайфуддавла ташкил этган кутубхонада 10 мингдан зиёд нодир китоблар бор эди. Ватандошимиз, буюк аллома Абу Наср Форобийнинг илмий-ижодий фаолияти худди шу ерда равнақ топган.

⁴⁶ Очерки истории арабской культуры V–XV вв. М.: Наука, 1982. С.270.

⁴⁷ Харири. Макамъ.

Абу Наср Форобий аввал Бағдод, Дамашк, Харрон ва бошқа шаҳарларда бўлиб, Юханно ибн Хайлон (Жайлон), Матто ибн Юнус, Абу Бакр ибн Сирож каби олимлардан сабоқ олиб, араб, юнон, сурёний тилларини ўрганди ва шу тилларда ёзилган ва таржима қилинган жуда кўп китобларни ўқиб чикди. У мана шу даврда калом, ҳадис, тавҳид илмларидан ташқари, табиий ва фалсафий илмларни чуқур ўрганди.

Манбаларга кўра, Форобий илмини мустаҳкамлаш мақсадида Арасту асарларини юз марта, ҳатто икки юз марта ўқиб чикқан.⁴⁸ Академик М.Хайруллаев тўғри кўрсатганидек, Форобийнинг Бағдодга келиши унинг ҳаётида катта ўзгариш ясади. Бу ерда у жуда кўп фанларни ўрганиш билан бирга баракали ижод қилди, Афлотун ва Арасту асарларига муфассал шарҳлар ёзди.

Сурия пойтахти Ҳалабда амир Сайфуддавла ҳомийлигида Форобий, Абул Аълю Маррий, Мутанаббий, Абу Бакр Хоразмий каби алломалар ижод қилганлар. Ўша вақтда бу ерда илоҳиёт фанларидан кўра табий, фалсафий фанлар, филология, тил, адабиёт назарияси илмлари яхши ривожланган. Эҳтимол, Форобий Арастунинг “Поэтика” ва “Риторика” асарлари билан шу ерда танишган ва уларга ўзига хос шарҳлар ёзган. Ибн Ҳалликоннинг ёзишича, Абу Наср, кўпинча, одамлардан холи табиат кучоғида бўларди, ўсимлик ва сув мул жойларда яшарди, муаллимлик билан шуғулланарди, рисола ва шарҳлар ёзарди.⁴⁹

IX–XI асрларда Бухоро, Самарқанд, Журжон, Ғазна, Балх, Бағдод, Басра, Ҳалаб, Дамашк, Қурдоба (Кордова), Севилья, Кохира шаҳарлари истеъдодли уламолари билан бутун дунёнинг маданий марказлари ҳисобланар эди. Ҳалабдаги кутубхона Сайфуддавла вафотидан сўнг хурофотчи исмоилийлар томонидан ёқиб юборилган, кутубхоначининг Мисрга олиб бориб, қатл этишган. Салиб урушларида кўн марта зафар қозонган машҳур султон Салоҳиддин Сурияни, Ҳалабни салибчилардан озод қилганида ана шу кутубхонанинг қайта тикланишига фармон берган ва у қайта тикланган.

Салиб уруши қаҳрамонларидан Усома ибн Мунқиз “Ибрат китоби”да ёзишича, у ҳоким бўлиб турган Шайзар (Цезаря) шаҳрида

⁴⁸ Каранг: *Хайруллаев М.* Уйғониш даври ва Шарк мутафаккири. Т.: Ўзбекистон, 1971. Б.131.

⁴⁹ Шарк алломалари Форобий ҳақида / Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т.: Янги аср авлоди. 2016. Б.303.

бой кутубхонаси бўлган. Уруш вақтида бу кутубхона ёниб кетгани ва талангани Усомани каттик кайғуга солган.⁵⁰

Адабиётлар

1. A History of Esthetics revised and enlarged by Katharine Everett Gilbert and Helmut Kuhn. London: Thames and Hudson, 2012.
2. Cuddon J.A. The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. London: Penguin Books, 1991.
3. Gasiorek A. Post-War English Fiction: Realism and After. London: Edward Arnold, 1995.
4. Grambs David. Literary Companion Dictionary. London, 1985.
5. Eagleton T. Literary Theory an introduction. 2nd Editijn. Blackwell, 2010.
6. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1965.
7. Библиотека в саду. Писатели античности, средневековья и Возрождения о книге. М.: Книга, 1985.
8. Боров Ю.Б. Эстетика. Т.2. Смоленск: Русич, 1997.
9. Брагинский И.С. К историографии Ренессанса / Теоретические проблемы восточных литератур. М.: Наука, 1969.
10. Бычков В.В. Эстетика поздней античности. М.: Наука, 1981.
11. Гилберт К., Кун Г. История эстетики. Пер. с английского. М.: Изд. Иностранной литературы, 1960.
12. Добиаш-Рождественская А. Крестом и мечом (Ричард. Львиное сердце). М.: Наука, 1991.
13. Заборов М.А. Крестonosцы на Востоке. М.: Наука, 1980.
14. История средних веков. Хрестоматия. Составители В.Степанова, А.Шевеленка. М.: Просвещение, 1974.
15. История Всемирной литературы. В 9-ти томах. М.: Наука, 1983-1998.
16. История эстетической мысли. Т. 1-5. М.: Наука, 1971-86.
17. Касым ал-Харири. Макамь. М.: Наука, 1987.
18. Леви-Провансаль Э. Арабская культура в Испании. М.: Наука, 1967.
19. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., 1966.

⁵⁰ Усома ибн Мунқиз. Ибрат китоби. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. Б.38

20. Очерки истории арабской культуры V–XV вв. М.: Наука, 1982.
21. Памятники средневековой латинской литературы X–XII веков. М.: Наука, 1972.
22. Пигулевская. Византия и Иран в V–VII вв. М.: Наука, 1976.
23. Рукописная книга в культуре народов Востока. Книга 1. М.: Наука, 1987.
24. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т.: Ўзбекистон, 1997.
25. Удальцова З.В. Византийская культура. М.: Наука, 1988.
26. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. Т.: Ўзбекистон, 1971.
27. Хейзинга Й. Осень средневековья. М.: Наука, 1988.
28. Усома ибн Мунқиз. Ибрат китоби. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
29. Форобий А. Фозил одамлар шаҳри. Т.: Янги аср авлоди, 2016.
30. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. М.: Высшая школа, 1991.

II. ЎРТА АСРЛАР
ШАРҚ АДАБИЙ-ЭСТЕТИК
ТАФАККУРИ

2.1. ЯҚИН ВА ЎРТА ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИДА АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ТАФАККУР

Жоҳилийя даври араб эстетикаси. Милоднинг бошларига келиб, иктисодий шарт-шароит ва тарихий вазият Араб (Ҳижоз) ярим ороли имкониятларини сусайтириб юборди. Халқ тифизлигининг ортиб кетиши сивсий, ижтимоий ва иқтисодий қайта тақсимлашни кутиш мумкинлигидан дарак беради. Тарихчиларнинг гувоҳлик беришича, Маъриб тўғонининг ишдан чиқиши (тўрт марта – м.а. II аср, милодий 450-, 542-, 750-йиллар), бўлиқ ерларнинг саҳрога қўшилши, иқтисодий қийинчиликларнинг ортиши, буюк халқ кўчишлари исломгача бўлган (жоҳилийя даври) араб дунёсидаги асосий воқеалар саналади.

Араблар қадимдан Шарқ ва Ўрта Ер денгизи бўйида пайдо бўлган мифрифат ва маданият анъаналари, тамаддун куртакларини ушангитира бориб, Уйғониш давридаги маънавий кўтарилишларга ур хиссаларини қўшдилар. Араб адабиётшунослиги ҳудудий жиҳатдан Миср, Осиёдаги шумерлар ва бобилликлар даврида яратилган адабиёт намуналарига ворислик қилсалар-да, аслида бу адабиёт (Олд Осиё ва сомиёлар)нинг ўз ва қадимги анъаналари мавжуд.

Жоҳилийя атамаси манбаларда икки хил тушунтирилади. Биринчиси – атамани кенг маънода тушуниш бўлиб, исломдан аввалги араблар ҳаётининг барча даврларини қамрайди. Унга мувофиқ, арабларга доир макон ва замон икки (исломдан олдинги ва исломнинг)га ажратилади; иккинчи тушунча кўпроқ илмий доираларга (европада олимлар ҳам шуни қўллайдилар) тегишли бўлиб, араб-

ларнинг исломдан олдинги яқин кечмиши, милоннинг 450-622 йиллари ўртасидаги ҳаётни ўз ичига олади. Шу жиҳатдан мазкур давр адабиётшунослигида кўпроқ иккинчи белгиланиш амал қилади.

Иқтисодий ва маиший жиҳатдан жоҳилийя даври турмушини тўрт омил белгилайди: *сахро, бадавий, туя ва хурмо*. Сахро (чўл) ва бадавий (чўлли) араб Ҳижоз ярим ороли кундалик турмушини ҳаракатга келтирадиган икки омил бўлса, сахронинг асосий “қахрамони”, иқтисодий турмуш таъминотчиси (гўшт, сут, юнг-кийим), бадавийлар ҳаётининг яқин ёрдамчиси туя ҳисобланади. Шунингдек, хурмо ҳам емиш, ҳам сахродаги салқинлик манбаи.

Бадавийларда дин турмушнинг муҳим шароитларидан бири бўлса-да, исломгача яшаган арабларнинг бир неча қабиласигина кенг тарқалган дунёвий динлардан баҳраманд бўлганлар. Ҳассонийлар ва таййлар насронийлар эдилар, Мадина (Йасриб) унинг атрофи иудаизмга итоатда бўлган. Арабларнинг қолган жуда катта қисми турли маъбудларга, ўз илоҳ санамларига сажда қилишган. Уларнинг ибтидоий диний тушунчалари яккахудолик тушунчасини сиғдира олмас, шунга кўра, ягона Тангри таълимотидан йироқ эдилар. Ҳатто айримлари Аллоҳ (ал-Илоҳ)ни тан олиб, Уни санам ва бутлардан улуғроқ ҳисоблаб, оламнинг Яратувчиси деб тан олсалар ҳам кундалик турмушда ўзларидан йироқда бўлган, мавҳум таълимотдан кўра уларга яқин ва қадрдон, ўз рўпараларидаги санамлар – табиат кучларига кўпроқ топинардилар. Шунга кўра, улар яратган адабиётда санамлар, бутлар ва мозорлар каби тимсоллар учрайди.

Араблар исломга қадар ҳам сўз санъатини севишар, ўз ҳистуйғу ва фикрларини ифода этиш воситаси сифатида тилни, унинг софлиги ва ифода қобилияти тиниклигини юксак қадрлашарди. Бу санъатнинг бошланиши “Айюб қўшиқлари” деб танилган м.а. XXIII асрларга тегишли ёдгорликларга бориб тақалади.

Жоҳилийя адабиёти оғзаки тарзда кўпроқ тараққий этган бўлиб, унинг муаллифлари бадавий шоирлар оғзаки ижод намуналарини яратган эдилар. Араб тилида бир неча асрлар давомида битилган жоҳилийя адабиёти ҳақли равишда, жаҳон маданиятининг ажралмас бўлаги сифатида Ғарб олимлари томонидан жиддий ўрганилган.

Адабий турлар дейилганда, араблар даставвал унинг бадий ва назарий қисмларини назарда тутадилар. Фикр қилишларича, бадий адабиёт, сўзомоллик истезодди табиат томонидан инъом этил-

дан ёки у фаолият натижасида эришилган илҳомдор одамлар томонидан яратилади. У икки навъда:

а) шеърят (поэзия) – ўта йиғиқ нутқ; унинг шаклий негизида ритм, ўлчам ва қофия, гоёвий негизида эса хаёл (тасаввур) бор эди, жоҳилийя даври адабиётининг кагта қисми назм шаклидадир;

б) шер (проза) – ритм, ўлчам ва вазнларга бўйсунмаган, шеърга қўйилмаган шаклий талаблардан холи нутқ; унинг гоёвий негизида ташвиур неос бўлса ҳам мантқиқий изчил тафаккур бор. Жоҳилийя адабиётининг жуда оз қисминигина наср ташкил этган.

Назарий адабиётта келсинк, у бадий адабиётнинг тадқиқи билан шуғулланиб, икки навъда:

а) адабий тасниф (таърих-ш-шеър ва шакду-и-наسر) – бадий адабиётни маънавий яхши ўрганади, унинг санъат асари бўлишини таъминлайдиган асосий унсурлар ва фазилатларни таҳлил қилади;

б) адабиёт тарихи – адабиётнинг узок асрлар давомидаги ривож жараёндари таснифи, уларнинг илмий таҳлили билан шуғулланили, бироқ жоҳилийя даврига тегишли назарий манбалар кам саяланган.

Жоҳилийя даврида араб адабиётининг оғзаки шакл ва жанрлари ривож топган бўлса-да, улшр, асосан, бадий адабиётнинг шеърят навъининггина ўз сирисини олади. Антара, Башшар ибн Бурд, Таббата Шарран, Тарифа, Фаразак каби жоҳилийя шоирларининг илҳомли ижодлари оғзаки ҳоширча, баралла эшитилиб турибди.

Жоҳилийя давридаги арабларнинг адабий-назарий таълимоти ўз даври материалларида эмас, кейинроқ уларни тадқиқ қилиш оқибатида юзага келган. Мансуга ташлуқли илмий адабиёт ҳам, асосан, ислом (аббосийлар) даврида яратилган. Бу давр илмий адабиёти ютти ҳаққиди махсуси ва; уларнинг кўпи машхур олимлар томонидан бажарилган ва яқин топган тадқиқотлардир.

Араб адабиётининг биз ўрганаётган даврлари олимлар томонидан умумий тартиб қуйидагича тасниф этилади:

1. Жоҳилийя даври (475-622).
2. Сподит асри, чахорёрлар ва умавийлар даври (622-750).
3. Аббосийлар даври (750-1258).
4. Турклар ҳукмронлиги (мамлуклар) даври (1258-1798).
5. Янги давр адабиёти (XIX аср – XX асрнинг биринчи ярми).
6. Ўнг янги давр (XX аср иккинчи ярмидан кейинги давр).

Албатта, бу тасниф шартли, бироқ адабий жараён ҳодисалари аниқ йиллар кесимида эмас, балки айрим буюк истеъдодлар заковати таъсирида ўзгариб борган⁵¹.

Жоҳилийя даври араб адабиётида илк рўй берган ривожланиш марҳаласи бўлиб, у исломгача бўлган асрларда бошланиб ва илк ислом даврида ҳам ўз фаолиятини давом эттирди. Бу даврда жанубий арабларнинг шимолийлари билан қўшилиб кетиши, бозорлар ва диний марказларда турли қабила тилларининг аралашуви, арабларнинг бошқа халқлар билан муносабатга киришуви содир бўлди.

Араб қасидаси, унинг мазмуни ва таркиби. Исломга қадар жамланган тўпламларда юздан ортиқ жоҳилийя даври ижодкорларининг шеърий асарлари мавжуд. Булар, асосан, V асрдан бошлаб VII асрнинг ўрталаригача давом этган замонларга тегишли эди. Қадимги араб қасидаси одатда шоир саҳрода кетаётган бадавийга юзланиб, бир тўхтаб ўтишга мурожаатдан бошланган. Бу тўхташ, яъни “бекат” арабларда ўтмишни эслаш, унинг яхшиликларини хотирлаш маъносини беради. Шоир бадавий арабнинг туяси ёки отининг тасвирини ҳам қасидада тасвирлайди. Кейинроқ исломият даврида яшаган Ибн Қутайба “Шоир ва шеър китоби”да қасидага хос жиҳатларни баён қилган бўлиб, унда қўшиққа хос лирик кечинмалар ҳам, дostonга хос эпик воқеалар тасвири ҳам жамланган. Қасиданинг лирик (чекениш) қисми *насиб* деб юритилган. Унда шоир ўзининг севги эҳтиросларини баён қилган, у ўзига хос кириш қисми вазифасини ҳам бажарган. Насибдан кейинги қисм *васф* деб юритилган. Васфда тингловчиларни воқеани эшитишга тайёрлаш, асосий мавзуни қабул қилишга тайёргарлик кўриш назарда тутилган. Қасиданинг марказий қисми *фахр* деб номланган. Унда шоир ўзи эришган ютуқлар билан мақтанган, яъни мадҳ ва модих бу қисмнинг асосий қаҳрамони ҳисобланган. Қасидада фахр билан мадҳ асосий ўрин тутади. Улар бир-биридан нимани ва қандай қилиб тасвирлашга қараб фарқланади. Қасиданинг айрим мисралари *ҳамният* ҳисобланган. Унда алоҳида шодлик ва сурур тасвирланган, *ҳикма*, яъни ҳикматли сўзлар ҳам шу қисмда маълум мавқени бажарган. Қасида араб шеъриятида тараққий этиб, нафақат жоҳилийя даврининг асосий шеърий жанри бўлди, балки кейинги даврларда ҳам шеъриятда асосий мавқени қозонди.

⁵¹ *Ханна ал-Фахури.* История арабской литературы. Пер. с арабск. В.В.Агамали, Д.А.Баширова, В.С.Сегая. М., 1960. Ч.1. С.11.

Наср эса шаклан икки турли: насру-л-мурсал (оддий наср) ва насру-л-мусажаъ (сажъланган, қофияли наср). Улар ўзаро фақат қофия борлиги ва йўклиги билан ажралади. Нисбатан суест ривожланган жоҳилийя насридаги маълум жанрлар:

- 1) хитоба – ваъзхонлик, риторика;
- 2) масал – мақол айтиш, матал сўзлаш;
- 3) ҳикам – ўғит ҳикмати, панд-насихат, ибратли сўзлаш;
- 4) латиф – латифалар сўзлани, кичик ҳикоятлар айтиш;
- 5) қисса – қиссалар, буюқлар ва қабила қаҳрамонликларини беш қилиш.

Агар сўнгисидан таш бошласак, қисса анча суест, кейинроқ эпиклар, тарихий (сўйра) деб ном олган жанрлар ҳали шаклланмаган эди. Араблар тарихий ва афсонавий мундарижали ҳикоялар, латифалар тинглатиш ёктириди ва ўзлари ҳам уларни мароқ билан сўзлайдилар. Жоҳилийя насрида жанрлардан турлича фойдаланишган у сўзлаш ва тинглатиш – овуноқ; ўргатиш ва уктириш – ўғит, панд-насихат; сиёсий ва ижтимоий фаолиятда эса хитоба қўл келарди.

Ҳикам қавм ҳаёти ва ижоди, уларнинг фельу аъмоллари хусусида қатъи қиссалардан ҳам тугалроқ шаҳодат беради. Чунки уларда қавминин дунёқарани, фикр ва ўйлари ҳамда орзулари ҳам жо бўлган. Улар, кўпинча, аноним шаклида халқ оммасиники бўлганлиги сабабли ҳам тез ва кўп тарқалган бўлиши мумкин.

Хитоба (айрим манбаларда маъвиза) жоҳилий-ваъзхон (хотиб) учун асосий қурол ҳисобланган. Бу жанр нафақат адабиётда, балки юриспруденцияда, оммавий сайилларда, турли маданий байрамларда ҳам фиол қўлланилган. Улар турли оғзаки тортишувларда қавм обрўси учун, диний мажлисларда қонунлар устуворлиги учун, жанг жадал шариотларида қин ва адоватларни бостириш учун ҳам қўл келган. Хотиблар қабилалар бошлиқлари, ҳоким ва маликлар ўртасида эчилик вазифаларини ҳам зиммасига олган эдилар.

Арабистонда жоҳилийя даврида шеърият, гўзаллик, севги, қабилалараро қонли жанглар билан боғлиқ эстетик онг, эстетик идрок, поэтик тафаккур ахлоқ ва маънавиятга зид келиб қолиш ҳолларини кўрамиз. Жоҳилият даврида яшаган араб шоирлари Имру-л-Қайс, Тарафа, Зуҳайл, Лабид, Антара, Собит ибн Абу ал-Аздий, Таббата Шарран, Башшар ибн Бурд, Фараздақнинг муаллақа ва қасидалари “Айёму-л-араб” тўпламида тилга олинган. Ишқий мавзулардаги

шеърларда висол кечалари, бахтли лаҳзалари эсга олинади, аёл гўзаллиги, висол лаззати куйланади.

Халқ поэтик ижоди маҳсули бўлган Лайли ва Мажнун, Вомиқ ва Узро каби ишқий дostonларда бадавий араб қабилаларининг бир-бирини менсимаслиги (жоҳилият даврида, айниқса, бой табакалар, уруғлар ўзларидан заифрок уруғ-жамоаларни менсимаслик) каби ҳодисалар, софдил олижаноб инсонларнинг оёқости қилинишига норозилик кайфиятлари, барча қабилаларни бир халқ сифатида бирлашувга интилиши каби умумарабий ижтимоий онгнинг ўсишига эстетик тафаккур аста-секинлик билан, лекин кучли таъсир кўрсатганлигини англаш мумкин. Жоҳилийя давридаги араб шеърятининг эстетик моҳияти зиддиятларга, парадоксларга бой. Жоҳилийя шоирлари қайси қабила бошлиқлари кўпроқ совға берса, ўшаларни мактаб, уларнинг рақиби бўлган қабилаларни ерга уриб, масхара қилганлари сабабли бундай шоирлар низо, урушлар келтириб чиқариб, жамият тараққиётига зарар ҳам етказган.⁵²

Жоҳилийя шоирларидан Набиға аз-Зубёний (асл исми Зиёд ибн Муовия, 535-604) қасидасида Ҳиро подшоҳи Нуъмон ибн Мунзир ўзаро қирк йил уруш қилган душман қабилаларни яраштириб, уларнинг ҳурматини жойига қўйиб, шоҳона мукофотлар бергани учун мадҳ этилади.⁵³ Жоҳилийя шоирларидан Собит ибн Авс аш-Шанфара ёшлигида бани Саломон қабиласида кул бўлгани сабабли қабила бошлигининг кизи уни ҳақорат қилганида қабиладан қочиб, улардан ўч олгани тасвирланади.

Жоҳилийя даври араб шоирлари, бастакорлари ва кўшиқчи ҳофизлари, уларнинг шажараси, бу шоирларга ҳомийлик қилган вазирлар, амирлар, ҳокимлар, қабилалараро низо, жанжаллар, Эрон-Византия урушларида араб ҳокимлари, волийлари, шоирларнинг машхур шеърлари кўшиққа айланиб, шон-шухрат топиши X асрда яшаган араб адиби Али ибн Ҳусайн ал-Котиб Абул Фараж Исфаҳонийнинг 24 жилдли “Китоб ал-Оғони” (“Ғинолар – кўшиқлар китоби”) асарида ўз аксини топган. Шунингдек, асарда нафақат шоирлар, балки шоиралар ҳақида ҳам маълумот берилади.⁵⁴

Сўз бошида А.Б.Халидов тўғри таъкидлаганидек, Абул Фараж Исфаҳоний яшаган давр (X аср)да аббосийлар ҳам заифлашиб,

⁵² Аравийская старина (Айёму-л-араб). М.: Наука, 1983. С.23-25.

⁵³ Аравийская старина (Айёму-л-араб). М.: Наука, 1983. С.68-70.

⁵⁴ *Абул-Фарадж ал-Исфахани*. Книга песень. Подг. к печати А.Б.Халидова и Б.Я.Шилфара. М.: Наука, 1980.

Бигдод ва атрофидаги вилоятлар дайламлик бувайҳий амирларига ва Шомдаги ҳамдонийларга тобеъ бўлиб қолган эди. Бувайҳий ҳукмдорлардан Муъизуддавланинг нуфузли вазири, давлат арбоби Муҳаммабий “Китоб ал-Оғони” муаллифига ҳомийлик қилган. Беруний, Ибн Сино, ас-Саолибий, ат-Танухийнинг замондоши бўлган Абул Фараж Исфаҳоний асарида Византия ва Эрон, ҳар иккала қудратли давлат таъсири остидаги Хиро давлати подшоҳларининг ўзро алоқаларига доир жуда кўп воқеа-ҳодисалар ҳикоя қилинади. Замондошларидан ат-Танухий, кейинроқ мўғуллар истилоси даврида яшаган араб адиби Ёкут Ҳамавий айтишича, Али Абул Фараж 30 га яқин асар ёзган, кўпчилиги “Айёму-л-араб”да акс этган воқеаларнинг тўлдирилган версияларидан иборат. Абул Фараж адабиёт-шунис сифатида Абу Таммом, Бухтурий ва Абу Нувоснинг тарқок шеърларини тундаган ва тизимга солган.

Арабистонда жоҳилийя даврининг ёдгўрлиги саналган “Айёму-л-араб”да қабилалараро қонли тўқнашувлар, жоҳилийя замонидаги шеърларнинг ўз қабиласини мақтаб, душман қabila шайғини ерга уришга бағишланган шеърлар ҳам келтирилади. Саҳройи арабларда жоҳилият сабабли виждон, ҳалоллик, мардлик, адолат ва ҳақиқат оёқости қилиниб, тубанлик, ғирромлик авж олгани кўринади. Бир қабилла бошқа қабиллага ошқора ҳужум қилмай, манзилида эркаклар йўқ вақтида ҳужумга ўтиб, мол-мулки, туялари, аёллари ва болаларини қул қилиб олиб кетадилар. “Барада айёми”да айтилишича, Хужр ибн Амр бошлиқ бани шайбон қабилалари Баҳрайн арабларига қарши урушга кетганида бошқа қабилла бошлиғи Зиёд ибн Ҳобил одамлари Хужрнинг манзилгоҳига ҳужум қилиб, моллари, туялари, аёлларини ўлжа қилиб олиб кетади. Бундан хабар тошган Хужр ибн Амр қайтиб, Барада кишлоғида уни қувиб етади. Аввал Зиёд ибн Ҳобилдан яхшиликча аёлларни, моллар ва туяларни қайтаришни сўрайди. Зиёд уларни қайтаради, бироқ Хужрнинг гўзал хотини Ҳинд эрига қайтишни хоҳламайди. Буни эшитган Хужр ва одамлари ҳужум қилиб, Зиёднинг кўп одамларини ўлдириб, ўзини асир оладилар. Йўлда Амр ибн Робиа асир Зиёдни ўлдиради. Зиёдни асир олган Сад норози бўлиб, “Мен асир Зиёд учун бир подшоҳ кимматича товон олардим, деб қабилалар иттифоқи бўлган Хужрга арз қилади. Хужр Зиёдни ўлдирган Амр ибн Робиадан шоҳона товон ундириб беради. Сўнг Хужр хотини Ҳиндни душман қабиллада қолишини истагани учун икки отнинг думига

боглаб, жазолаб ўлдиради. Бу ҳам жаҳолатнинг бир кўриниши эди. “Айёму-л-араб”нинг ҳар бир ҳикоясида тингловчига эстетик завқ берувчи ажойиб, нодир воқеалар ва улар ҳақидаги шеърлар ҳам кўшилиб, бойитилади. “Барада айёми”да Хужр ибн Амр Киндий уйкусида сергаклиги, бир кора илон унинг кўлига, бошига, оёғига чиқса, уни ҳайдагани, илон кўзадаги сутни ичиб, яна кўзага қусиб қайтаргани, Хужр уйғониб, кўзани олиб ҳидлаб кўргани, сўнг тўкиб юборгани, хотинидан илон қаёққа кетди деса, кўрмадим, деб алдагани тасвирланади. Бу тасвирдан билинадики, аёл эрини ёмон кўради.

“Айёму-л-араб” туркумининг “Айн Убоқ куни” ҳикоясида Эронга тобеъ давлат Хиро араблари подшоҳи Мунзир ибн Маъсома бир куни Сурия, Шом арабларининг подшоҳи Хориса ибн Жабалга нома юбориб, “Менга фалон миқдорда хирож тўла, агар тўламансанг, урушга тайёрлан” дейди. Хориса “ўйлаб кўрамиз” деб, аскар тўшлайди ва урушга отланади. Жанг бошланиши олдидан Хориса таклиф киритади: “Икки томондан кўп халқ ўлиб кетмаслиги учун фарзандларимизни майдонга чиқарамиз”. Хиро подшоҳи рози бўлади. Аммо у рақиб томонни алдаб, ҳар иккала олишувда ҳам ўз ўғлининг ўрнига бошқаларни чиқаради. Яккама-якка жангда Хорисанинг икки ўғли ҳалок бўлади. Мунзирнинг беқларидан бири Шомир ибн Амр Ханафий бу фирромликни қоралайди. Мунзир бу танбеҳга чидамай, ғазабланиб, Шомирни ҳайдаб юборади. Шомир Шом подшоҳи ҳузурига келиб, Мунзирнинг алдовини айтади. Хориса 40 минг аскар тўплаб, ҳужумга ўтади. Оғир жангда Мунзир ўлади, жангчилари енгилади. Хориса рақибининг юрти Хирога бориб, унинг саройини ёқиб юборади. Ўша ерда икки ўғлини дафн этиб, мақбара қуради. Шоирлар бу жангда ўлганлар ҳақида шеър-марсия ёзадилар⁵⁵.

“Айёму-л-араб”га кўра ҳазражлар нажжор қабиласига ҳужум режасини тузади. Ҳазраж қабиласи бошлиғининг хотини Салима бинт Амр кечаси билан боласини йиғлатиб, эрини ухлаттирмайди. Эрталабга яқин эри ухлаб қолганида Салима (фарзандини олиб) ўз қабиласига бориб хавфдан огоҳлантиради. Уйқудан турган қабила раиси аскар бошлаб, рақиб қабилага яқинлашганида улар жангга тайёрлигини кўриб, орқага қайтади. Аёл оиласидан ажралса ҳам

⁵⁵ Аравийская старина (Айёму-л-араб). М.: Наука, 1983. С.87-88.

қабилadoшларини ҳалокатдан қутқариб қолади. “Айёму-л-араб”га кўра турли қабила бошлиқлари ҳар қандай баҳона топиб, қонли уруш бошлайверар эдилар.

“Айёму-л-араб”нинг бир ҳикоясида бани Авс қабиласи Ҳазраж қабиласи билан уруш бошлаш олдидан бани Қурайза ва бани Назирдан, яъни яҳудийлардан ёрдам сўраши айтилади. Бундан хабар тошган Ҳазраж қабиласи бани Қурайза ва Назир оқсоқолларига бундай мактуб юборади: “Бизга хабар келдики, сиз бани Қурайза ва бани Назир, Авс қабиласига ёрдам бермоқчи бўлибсиз. Араб қабилалари сизга нисбатан кўпроқ, биз енгсак, сизлар ҳам зарар кўрасиз. Агар енгилсак, сизлардан қасос олишга уринамиз, сизлар доим танвиш, хавотирда яшайсиз. Яхшиси, бу жанжалга аралашманг”. Қурайза ва Назир қабилалари хатни ўқиб, бу низога аралашмасликка қарор қиладилар. Агар бетарафликни бузсак, жазоланайлик деб, ағиз фарзандларидан қирқтасини ҳазражийларга гаровга берадилар. Буос деган жойда катта жанг бошланади. Иккала тараф баҳодирлари қаҳрамонлик кўрсатадилар.⁵⁶

“Явму-л-Буос” ҳикоясида ҳазражийлар сувсиз саҳрода, қурайза ва назир сувли, боғ-роғларда яшагани, яҳудий қабилаларига ҳазражийлар номардлик қилиб, “Тез кунларда жойларингиздан кўчиб кетинглар, у жойларда биз яшаймиз, агар кўчиб кетмасанглар, гаровга олинган болаларингизни битта қўймай ўлдирамыз” деб адолатсизлик қилгани айтилади. Яҳудийлар фарзандларини асраб қолиш учун жойларини ташлаб кетмоқчи бўлганларида қабила донаридан бири Каъб ибн Асад Қурайза уларга “Сувга сероб, хурмозор боғларингизни боқинчиларга берманг, гаровда қолган фарзандларингизни ўлса ҳам чиданг, фарзанд туғилаверади. Ватан эса битта, ҳазражларга қарши курашаётган авсларга ёрдам беринг”, дейди. Ҳазражийларга рад жавоби юборилгач, улар гаровдаги болаларни ўлдирадилар. Фақат Абдуллоҳ ибн Убай исмли ҳазражий бошлиқлардан бири “Бундай қилиш тубанлик, разолат, адолатсизлик. Мен ва қариндошларим бизда гаровда бўлган болаларни ўлдирмаймиз”, деб уларни озод қилиб юбордилар. Ҳазражийлар етакчиси Амр ибн Нуъмон Баёзий урушга тайёрланиб, бу ишга Абдуллоҳ ибн Убайни ҳам даъват қилганида У: “Сизлар адолатсиз, ноҳақ иш қилмоқдасизлар, мен бундай номардликка қўшилмайман” дейди. Амр ибн Нуъмон Баёзий уни кўрқок деб айблайди.

⁵⁶ Аравийская старина (“Айёму-л-араб”). М.: Наука, 1983. С.91.

Абдуллоҳ ибн Убай унга “Кўнглим сезмоқда, бу жангда сенинг ўлигингни тўрт жангчи кўтариб келмоқдалар”, дейди. Ҳикоя охирида Буосда бўлган бу аёвсиз жанг кенг тасвирланади. Башорат қилинганидай, ҳазражийлар етакчиси ҳалок бўлади. Авсийлар ва иттифоқчилари қурайза ва назир қабилалари ғалаба қозонадилар. “Явму-л-Буос” тарихидан шуни англаймиз: 1. Баъзи араб қабилалари бошқа араб қабилалари билан урушда қийналиб қолганида Қурайза ва Назир каби яҳудий қавмлари жангчиларини ёрдамга чақирганлар, улар билан иттифоқда бўлганлар. 2. Жоҳилийя даври арабларида ҳам баъзи ақлли етакчилар адолатсиз босқинчиликни, ноҳақ ишларни ёқтирмаганлар. 3. Шоирлардан ҳам баъзилари адолатли томонни мақтаб, тарихда қолдиришни истаганлар.

“Айёму-л-араб”да “Ҳужр куни” воқеаси жангчи шоир Имру-л-Қайс қасидасининг шарҳи сифатида жуда муфассал тасвирланади. Эронга тобеъ бўлган Хиро подшоҳи Нуъмон ибн Мунзирдан аввалги подшоҳ Хорис ибн Амр ҳузурига низорийлар қабиласи вакиллари келиб, низо, жанжал чиқармай, тинч яшаш учун ўғилларингни турли қабилаларга юбориб, уларга бошлиқ қилиб қўй, деб таклиф қиладилар. Хорис ибн Амр рози бўлади. Хорис ўғилларидан Ҳужрни асад ва ғатафон қабилаларига, Шуроқдилни бакр, ханзала ва рибоб қабилаларига, Мадикарибни (бу қадимги Яман шоҳи, Зулқарнайн лақабли Мадикарибдан бошқа) – тағлиб, намир саъд қабилаларига, Абдуллоҳни ва Саламанни – қайс қабилаларига бошлиқ қилиб тайинлайди. Бундан кўринадики, турли қабилаларнинг оқсоқоллари Хиро давлатига тобеъ бўлган. Хиро эса Эронга тобеъ эди. Бир куни асадийлар Ҳужрга бож-хирож тўлашдан бош тортиб, исён қилиб, шоҳ вакилларини қалтаклаб, қулоқ, бурунларини кесиб, мажруҳ қилиб қайтариб юборадилар. Ҳужр (отаси Хорисдан кейин Мунзир, ундан кейин Ҳужр Хиро давлатига подшоҳ бўлган) Тихомадан келиб, робиа, қайс ва кинон қабилаларини йиғиб, асадийларга ҳужум қилиб, бошлиқларини асирликка олиб, ўзларини обод Нажд водийсидан сувсиз чўл – Тихомага кўчиради. Асадийларнинг бир доно шоири Обид ибн Абрас ўз қавмлари номидан кечирим сўраб, чиройли шеър айтади. Ҳужр раҳмдиллик қилиб, уларни ватанига қайтаради. Бошқа бир куни Ҳужр отаси вафотини эшитиб, уни дафн этиб қайтаётганида Навфал ибн Робиа йўлда пистирма тайёрлаб, жанг бошлади. Ҳужр асирликка тушиб қолади. Бир йигит ифвогарнинг сўзи билан Ҳужрни ўлдиради.

Хужр вафоти олдидан васият ёзиб, содиқ одами орқали ўғилларига юборади. Хужр ўғиллари орасида Имру-л-Қайсни бегоналаб, ўзига яқинлаштирмас эди. Бошқа ўғиллари фақат мотам тутиб ўтирадилар. Имру-л-Қайс эса ота қасосини олиш учун узоқ жанглар бошлайди. Бу қиргинларни тўхтатиш учун асад қабиласи доноларидан Кабиса ибн Нуайм сермаъно нутқ айтади. Уч йўлдан бирини танла, дейди. Имру-л-Қайс тинимсиз қасос йўлини танлайди. Жанглар давомида бақр ва тағлиб вакиллари Имру-л-Қайсга: “Қасос олиб бўлдинг, энди қиргинни бас қилайлик”⁵⁷, дейдилар. Шоир кўнмайди. Сўнг уни йўқотишга уринадилар. У Яманга қочади. “Хужр куни” қиссаси араб қабилаларининг жоҳилият даври тарихига ёруғлик киритади.

“Айёму л-араб”ни маълум маънода жоҳилийя даврида ижод қилган шоирларнинг қабилавий урушлар тарихига доир машхур шеър ва кўникларининг талқини ва шарҳи дейиш мумкин.

Исломият даври адабий-эстетик тафаккури. Инсон кўзи билан кўрилган, ақлий ва ҳиссий идроки билан англаган борлик дунёнинг буюк соҳиби Аллоҳнинг яратувчанлик кудрати маҳсули ва шунинг учун ҳам Тангри таоло ҳукмидадир. Инсон жамики жамод (жонсиз нарсалар) ва махлуқотдан устун қилиб яратилган экан, унинг шарифлиги тили, калби ва акли биландир. Бандайи ожизнинг Ҳақ йўлидан тоймаслиги учун ўз элчиси Муҳаммад (с.а.в.) орқали Сўз (Қуръони карим) нозил қилди ва бу Сўз муто-лаасида ҳам инсон ноқис қолмаслиги учун фозиллар ва валийлар юборилдики, улар Ҳақни таниш баробарида бани одамга иноят этсин, кўмак берсинлар. Сўзнинг Аллоҳ томонидан нозил қилингани ва Арш – кўкдан ерга тушиб, инсон шарифлигининг боисига айланиши, тилга эътибор бериб, ўз нутқини гўзал сўзлар билан зийнатлаши хусусида Қуръони каримда шундай ёзилган: «Сўзга қулоқ тутиб, унинг энг гўзалига (яъни нажотга элтувчи Ҳақ сўзга) эргашадиган зотларга хабар беринг! Ана ўшалар Аллоҳ ҳидоят қилган зотлардир! Ва ана ўшаларгина ақл эгаларидирлар!» (39:18). Бу ўринда СЎЗ – Каломуллоҳ маъносида кечса ҳам, унинг энг гўзали – Ҳақ сўзга эргашадиган зотларнинг Аллоҳ ҳидоят қилган кишилар сифатида улуғланиши, ушбу СЎЗ билан муқаррам бўлган Инсон сифатининг яна бир бор ортиши СЎЗ билан эканидадир. Эҳтимол, шу илохий сўз кудратидан (“Иқро бисми роббика!” – “Аллоҳнинг номи билан

⁵⁷ Аравийская старина (“Айёму-л-араб”). М.: Наука, 1983. С.101-109.

бошлаб, ўқинг!)”⁵⁸ унга буюк истеъдод ато қилингандир: Ҳазрат Пайгамбарга юборилган СЎЗ (Қуръони карим) нозил бўлиши учун Аллоҳнинг номини улуғловчи япа бир калима (*бисми роббика!*) керак бўлди ва ўшандагина унга юборилган сўзни таниш, ўқиш истеъдоди инсонга насиб қилди (*икро!*).

Исломнинг асосий муқаддас манбаи – Қуръон оятлари ва сура-ларидир, уларда асосий диний қонун-қоидалар, акидалар баён этилган. Ундан сўнг асосий манба Ҳадис – Муҳаммад пайгамбарнинг айтган сўзлари, унинг ҳаётий фаолияти, кўрсатмалари ҳақидаги ривоятлар тўпламидир. Бу икки асосий манба муқаддас ҳисобланиб, калом ва шариат шулар асосида вужудга келган. Калом илми VIII асрларда шаклланган бўлиб, у исломнинг назарий-фалсафий таълимогидан иборатдир. Қуръондаги ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар кейинчалик шаклланган шариатга ҳам асос бўлди. Шариатда улар ҳуқуқий тизим сифатида кучга кирди. Сўнграқ эса шариат қонун-қоидаларини ишлаш, тартибга солиш, талқин бериш билан шуғулланувчи Ислом илоҳиётининг муҳим соҳаси бўлган мусулмон ҳуқуқшунослиги – фикҳ вужудга келди.

Исломий ахлоқ ва маданиятнинг энг катта ғалабаларидан бири – турли қабила ва уруғларга мансуб одамлараро уруш-қирғинларнинг қораланиши, одамларнинг бир-бирига мсҳр-муруввати, мусулмонларнинг кулларни ҳам ўзларидек кўриши, ҳалоллик ва ростгўйлик, бировларга тил ва қўл билан зарар етказмаслик каби умуминсоний қадриятлар мусулмонларнинг асосий ахлоқий ва ижтимоий қадриятлари деб эълон қилинди.

Қуръони каримда яхши, эзгу амаллар Аллоҳнинг нури ва ҳидояти туфайли бўлиши, ёмонликлар (кофирларнинг қилган амаллари) “устма-уст тўлқин ва устини (қора) булут қоплаб олган денгиздаги зулматга” ўхшаши айтилади. Бошқа бир ўринда инсон учун фойдали билимлар зайтун мойи тўлдирилган шиша чироққа ўхшатилади (“Мишкоту-л-анвор” – “Нурлар манбаи”).

Америка шарқшунос олими Франс Роузентал “Билим тантанаси” (“Ўрта аср ислом маданиятида билим концепцияси”) китобида Қуръони каримда ва жуда кўп уламоларнинг китобларида билим нури, гуноҳлар зулматида илм – чироғ эканлиги таъкидланишини айтади. “Азалда мавжуд Қалам ҳам нурдир, муқаддас китобдаги ёзувлар ҳам Аллоҳ нуридир.”⁵⁹

⁵⁸ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Т.: 1992. Б. 513.

⁵⁹ Роузентал Ф. Торжество знания. М.: Наука, 1978. С.159.

Араб тилидаги адабий манбалар таснифига кўра, жоҳилийя даври ўз ўрнини *Саодат асри* деб номланган Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.) ҳаётлиги замони воқеаларига бўшатиб берди. Қуръони каримнинг нозил бўлиши ва чаҳорёв (тўрт халифа)лар даврида исломнинг Осиё бўйлаб тарқалиши Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари тараққиётида муҳим бўлди. Аввал Араб, сўнгра Ажам (араблардан кейин исломни қабул қилган) мамлакатларида нафақат дин, балки дунёвий илмлар ҳам тараққий этишига сабаб бўлди. Дастлаб Ҳижоз ярим оролида Макка ва Мадина шаҳарлари, сўнгра Басра, аббосийлар даврида Бағдод, умавийлар даврида Дамашк ва бошқа шаҳарларда маданий ҳаёт гуллаб-яшнагани ҳақида жуда кўп манбаларни учратамиз. Бу даврда халифалар, подшоҳлар, амирлар, вазирлар адабиёт, санъат аҳлига, муҳаддис, тилшунос, фақиҳ, тарихчи, шоир ва олимларга ҳомийлик қилдилар.

Имом Ғаззолийнинг таснифига кўра, фанлар дастлаб зоҳирий ва ботиний қатламларга ажратилган. Зоҳирий илмлар айрим манбаларда дунёвий илмлар сифатида шарҳланган табиий, аниқ ва гуманитар илм соҳаларини ўз ичига олган. Табиатан биз бугун филологик илмлар доирасига киритаётган фанлар *илми адаб* номи билан юритилган. *Адаб* (арабча: *آداب* – ахлоқ) – ўрта асрларда Шарқда инсонни маънавий камол топтирувчи илмлар мажмуаси сифатида қаралган. “Адаб” сўзи “адаба” (кўплиги “одоб”), яъни руҳни, ахлоқни поклаш сўзидан олинган бўлиб, илм ўрганиш маъносида ҳам қўлланилган. Одоб умумлашган маънода маориф илмларнинг барчасини камраб олади ва махсус, лойиқ, муносиб касб ва ҳунарга ҳам нисбат берилади. Комил адиб деб зоҳири ва ботини баробар, ахлоқи гўзал ва қавли ҳамда ниятлари тўғри, рост кишига айтадилар, унинг ахлоқи, сўзлари ва ишларига мос бўлсин ҳамда ниятлари аъмолига мувофиқ, кўриниши ички олами билан бир, иши ва сўзи мувофиқ бўлсин, дейилади.

Илми адаб (Ғарб истилоҳига кўра: поэтика) зарурий, энг муҳим илмлар мажмуаси ҳисобланиб, қуйидаги филологик соҳаларни ўз ичига олади: луғат (1), сарф, яъни морфология (2); иштиқоқ – сўз ясалиши (3); наҳв – синтаксис (4), маоний (5), баён илми (6), аруз (7), қофия (8), иншо (9), шеър фарзи – бадоеъ (10), муҳозара – тарихий воқеа ва ривоятлардан фойдаланиш (11), расму-л-хат (12). Мазкур илми адабни эгаллаганлар адиб (юнонча: филолог) деб юритилган⁶⁰. Баъзилар бунга илми ғарибани ҳам қўшадилар. Усома

⁶⁰ Рустамов А. Адиблар одобидан адаблар. Т., 2008.

ибн Мунизи (ваф. 1188) “Ал-бадиъ фи нақду-ш-шеър” китобида уни шу тарзда тасниф қилган. Адаб: аруз ва қофия, адабий танқид ва балоғат. Балоғат эса ўз навбатида: маоний, баён ва бадиъ; бунда маоний: хабар, муснади илайҳ (субъект), муснад (объект), мутааллиқоти феъл, наср ва қаср, иншо, васл ва фасл, изох, итноб ва мусавватни ўз ичига олади. Баён эса: ташбиҳ, истиора, мажоз, киноя. Бадиъ эса: сўз (лафз) ва маъно (маънавий) гўзалликларидан иборат⁶¹.

Ўрта асрларда илми адаб дастлаб поэтика (маоний, аруз, қофия, бадоеъ) ва риторика (баён, иншо) асосида шаклланган, сўнгра “адаб” сўзининг ахлоқ билан боғлиқ маънолари назарда тутилган ҳолда унинг таркибига этика (илми ахлоқ) каби фанлар ҳам киритилган. Жоҳиз, Ибн Муътазз, Қудаман ибн Жаъфар сингари олимларнинг ишлари туфайли илми адаб филологик, эстетик ва этик илмлар мажмуасига айланган. Айрим мутахассислар калом илми, илми қол (шариат илми) ва илми ҳол (тариқат илми, тасаввуф)ни ҳам қўшиши натижасида унинг таркиби янада кенгайган. Ибн Халдун асарлари (“Муқаддима”)дан бошлаб бу туркум илмлар филологик илмлар мажмуи сифатида қаралган⁶².

Исломиий адабий манбаларда адабий тур ва жанрлар таснифига оид қарашлар *наср ва назми* ифода шакли сифатида фарқлашдан, уларнинг хос хусусиятларини аниқлаб, насрий ва шеърий асарлар таҳлилида мана шуларга амал қилинишини тавсия қилишдан бошланади. Бу жиҳатдан Қудаман ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наср» асарлари эътиборлидир. Минг йиллар оша бизнинг давримизгача етиб келган икки асар ҳам Ғарб олимларининг эътиборида бўлган. «Китобу-л-баён» ҳам деб аталган «Нақду-н-наср»да муаллиф нафақат поэтика мавзулари, балки насрдаги адабий масалалар: тил, баён, иншо, ёзувчиликка ва илми бадеъга ҳамда нутқ маданиятига алоқадор барча масалалар ҳақида фикр юритган⁶³.

Араб адабиётшунослари шеърни “*каломи мавзуну муқаффа*” (*вазн ва қофияли ган*) деб тушунтирганлари ҳолда шеър насрдан вазн ва қофияси билан фарқ қилинишини назарда тутганлар. Айни шу таърифдан келиб чиқиб, шеърий жанрлар масаласига муносабат билдирилган, яъни жанрни ҳосил қилувчи омиллар сифатида ҳам вазн ва қофия юзага чиққан. Шунинг учун ҳам араб ва унинг таъси-

⁶¹ Усома ибн Мунизи. Ал-бадиъ фи нақду-ш-шеър / Таҳкик: Доктор Аҳмад Бадавий. Қоҳира, 1371 (араб тилида).

⁶² Ибн Халдун. Муқаддима. 1-2 жилд. Бейрут, 2011 (араб тилида).

⁶³ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т.2. М.-Л.: ИАН, 1956. С. 373-374.

ридаги форс адабиётшунослиги адабий тур ва жанрлар масаласига алоҳида илм тури сифатида ёндашмаганлар. Шеърдаги жанрий ўзгаришлар асосида вазн ётгани учун аруз вазнидаги шеър шакллари илми аруз таркибида, қофия таъсирида вужудга келиши мумкин бўлган жанрий ўзгаришлар илми қофия таркибида ўрганилган. Бундай асосли нисбатга бўлган муносабатни Қудамма ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» асарида кузатамиз. Муаллиф шеър танкиди билан боғлиқ барча жиҳатлар ҳақида гапирганда, вазн, қофия, бадий санъатлар, нутқ гузалликлари баробарида шеърий шакллар масаласига ҳам тўхталган⁶⁴.

Араб мумтоз поэтикасининг асосий унсурларидан саналган *маъно ва лафз* моҳият ҳамда унинг сўз қолипи маъносида қўлланилган, анъанавий мазмуннинг индивидуал муаллиф талқинидаги ифодаси сифатида қабул қилинган⁶⁵. Араб поэтикасининг асоси саналган *маъно* истилоҳи машҳур Ғарб арабшунос олимлари томонидан “фикр, ғоя” (Гольдциер, 1896; Крачковский, 1927), “поэтик мотив” (Грюнебаум, 1944; Риттер, 1954), “фикр, моҳият, образ” (Шидфар, 1974) деб таржима қилинган бўлса, *лафз* (*кўплиги – алфоз*) – “ифода” (Гольдциер, 1896), “сўз, ифода” (Грюнебаум, 1944), “ифода, товушлар бирикмаси” (Крачковский, 1927), “сўзлар, нутқ ифодаси” (Киктев, 1969; Риттер, 1974) тарзида русчага ўгирилган⁶⁶. Ушбу таржималардан маълум бўлишича, *маъно* мазмун, ғоя ва моҳиятни англатган бўлса, *лафз* унинг материал жиҳати, яъни товуш, сўз орқали ифодаланишини билдирган. Шундан келиб чиққан ҳолда *маъно* замонавий истилоҳ билан айтганда, *поэтик мотив; лафз эса ифода воситаси* (сўз билан) деб қабул қилинган. Машҳур араб олимларидан Ибн Қутайба “Шеър ва шоирлар китоби” (850-870) асарида бадий матнларни маъно ва лафзга кўра қуйидаги туркумларга ажратган: 1) яхши лафз ва маъноли асарлар; 2) лафзи яхши ва маъноси ёмон асарлар; 3) лафзи ёмон ва маъноси яхши асарлар; 4) лафзи ёмон ва маъноси ҳам ёмон асарлар⁶⁷. Бундай таснифга келишда муаллиф лафз ва маънони бириктирувчи нисбат (этилоф) сифатида уларнинг ўзаро тенг келиши (мусават)ни назарда тутди. Ибн Қутайба талқинича, агар маъно лафзга тўла мос келса, у бадийят

⁶⁴ Қудамма ибн Жаъфар. Китаб нақду-ш-шеър. Ал-табъи аввали. Қистантаний, 1303 (араб тилида).

⁶⁵ Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). М.: Наука, 1983. С.7.

⁶⁶ Ўша асар. Б. 57.

⁶⁷ Ибн Қутайба. Аш-Ши’р ва аш-шу’ара’. Т.1-2. Бейрут, 1969. Б.12-15 (араб тилида).

(балога)га эришган бўлади⁶⁸. Қудамма ибн Жаъфар эса “Нақду-ш-шеър” асарида “туғал маънога лафз қўшилмаса ёки маънони бузувчи унсурни лафзга қўшмаса” асар етук бўлишини таъкидлаган. Бу жараёнда олим “вазн талаби билан кераксиз сўз (маънога хизмат қилмайдиган – Ҳ.Б.) ҳисобига байтни тўлдириш (хашв)ни шеърдаги жиддий нуқсон” деб белгиллаган⁶⁹. Кўринадики, ўрта асрлар араб поэтикасида ҳам маъно ва шакл бирлиги адабиётнинг асосий қонунаридан саналиб, уларнинг ўзаро меъёр ва мувофиқ келиши бадий матннинг етуклигини англатувчи балоғат белгиси ҳисобланган. Араб мумтоз поэтикасида маъно ва лафз муносабати ҳақида ўнлаб рисолалар яратилган. Биз кейинги тадқиқотларга асос бўлиши мумкин деган умид билан уларнинг айримларини санаш билан чекланамиз: Муфаддал Дабби (ваф. 780/787) “Китаб ма’ани аш-ши’р”, айни шу номдаги Абу Сарван ал-Уқлий (VIII асрнинг 2-ярми), Ибн Кунас (ваф. 823-825), Асмий (ваф. 825-832), Саид ибн Масада ал-Ахфаш (ваф. 830), Ибн Арабий (ваф. 846), Абу-л-Амайсал (ваф. 854), Ибн Қутайба (ваф. 889), Бухтурий (ваф. 897), Сьаб (ваф. 904), Наххас (ваф. 950), Ибн Абдус (ваф. 859-860) сингари олимларнинг асарларини ва “Китабу-л-маоний” номли Муарриж Садусий (ваф. 819), Надр ибн Шумайл (ваф. 818-820), Али Райхоний (ваф. 834) кабиларнинг асарларини келтириш мумкин. Ушбу мавзуда номаълум муаллифнинг “Мажмуату-л-маъоний” номли тўплами бизгача етиб келган ва 1884 йили Лейденда нашр қилинган⁷⁰. Ҳатто Аскарый “Девону-л-маъоний” номли асарлар каталогини тузиб, бу йўналишдаги 100 дан ортиқ рисолаларга тавсиф бергани арабшунослик илмига маълум⁷¹. Араб мумтоз поэтикасидаги ушбу фундаментал қарашлар асосида Ажамда ҳам маъно ва лафз ҳақидаги қарашлар кенгайган.

Аруз илми. Арабларда вазн тушунчаси жоҳилийя даврида ҳам мавжуд бўлган. Бироқ араб халқ шеъри ва жоҳилийя даври шоирлари ижод намуналарини ҳам, саодат асри ва хулафойи рошидинлар даври назм намуналарини ҳам изчил илмий тизимга солган, унинг қатъий кўринишларига қонуний тус берган, арузшуносликни фан сифатида шакллантирган олим Халил ибн Аҳмад ҳисобланади.

⁶⁸ Ўша асар. Б.84-85.

⁶⁹ Қудамма ибн Жаъфар. Кигаб нақд аш-ши’р. Лейден, 1956. С.136 (араб тилида).

⁷⁰ Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd 2. Poesie bis ca.430. Leiden, 1975. Pp. 58-60.

⁷¹ Ал-Аскарый. Диван ал-маоний. Т.1-2. Қоҳира, 1933. Ушбу каталогнинг русча таржимаси қуйидаги манбага илова қилинган: Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). М.: Наука, 1983. С.231-243.

Фан ва маданиятнинг юксак даври аббосийлар халифалигининг етук филолог олими *Халил ибн Аҳмад Фараҳидийу-л-Аздиййу-л-Басрий* (715/719-786)нинг *Абу Амр ибн Аъло* (ваф. 771-776) ва *Исо Сакафийдан* таълим олгани ҳақида маълумотлар келтирилади. Олимнинг «*Айн китоби*», «*Муъжам фи илму-л-арузи*» («*Аруз билми комуси*») каби асарлар ёзгани, араб филологиясининг мавжуд ишлари билан машғул бўлгани ва мусиқа назарияси (оҳанг ва ритм масалалари)га оид рисолалар битгани айтилади. Аллома «*Китобу-л-айн*» номи билан араб тилининг биринчи қатга изоҳли луғатини тузган. Унга қадар *Қуръон* ва ҳадислардаги сўзларни изоҳловчи луғатлар мавжуд эди. *Халил ибн Аҳмад эса «харфлар (фонетик) тамойили»га асосланиб, дастлаб бўғиз товушлари («айн», «ҳо», «хон хинва», «ха», «гайн»), кичик тил товушлари («коф», «каф»), тил товушлари («жим», «шин», «юд»), шовқинли товушлар («зе», «дин», «сол»), тиш товушлари («те», «дол», «итки»), милк товушлари («пин», «юл», «се»), оҳиста товушлар («ре», «лом», «нун») ва заб товушлари («фе», «бе», «нун») ҳамда «алиф», «вов» ва «йо» тартибда сўзларни шарҳлаган. Луғатнинг биринчи ҳарфи «Айн» бўлгани учун бу луғат манбаларда «Китобу-л-айн» деб юритилган⁷². Бироқ у асарларининг бирорчаси ҳам бизгача тўла шаклда етиб келмаган. «Айн китоби»дан сақланиб қолган қисми 148 саҳифадан иборат, у ҳам бўлса *Лайс ибн Музаффар* томонидан маълум қилинган. Шунингдек, *Халил ибн Аҳмаднинг* сарф ва нахвга доир асарлари баъзини унинг шогирди *Сибавайҳ* (ваф. 796) «ал-Китоб» асарида ва арузга доир ишларини араб арузидаги 16-баҳр ихтирочиси *Абул Ҳасан ибн Саъид Аҳфаш* (ваф. 830) илмга маълум қилган.*

IX асрда *Надр ибн Шумайл*, *Ибн Қанноса*, *Асмойй*, *Али Райҳоний*, *Қолям Сано*, *Аҳмад Бахийийй*, *Абул Умайсал*, *Ибн Секкит*, *Ибн Кутайба*, *Бухтурий*, X асрда *Абул Аббос Саълаб*, *Ибн Жинний* каби олимлар шешр илмига доир асарлари таркибида аруз масалаларини ёритгани, *Ибн Саррож* (в. 920)нинг «*Меъёр фи авзону-ш-шешр*» («*Шешр вазиларининг меъёри*») асари билан кейинги давр арузшунослиги давом этгани қайд этилган⁷³. Мумтоз араб поэтикасининг тадқиқотчиси *А.Б.Куделин Ҳасан ибн Рошиқ* (ваф. 1070)нинг «*Таянч*» ва *Абу Ҳилол Аскарый* (ваф. 1005)нинг «*Китабу-л-санъатайн*» асарларини ушбу йўналишдаги муҳим манбалар сифатида кўриб чиқади.

⁷² *Ҳасанов Б.* Алишер Навоийнинг «Саъбат абхур» луғати. Т.: Фан, 1981. Б.19.

⁷³ *Талабов Э.* Араб арузи. Т.: ТошДУ нашриёти, 1978.

Мумтоз шеър тузилиши ҳақидаги дастлабки қарашлар араб алломалари асарларида акс этган. Жоҳилийя даврида шеър поэтикаси ҳақида алоҳида асар яратилмаган бўлса, хижрий I-II асрларда Куръони карим ва ҳадислардаги шеърий намуналарга муносабат масаласида назарий қарашлар шакллана бошлади. Араб, форс ва турк шеърлари мана шу тилларнинг фонетик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда метрик тизимда ўрганила бошланган. Бу шеърий тизимнинг муҳим хусусияти шундан иборатки, мисралардаги бўгинлар сони эмас, балки сифати, хусусияти бирламчи моҳият касб этадиган бўлди. Араб арузшунослигининг асосий хизмати шундаки, асрлар давомида илмий тизимга солинмаган бадавий (сахройи) шеърлар қатъий интизом асосида тартибланди. Шеърдаги ритмик birlikлар сифатида ҳижо, рукн ва байт олинди. Байтдаги рукнлар сони ва рукндаги ҳижолар сифати асосида арузнинг хусусиятлари белгиланди ва булар асосида дастлаб 11, сўнгра 16 баҳр ишлаб чиқилди.

Қофия илми. Шеърият қанчалар қадимий бўлса, қофия ва у ҳақидаги қарашлар ундан ҳам қадимийроқдир. Араб олимлари жоҳилийя давридаёқ шеърнинг қофия томонини англаувчи айрим фикрларни баён қилганлар. Исломиий даврда эса Ибн Кутайба (828-889)нинг «Шеър ва шуаро»⁷⁴, Қудаман ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър», Асмийнинг «Китоби фухулату-ш-шуаро», Ибн Халдуннинг «Муқаддима» асарларида ҳам қофия назариясига доир фикрлар борлиги мутахассислар томонидан тан олинган⁷⁵.

Қудаман ибн Жаъфарнинг юқорида эслатилган асарида шеърият таҳлили беш жиҳат орқали амалга оширилиши лозимлиги уқтирилган: улар вазн, қофия, луғат таркиби, сюжет (тартиб) ва танқид. «Нақду-ш-шеър», асосан, танқидга бағишлангани учун ҳам аввалги тўрт жиҳат бошқа муаллифлар томонидан амалга оширилган ишларда акс этган. Шунга қарамай, Қудаман ибн Жаъфар шеъриятнинг барча олимлар томонидан баравар қабул қилинган тўрт унсурини фарқлайди. Булар: товуш, сюжет, вазн ва қофия. Олимнинг фикрича, бу таркибий унсурларнинг турли хил амалиётлар асосидаги қўшилувидан шеър ҳосил бўлади. Товуш, асосан, вазн ва қофия билан ўлчанади. Қофия эса мазмун билан мутлақ боғланган унсур ҳисобланади⁷⁶.

⁷⁴ *Оганесян Д.А.* «Книга поэзии и поэтов» Ибн Кутайбы (828-889) как источник для истории классической арабской поэзии. АКД. М., 1980.

⁷⁵ *Баццьева С.* Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Муқаддима». М., 1965.

⁷⁶ *Крачковский И.Ю.* Арабская поэтика в IX в. / Избранные произведения. Т.2. М.-Л.: 1956. С. 360-372.

Илми бадеъ. Минг йиллар давомида шаклланиб, санъат номини олган бадийлик воситалари фақатгина шеър безаги эмас, балки шоир ниятини ўқувчига етказувчи восита, муаллифнинг рангин тушулур олами ҳақида тасаввур берувчи манба ёки шоир кўнглини китобхон диди ва завқи билан боғловчи маънавий ришта ҳамдир. Аю шу маънода шеърини санъатлар мумтоз адабиётшуносликда *илми бадеъ* унвои билан шарафланган ва унга илми адаб таркибига кирувчи мустақил илм турларидан бири деб қаралган. Бадий санъатлар ҳақидаги дастлабки илмий рисолалар жоҳилия даврида ёки илк ислом ҳалифалари замоннда шаклланиганига қарамай, бу санъатлар ҳали анқошти ва бадий баҳолатининг белгиси сифатида қадимдан мавжуд бўлган.

Исоҳиёт маънавий тарихида янги эстетикдий даврни бошлаб берган мусулмонликнинг вужудга келиши ва тарқалиши муносабати билан илмий рисолашарҳ, дуқко алломаларнинг поэтикага доир ишларида бадий санъатларнинг юксак намуналарини Қуръон барки ва Ҳатиси шарифда кузатганлигини далилловчи фикрлар талайгина. Ариб мумтоз поэтикасининг пойдевори саналган Абдуллоҳ ибн Муътазнинг “Китобу-л-бадеъ” асарининг муқаддимасида “мақкур китобда биз кейинги давр (уламолари) «бадеъ» деб атаган илмнинг боб ва фаслларида Қуръон тилида, Расулиллоҳ (с.а.в.) ҳадисларида, саҳобалар ва тобеъинларнинг сўзлашув тилида, мутақаддим (қадимги – Ҳ.Б.) шоирларнинг шеърларида учрайдиган бадий ифодаларни таснифлаб чиқдик” дейилади.

Атоқли шарқшунос И.Ю.Крачковский “Асарлар”ининг VI жилдида Абдуллоҳ ибн Муътазнинг “Китоб ал-бадеъ” рисоласини чуқур таҳлил қилар экан, унгача (Халил ибн Аҳмаддан ҳам олдин) адабиёт назарияси билан шуғулланган адиблар сифатида Жоҳизни ва Қудамани ибн Жаъфарни, Асмоий ва Бишр ибн Муътамирни кўрсатади. Яна Ибн Муътаз асарини рус тилига таржима қилиб, унинг таркибини тушунтиради. Масалан, асарда *истиора* санъатига мисол келтирилар экан, аввал “Аллоҳ таоло каломидаги бадеъ сўзларида: *Иннаҳу уммул китаби ли-дина-л-алиу-л-ҳаким...* (Бу албатта, *китоблар онаси (умму-л-китоб)дир ва у олий ва дошишмандона (аълиул-ҳаким)дир*)» каби иқтибослар тилга олинади. Сўнгра «Ҳадислардаги бадийят» рукни билан «Сизни ҳам аввалгиларнинг касаллиги енгибди, бухл (бахлик) ва ҳасад устараси бўғзингизга тегибди» сўзлари келтирилади⁷¹. Кейин «Али р.а. айтди: «Билим

⁷¹ Абдуллоҳ ибн Муътаз. Китоб ал-бадеъ / И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. Т. VI. С. 179-257.

қулфдир, савол калитдир» ҳикматидан сўнггина «Мутааххир (охирги – Ҳ.Б.) шоирларнинг сўзларидаги бадиият намуналаридан Молик ибн Динор айтади: «*Фикрсиз кўнгил вайронадир*»⁷⁸. Бу ва бунга ўхшаш мисоллар шуни далиллайдики, шеърый санъатлардан истиора ҳақида фикр юритиларкан, унинг мисоли сифатида аввал «китобларнинг онаси» деб таърифланган Каломуллоҳ, яъни Қуръони каримдан, сўнгра Ҳадиси шарифдан ёки Пайғамбар сўзларидан, кейин эса хулафойи рошидин ва саҳобалар, тобеъинлар ва ана ундан сўнггина эски ва янги шоирларнинг шеърларидан намуналар бериш илмий маданият саналган.

Араб мумтоз поэтикаси асосчилари Наср бинни Ҳасаннинг «Маҳосину-л-калом» («Гўзал сўзлар»), Қудамма ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» («Шеър танқиди»), Жоҳиз ва Ибн Халдун асарларида ҳам мана шу жиҳат устивор ҳисобланган. Ҳатто X асрда араб олими Руммоний (909-916) фақат Қуръони каримдаги бадиий санъат намуналарини тўплаб, шарҳлашга махсус китоб бағишлаган⁷⁹. Бундай Қуръоний асос билан бадиий санъатларга ёндашиш Абу Ҳилол Аскарый (ваф. 1004)нинг «Китабу-с-сина'атайн» («Икки санъат китоби»), Ибн Рошиқ (999-1064)нинг «Ал-Умда», Бақиллоний (ваф. 1013)нинг «Эъжазу-л-Қуръон» асарларида ҳам акс этган бўлиб, сўнгра адабий-илмий анъанага айланган⁸⁰.

И.Ю.Крачковский айтадики, тил ва услуб масалаларини кўриб чиқишда Жоҳиз (Шарқ ва Ғарбда) биринчилардан бўлиб қиёслаш усулидан фойдаланади. У юнонлар ва форслар адабиётидан ташқари ҳиндлар, зинжийлар адабиётини ҳам яхши билади ва фикрларини далиллашда уларнинг асарларидан намуналар келтиради. У бадиий асарнинг ҳажми ҳақида қайта-қайта эслатади. Адабий жанрлар масаласида шеър, нутқ, рисола (кўпчилиги расоил) категориялари, ҳар бирининг яна турлари борлигини айтади. «Ал-Баён ат-Табйин» китобида шеърда мактублар, номаларда яна бошқача сўзлар қўлланишини уқтиради. Жоҳиз фикрича, мухотаб (хитоб қилувчи) халифага бошқа оҳангда, ўзига хос мурожаат одоби борлигини, насрий нутқни безаш, таъсирчанлигини ошириш учун ким-

⁷⁴ Юқоридаги асар.

⁷⁹ *Ар-Руммани*. Ан-Нуқат фи и'джаз ал-Куран / Салас расоил фи и'джаз ал-Куран. Қоҳира, 1331 (араб тилида).

⁸⁰ Бу ҳақда қаранг: *Чалисова Н.Ю.* Рашид ад-дин Ватват и его трактат «Сады волшебства в тонкостях поэзии» / Рашид ад-дин Ватват. Хада'ик ас-сеҳр фи дақа'ик аш-ши'р. Перевод с персидского и факсимиле. М.: Наука, 1985. С.16-17.

ларнинг қандай шеърларидан фойдаланиш кераклиги ҳақида мас-лаҳатлар беради.⁸¹

И.Ю.Крачковский Асқарий Абу Усмон Жоҳизнинг “Ал-Баён ва ат-Табйин” (“Баён қилиш ва аниқлаш”) китобига юксак баҳо берганини айтди: “Бу асар, жон дилимдан айтаманки, жуда фойдали, жуда кенг қамровли, унда табаррук китоблардан парчалар ва нозик нборилар, норлок нутқ, хитобалар ва ажойиб-ғаройиб воқеалар келтирилган. Унинг китобида машҳур воизларнинг ваъзлари қандай фазилатларга эга эканлиги айтилади. Аммо бу фикрлар асарнинг турли жойларида адланган кўзилар каби сочилиб ётибди. Буларни топиш учун асарни узоқ ўрганиш, қайта-қайта ўқиш зарур”.⁸²

Жоҳизнинг поэзия ва унинг келиб чиқиши ҳақидаги фикрларини И.Ю.Крачковский бугунги адабиёт назариясига ҳам яқин даражада мувофиқлигини кўрсатади.

Тазкирачилик. Тазкирачилик тарихида унинг шоирлар тазкираси, шайхлар тазкираси, дабирлар ва адиблар ёки олимлар тазкираси каби турлари мавжуд. Шундан нисбатан кенг тарқалгани тазкирату-ш-шуаро (шоирлар тазкираси) ва тазкирату-л-авлиёлардир.⁸³ Тазкирачилик, биринчидан, муаллифга замондош бўлган ижодкорлар таржимаи ҳоллари, ижоди ва адабий жараёндаги ўрнини аниқлашда ёрдам беради; иккинчидан, бизнинг адабиётшунослигимизда етарли ўрганилмаган адабий муҳит моҳияти ва камрови масалаларини тадқиқ этишда ҳам хизмати бор; учинчидан эса, адабиёт тарихининг у ёки бу маммоларини ёритишда адабиётшуносликнинг асосий жанри сифатида кўринади.

Куръони каримдаги “*Инна ҳозиҳи тазкиратун...*” ояти каримасига асосан, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида илк тазкиралар араб тилида ёзилгани ва уларнинг муаллифлари сифатида Жумаҳий, Ибн Қутайба ва Ибн Муътаз экани манбалардан маълум. Марзубонийнинг “Муъжаму-ш-шуаро” тазкираси алифбо тарзида тартиб берилган илк тазкирадир. Илк араб тазкиралари қадимги шоирлар ҳақида бўлиб, уларда муаллифга замондош шоирларга ўрин берилмаган (1); бу тазкиралар антология шаклида яратилган, бу шеърӣ намуналар унутилиб кетмаслиги назарда тутилган (2); шоирларнинг шахсияти ва қаердан эканлигига алоҳида аҳамият

⁸¹ Крачковский И.Ю. Избранные произведения..Том 6. М.: Наука, 1956. С.141-142.

⁸² Юқоридаги асар. Б.138-140.

⁸³ Каранг: Şair Tezkireleri (Шоир тазкиралари). Haz. Dr. Haluk Ipekten ve b. Ankara, 2002. S.17-28.

каратганлар (3); тазкираларнинг муқаддималарида шеър ва шоирлик ҳақида маълумотлар берилган (4).

Араб тазкирачиси Абу Абдуллоҳ Жумаҳийнинг “Табақату-ш-шуаро”сидан тортиб яратилган тазкиралар Мисрда анъанавий адабиётнинг янгиланишига сабаб бўлган Журжи Зайдон ижодига қадар тазкирачилик адабий жараённинг асосий жиҳатларини қамраб олган. Табақоту-ш-шуаро” (“Шоирлар табақалари”) Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Саллам ал-Жумаҳий (758-846) асари бўлиб, манбаларда араблардаги илк тазкира сифатида тилга олинади. Унинг муаллифи Басрада яшаб ижод этган машҳур арузшунос Халил ибн Аҳмаднинг шогирдидир⁸⁴. Шоир Абу Таммом Ҳабиб ибн Авс ат-Тоъий (180/796-228/843) “Китаб ал-ҳамоса” (“Жасорат китоби”) номли тазкирасида жоҳилийя давридан тортиб аббосийлар сулоласига қадар ўтган шоирларнинг энг яхши шеърларидан намуналар келтиради. Ҳамадонда ёзилган бу асар 9 бобдан иборат бўлиб, жанрлар бўйича таркибланган. Китобнинг 1-боби “Ҳамоса қўшиқлари” деб номлангани учун илмда мана шу ном билан машҳур бўлган. Араб шоири ва қадимги араб шеърятни тадқиқотчиси Абу Таммом «Девон» тузган қасиданавис шоир ҳамда етти тазкиранинг муаллифи сифатида ҳам машҳур. Муаллифнинг “Мунтаҳаб ат-муваттаъот” (“Танланган намуналар”), “Мухтасарот мин шеър ал-муҳдасин” (“Замондошларнинг танланган гўзал шеърлари”) тўпламлари ҳам етиб келган. “Китобу-л-ихтийар мин ашар ал-кабаил” (“Турли қабилалар шоирларининг шеърлари”), “Китобу-л-ихтийарат мин шеър аш-шуаро” (“Кам танилган шоирларнинг шеърлари”), “Китобу-л-фуҳул” (“Жоҳилийя ва Саодат асрининг танланган яхши қасидалари”), «ан-Нақоид Жарир ва ал-Ахтал» («Жарир ва ал-Ахталнинг ҳажвиялари») асарлари ёзгани замондошлари ва ундан кейин бу мавзуга қўл урган муаллифлар асарларида қайд этилган. Шунингдек, Абу Таммомнинг “Кичик Ҳамса” асари ҳақида Беруний «Абу Таммом ашъорига шарҳ», «Абу Таммом ижодида алиф билан тугалланадиган кофияли шеърлар» каби рисолалар ёзгани маълум⁸⁵.

Ибн Қутайба номи билан машҳур бўлган Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муслим Диноварий (213/828-278/889) «Аш-шеър ва

⁸⁴ *Ханна ал-Фахури*. История арабской литературы. Пер. с арабск. В.В.Атамали, Д.А.Баширова, В.С.Сегал. М., 1960. Ч.2. С.214.

⁸⁵ *Беруний А.* Танланган асарлар. 1-2 ж. Т.: Фан, 1965-68.

шуаро» («Шеър ва шоирлар») асарининг муаллифидир. Айрим олимлар бу асарга шеърят қоидалари ҳақида рисола деб қарасалар, айримлари у келтирган шеърӣ намуналарнинг кўплиги ва унинг муаллифлари ҳақида ҳам маълумот берганини назарда тутиб, уни тазкира сифатида зикр қиладилар⁸⁶.

Араб адабиётшунослигида илми бадеъ асосчиси сифатида тан олинган Абдуллоҳ ибн Муътазз (861-909) “Табақоту-ш-шуаро ал-муҳдасин” (“Замондош шоирлар табақалари”) номли тазкира ёзганини И.Ю.Крачковсий юқорида тилга олинган асарида кайд этган. Аббосийлар сулоласининг етук олими ва жамоат арбоби Абул Аббос Абдуллоҳ ибн Муътазз Аббосийлар сулоласининг бўғини сифатида тилга олинса ҳам Халифа Муътадид даврида саройга яқинлашган ва атиги бир кун (908 й., декабрь) халифалик қилгани учун ҳатто сулолада номи кўрсатилмайди. Бироқ соҳиби девон шоир сифатида кўплаб тазкира ва баёзларда ҳурмат билан тилга олинган, эпик шеърятда тарихий дoston жанрининг асосчиси сифатида кўрсатилган. Унинг «Китобу-л-адаб», «Ашъору-л-мулук» («Подшоҳларнинг шеърлари»), «Ал-жомеъ филгино» («Оҳанглар тўплами»), «Халли ахбор» («Хабарлар зийнати»), «Китобу-с-суруқот» («Адабий ўгриликлар китоби»), «Мукотиботу-л-ихвон би-ш-шеър» («Шеърӣ ихвон мактублари») каби адабиётшуносликка яқин соҳалардаги асарлари ҳам маълум. Араб олимларидан Шарифиддин Муборак ибн Аҳмад Мустанфий, Абу Закариё Табризий, Абдулқодир Биллодий, Хашил Асокир, Абу Ҳайюн, Ибн Рошиқ, Абул Фараж Исфаҳонӣй ва бошқалар бу олимни ўзларининг устози деб биладилар⁸⁷.

Юқорида жоҳилийя даври адабиёти ва илми хусусида фикр юритганда биз асосланган “Китоб ал-Оғонӣй” (“Кўшиқлар китоби”)нинг муаллифи Абул Фараж ибн Ҳусайн Қурайший Исфаҳонӣй (897-967) ҳам шу даврда яшагани ва адабиётшунослик тараққиётига бемисл ҳисса қўшганини эслаш жоиз⁸⁸.

⁸⁶ Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X-начала XI в. Т.: Фан, 1984. С.33.

⁸⁷ Абдуллоҳ ибн Муътазз. Китабу-л-бадеъ / Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т.VI. М.-Л., 1960. С.179-257 (текст); Ибн Муътазз. Китобу-л-бадеъ (М.Маҳмуд тарж.) / Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳ.Болтабоев талкинида. Биринчи китоб. Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008. Б.229-238.

⁸⁸ Пастухова Л.Е. “Книга песен” Абул Фараджа ал-Исфагани / Классическая литература Востока. М.: Наука, 1972. С.3-10.

Кузатилишича, исломият даврида яратилган бундай юзлаб манбаларни ўрганган Ғарб олимлари ҳам ҳақли равишда қайд этганидек, араб алломаларининг ишлари нафақат аниқ ва табиий илмлар ривожига, балки филологик илмлар, жумладан, адабиётшуносликнинг бемисл тараққий этишига сабаб бўлган, Эрон ва Рум, Андалусия ва Марказий Осиё адабиётшунослигига ҳам кучли таъсир кўрсатган.

Тасаввуф илми ва унинг адабий-эстетик тафаккурга муносабати. Имом Ғаззолий таснифида диний-тасаввуфий илмлар мажмуаси иккига ажратиб ўрганилган: илми қол ва илми ҳол. Булардан биринчисининг таркибига *Қуръони карим, Тафсири, Ҳадиси шариф, пайгамбарлик тарихи (тарихи набавиййа), фикҳ, калом илмлари* ва бошқалар кирган. Тасаввуф илми эса *илми ҳол* деб юритилиб, ботиний илмлар сирасидан, деб тавсия этилган. Илми ҳол ботиний илм ҳисоблангани туфайли уни ёлғиз китоблар мутолааси, мадраса сабоғи доирасидагина ўрганиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам юқорида саналган зоҳирий илмлар қаторида саналмайди. Тасаввуфга илм тури сифатида ёндашиш билан бирга унга ахлоқ, амал сифатида қаровчилар ҳам борки, айни мана шу жиҳатлар орқали унинг ботиний сифатига урғу берилади. Чунки бу илмий-амалий жараён инсоннинг ўз-ўзини англашга қаратилган бўлади.

Тасаввуф илми ҳол экан, биз унинг руҳоний асослари, ботиний жиҳатларини эмас, балки адабиётшунослик билан боғлиқ нуқталарини ўрганишга киришамиз. Шундай экан, у мустақил фан сифатида бадий асарларнинг моҳиятини тушунишда, улар воситасида англатилган маъноларни қабул қилишда ва айрим ижодкорлар ёки шоирлар ижодий-адабий фаолияти йўлларини ўрганишда соҳа ўқувчиларига ёрдам беради. Худди шу жиҳатдан тасаввуф илми адаб таркибига кирган фанлар қаторида саналмаса ҳам у бевосита бадий матн таркибида унинг руҳи ва маъзи сифатида келиши жиҳатидан адабий асарлар билан жиддий алоқадорликда ўрганишни талаб этади. Чунки бадий асар фақат мавзу, ғоя, муаммо ифодасигина эмас, балки унинг ботиний маъноси, руҳи, ички қуввати билан китобхонга таъсир қиладики, бу жиҳатлар бадий матннинг ифода воситалари бўлган бадий тимсол, сюжет ва композиция ҳамда бадий нутқ орқалигина юзага чиқмайди. Китобхон бадий асар руҳини тушуниши, ижодкор қалбига йўл топиши учун асар ботинида ётган маъноларни зоҳирий кўз билан кўролмайди, унда, яъни хос

китобхон ёки профессионал ўқувчида идрок этиш, ҳис қилиш ва руҳий озиқланиш каби закий жиҳатлар ҳам шаклланган бўлиши керак. Шу жиҳатдан биз *тасаввуф поэтикасига* кўпроқ аҳамият қаратишимиз лозим келади.

Тасаввуф илми барча филологик фанлар билан жиддий алоқадорликда ўрганилгани каби фалсафа, тарих, руҳшунослик, диншунослик каби гуманитар соҳага оид фанлар билан ҳам боғланади. Чунки ҳар қандай бадий асар инсон ҳаёти тарихининг ифодаси, унинг дунёқараши ва руҳияти маҳсули сифатида юзага чиқади. Барча гуманитар фанлар инсон маънавий камолотига хизмат қилар экан, бу фанлар тизимида тасаввуф илмининг ҳам ўз маъновий асоси, ифода шакллари, юзага келиш омиллари ва таҳлил объекти мавжуд. Бу жиҳатдан ҳам тасаввуф фалсафаси ва руҳониятигина эмас, балки унинг *эстетикаси* адабиётшунослик илми билан боғланади.

Тасаввуфшунослик фан сифатида ҳижрий II аср (мил. IX аср) бошларидан мустақил илм соҳаси сифатида тараққий эта бошлади. Дастлаб тасаввуфшунослик турли диний-ахлоқий китоблар таркибида баён этилган бўлса, кейинроқ тасаввуфнинг назарий масалалари баён қилинган *рисола* ва *тазқиралар*, сўнгра *манқаб* (маноқиб), *мақома* (мақомот), *нақл* сингари хос жанрлар вужудга келди⁸⁹. Табиийки, тасаввуф адабиёти мазкур жанрлар доирасидагина ривожланиб қолмади. Бадий адабиётдаги адабий жанрлар ҳам тасаввуфий ғоя, талқин ва тимсолларга ўз бағридан ўрин бериши туфайли унинг адабий имкониятлари янада кенгайди.

Тасаввуфга *таъриф* берилганда уни илмгина эмас, балки моҳиятан ахлоқ ва амал эканига алоҳида эътибор қаратишган. Тасаввуф ноқланиш илми бўлгани учун уни иккига ажратиб ўрганиш мумкин бўлади: мақбул кўрилган ва рад этилган тазкия (айбдан оқлаш, оқланиш). Тасаввуф *мақбул кўрилган тазкия* ва *тасвия* (поклаш, тарбиялаш)дир.

Абу Ҳусайн Нурий тасаввуфга “юксак илоҳий ахлоқий сифатлар билан ахлоқланмок” сифатида ёндашади. Тасаввуф олимлари Қуръони каримнинг «Шуаро» сурасида айтилган: «магар Аллоҳ ҳузурига тоза дил билан келган кишиларгагина фойда берур» (26:89) сўзларини асос қилган ҳолда кўпроқ қалбни поклаш, уни нафс кутқусидан сақлаш ҳаракатида бўлганлар. “Ал-Муъжам ал-Васит” номли луғат китоби тасаввуф ҳақидаги таърифларни шундай умум-

⁸⁹ Nazarov B. Tasavvuf adabiyoti janrlari. T.: MUMTOS SO‘Z, 2011.

лаштиради: “Тасаввуф сулук тарзи бўлиб, унинг асоси нафс пок ва рух олий бўлиши учун содда ҳаёт ва фазилатлар билан зийнатланиб яшамокдир. Тасаввуф илми суфийлар эътиқод қиладиган нарсалар ва ўз жамоаларида ҳамда ёлғиз колганларида ушлайдиган одатларидир. Суфий тасаввуф йўлига эргашган йўлчидир”⁹⁰.

Тасаввуф пайдо бўлган давр хусусида сўз кетганда, қатор тасаввуфшунослар уни ҳижрий II (милодий IX) асрдан кейин пайдо бўлганини ёқлайдилар. Бундай хулосага келишда илк мутасаввифлар фаолиятидан келиб чиқиб иш юритилади. Ҳолбуки, Ҳасан Басрий (642-728) ҳақидаги маълумотларда унга илк суфийлардан деган қараш билан бирга шундай жиҳатига эътибор қаратадилар: “Тавофда бир суфий (Ҳасан Басрий)ни учратиб колдим. Унга бир нарса берган эдим, қабул қилмади ва менда 4 чақа бор, ана ўша кифоя қилади, деди”. Ироқ ҳокими Ҳажжож ибн Юсуф даврида “Қуръони каримни хато ўқимасликлари ва унинг қироати ҳақида ихтилофга тушмасликлари учун уламолар мусҳафларга ҳаракатлар – диакритик белгилар (фатҳа, касра, замма) қўйиш керак, деган фикрга тўхталдилар. Бу ишни “тобеъинларнинг энг катталаридан бўлган, кўп-лаб саҳобийларни кўрган имом Ҳасан Басрий” бажарди. Бунда асл ҳарфларга заррача ўзгартириш киритмаслик шарт қўйилди”⁹¹. Бу вазифани ҳам муваффақиятли уддалаган Ҳасан Басрий VII-VIII асрлар оралиғида яшаган экан, “суфий” сўзининг қўлланилиши ҳам, илк суфийлар фаолияти ҳам тасаввуф пайдо бўлган даврни тобеъинлар даври деб кўрсатишга асос беради. “Шунингдек, илк тобеъинлардан бўлган Суфёни Саврий (р.а.)дан “Агар Абу Ҳошим суфий бўлмаганида, риёнинг дақиқ маъносини билмаган бўлардим” деган ривоят қилинади. Бундан “тасаввуф” сўзи ва маъноси I ҳижрий асрдаёқ маълум ва машҳур бўлгани (келиб) чиқади”⁹².

Демак, айтилганлардан шундай хулоса чиқадики, тасаввуф суннат амали сифатида Қуръони каримдан озуқа олади, сув ичади, сув бўлмаса, унинг ҳаёт дарахти куриб қолади. Қуръони карим тасаввуфнинг бош манбаси эканини нафақат ислом олимлари, балки унинг “покланиш йўли” эканини эътироф қилган инглиз олими Ж.Тримингэм ҳам: “Биз тасаввуфни суфийлар изидан бориб, “ис-

⁹⁰ Қаранг: *Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф*. Тасаввуф ҳақида тасаввур. Т.: Мовароуннаҳр, 2004. Б.33.

⁹¹ *Қуръон / Ўзбекистон Миллий энциклопедияси*. 11-жилд. Т.: ЎМЭДИН, 2005. Б.167.

⁹² *Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф*. Тасаввуф ҳақида тасаввур. Т.: Мовароуннаҳр, 2004. Б.36.

ломнинг ички таълимоти ва унинг сирлари Қуръондадир, деган мақсад билан кўриб чиқамиз»⁹³ деган хулосага келган.

Жаҳон борлигининг сифати ва маъзи жамланган Қуръони каримнинг маъносини англаш осон кечмаган. Гарчи ҳадислар орқали бу машаққатли йўлни енгиллаштиришга ҳаракат қилинган бўлса-да, Каломуллоҳдаги илоҳий маъно сирларидан бани одамни огоҳ қилишда минглаб уламо ва муфассирларнинг беназир хизматлари тайин. Ҳазрат Навоий қуйидаги муфассирлар ва уларнинг асарларини хурмат билан тилга олган: Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад Ғаззолий (1059-1111) «Жавоҳиру-л-Қуръон», Абул Қосим Маҳмуд бин Умар бин Муҳаммад Замаҳшарий (ваф. 1143-44) «Ал-Кашшоф фи тафсир ал-Қуръон», Рўзбеҳон Бақлий (ваф. 1209-10) «Аройису-л-баён фи ҳақойики-л-Қуръон», Нажмуддин Розий (ваф. 1256), «Баҳру-л-ҳақойик» («Ҳақиқатлар денгизи»), Садриддин Қўниёвий (ваф. 1274-75) «Эъжозу-л-баён» (Қуръони каримнинг «Фотиҳа» сураси тафсирига бағишлангани учун «Тафсири фотиҳа» деб ҳам аталади), Шайх Саъдиддин Ҳаммувий «Сажан-жалу-л-арвоҳ ва нуқушу-л-алвоҳ» («Рухлар кўзгуси ва лавҳалар накши»), Абдурахмон Жомий (1414-1492) «Тафсир» (туғалланмаган), Ҳусайн Воиз Кошифий (ваф. 1505) «Жавоҳиру-т-тафсир ат-туҳфату-л-амир»⁹⁴ ва бошқалар.

Тасаввуф тарихида милодий VIII асрларга келиб, Саодат асрини кўрсатиш, найгамбарлик сифатларини тарғиб қилиш кучайди. Аббосийлар халифалиги даври (750-1258)да исломий билимлар ривожланиши билан бирга *мутақаллим* (калом илми билан шуғулланувчи)лар, факих (фикҳ илми билан машғул бўлган)лар ва бошқа уламолар орасида тортинувлар кучайгач, айрим шахслар бундай баҳслардан ўз қалбларини пок сақлаш мақсадида *зуҳд* ва *тақвони* ўзларига муносиб билиб, баҳсли давралардан чекилдилар.

Ғарблик тасаввуфшунос олимлар бетаъма ибодат ҳақида сўз кетганда, илк суфийлардан Робиа ал-Адавия (713/718–801)нинг тафсилани талқин қиладилар. Унинг ягона тилаги Аллоҳ васлига восил бўлиш, зуҳду ибодат таъма учун эмас, балки қалбдан “фи сабиуллоҳ” (Аллоҳ йўлида) бўлишидир. Тасаввуфшунос олима

⁹³ *Тримингэм Ж.С.* Суфийские ордены в Исламе (под ред., предисл. и примеч. О.Ф.Акимовской). М.: Наука, 1989. С.16.

⁹⁴ *Алишер Навоий.* Насойиму-л-муҳаббат / Мукамал асарлар тўплами. 17-жилд. Т.: Фан, 2001.

Аннамария Шиммел китобида Робиа ҳақидаги машҳур ривоят так-
роран келтирилади: Робиани бир кўлида ўт ва бир кўлида сув
(челаги) билан кўрдилар, сабабини сўраганларида, сув билан дўзах
ўтини ўчирмоққа қарор қилгани, олов билан жаннатга ўт кўймоқчи
бўлганини айтди. Халқ уни эсдан оғган деб ўйлаб, тавба қилиш-
ликни ва бу ширкдан воз кечишликни талаб қилди. Робиа айтди:
Токи инсонлар дўзах ўтидан кўрқиб ёки жаннатга таъма қилиб
ибодат қилмасинлар, ибодат қалб зийнатига айлансин⁹⁵. Мумтоз
адабиётдаги муножот (Аллоҳга илтижо) жанри ҳам Робианинг ило-
ҳий кўшиқларидан бошланган. У қалбида Аллоҳдан бошқага му-
ҳаббат ўрин ололмаслигини куйлайди. Аллоҳ васлига восил бўлиш
умиди, ўз жисмини тарк қилиб, Тавҳид руҳи билан яшаш ҳақидаги
фикрларни мутахассислар илк бор Робиа асарларида кўрадилар.

Шундай қилиб, зоҳид, обид ва муттақийлар секин-аста суфий-
лик йўлига кира бошладилар. Манбаларда илк суфий сифатида Абу
Ҳошим Шомий (ваф. 776/777) тилга олинади. “Тасаввуф усулига
биринчи марта шарҳ берган Имом Моликнинг шогирди бўлмиш
Зуннун Мисрий (ваф. 869–70), минбардан туриб биринчи маротаба
тасаввуфга чақирган киши Шиблий (ваф. 945–46), тасаввуф усу-
лини кенгайтириб тартибга солган киши Жунайд Бағдодий (ваф.
1007–08) саналади”⁹⁶.

Айни замонда Мисрда Зуннун Мисрий, Шом (Сурия)да Абу
Сулаймон Дароний тасаввуф мактаблари машҳур бўлса, Бағдодда
Маъруф Кархий, Бишр Ҳофий, Хорис Мухосибий, Сарий Сакотий,
Абу Саид Харроз, Шиблий ва Абул Ҳусайн Нурий каби суфийлар...
мухосибийлик, нурийлик, харрозийлик, жунайдийлик каби тасав-
вуф жамоатлари фаолиятда эдилар⁹⁷. Улар орасида энг машҳур
суфий Жунайд Бағдодий (~837–909) бўлиб, уни Қушайрий “тожу-
л-орифин” (билимдонлар тожи) ва “товусу-л-фуқаро” (суфийлар
зумрасининг гўзал куши) унвонлари билан тилга олади.

Жунайд Бағдодийнинг махсус асар битгани ҳақидаги қайд ҳеч
бир манбаларда учрамайди. Унинг тасаввуфий қарашлари борасида
икки фикр мавжуд. Улардан биринчиси Жунайд Бағдодийнинг суҳ-
батларида бўлган ва у билан кўришган кишилар томонидан кел-

⁹⁵ Шиммел А. Жонон менинг жонимда. Т., 1999. Б.12.

⁹⁶ Комилов М. Мовароуннаҳрда фикҳ илмининг ривожини ва фақиҳ Алоуддин ас-
Самарқандий. Т.: Истиклол, 2006. Б.25.

⁹⁷ Uludağ S. Irak ve Horasanda Tasavvuf / Cüneyd-i Bağdadi. Ankara, 2008. S.50.

тирилган нақллар ва англаган ҳоллардир. Унинг тасаввуфий ҳаёт тарзи ҳақида маълумот берувчи бу нақл ва ҳоллар Суламий каби “табақот” муаллифларининг асарларида келтирилган. Иккинчиси – Жунайдиннинг замондошлари томонидан ёзилган рисола ва мактублардир. Буларнинг бир қисми Абу Нуаймнинг “Ҳилияту-л-авлиё” асарида, бошқа қисми “Мажмуату-р-расойил” номи билан нашр этилиб, дунёнинг бир неча тилларига таржима қилинган⁹⁸.

Тасаввуф тарихида Ирфон босқичининг шаклланиш манбалари. Тасаввуф давомли суратда ривожланиши тарихида Ирфон босқичи (X-XIII) мумтоз давр сифатида қабул қилинади. Илмий жиҳатдан асослаганда тасаввуфнинг билим жиҳати, инсон қалби ва моҳиятини англаши мумкин бўлган муҳим жиҳатлари мана шу даврда шаклланди. “Ирфон” (ўзаги «арафа») “билим” тушунчасини англагиб, ғарб истилоҳи билан айтганда, тасаввуфнинг гносеологик асосларини ишлаб чиқишга қаратилган таълимотдир. Жаҳон олимлари Ислом Ренессанси деб тушунтирган фикрлар ҳам маълум маънода Ирфон босқичи натижасида келиб чиққан натижавий ҳолат ҳисобланади.

XI-XII асрларда Шарқда аниқ фанлар ҳам ривожланди. Бу ўз навбатида, тасаввуфий қарашларга ўз таъсирини ўтказди. Натижада тасаввуф таълимотида илм-фанга яқинлашиш юз берди. Кўплаб мутасаввифлар нафақат суфийлар орасидан, балки илм-фан арбоблари орасидан етишиб чиқди. Айниқса, Бағдодда аббосийлар халифалигида “Байту-л-ҳикма” (таржимаси: “илм-ҳикмат уйи”; замонавий тилда “академия”)нинг вужудга келиши ислом олами алломаларини бирлаштирибгина қолмай, балки насроний олимларни ҳам ўзига жалб қилди. Бундан ташқари, диний қарашлари турлича бўлган сурёний Хуннайн ибн Исҳоқ, харронлик Собит ибн Курро, Матто ибн Юнус, араб Якуб ибн Исҳоқ ак-Киндий, Бишр ибн Муътамир каби олимларнинг илмий фаолияти тасаввуф тараққиётига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Мамлакатлараро савдо-сотик, иқтисодий, маданий алоқалар ривожланиб, исломий илм-фанлар билан шуғулланувчи муҳаддислар, мутакаллимлар, фақиҳлар, файласуфлар етишиб чиқдилар. Қадимги Миср, Ҳинд, Юнон, Рум илм-фанларига доир нодир асарларни таржима қилиш ва шарҳлаш ҳам кенг йўлга қўйилди.

⁹⁸ Ateş S. Cüneyd-i Bağdadi. Hayatı, Eserleri ve Mektupları. İstanbul, 1970.

Ирфон босқичининг илдиэлари ва тариқатланиш тарихини айрим мутахассислар *муътазила* (узоклашиш, чекиниш) таълимоти билан боғлайдилар. Муътазила тарафдорлари (Восил ибн Аъто) Борлик ва унинг Яратувчиси хусусидаги баҳслардан ажралиб кетадилар ва шу воқеадан муътазилийлик зоҳир бўлади. Демак, Восил (700-749), унинг шогирди Амр ибн Убайд (ваф. 769) даврида бу қарашдагилар ҳокимиятдаги умавийлардан узоклашганлар. Муътазилийлик Восилнинг “*Фи-т-тавҳид ва-л-адл*” (“Аллоҳнинг бирлиги ва адолат”) китоби орқали ҳам тарқалган, бироқ асар бизгача етиб келмаган. Бу қараш басралик Абу Исҳок Иброҳим ибн Саййар Наззом (ваф. 845) томонидан давом эттирилган. Бишр Муътамир (ваф. 840), Абу Хузайл Аллоф (ваф. 849) ушбу таълимот билан чекланмай, уни кенгайтирганлар. Халифа Маъмун томонидан (824) бу таълимотни давлат дини даражасида қабул қилиниши уни аббосийлар салтанатида кенг қўлланишига сабаб бўлган. Кейинроқ халифа Мутаваккил (847-861) бу қарашлардан воз кечган⁹⁹. Муътазилийлик даврида юнон манбаларига кўпроқ ўрин берилган, таржима адабиёти кучайган. Бу соҳада халифалик табиби Бахтйишу ва Хунайн оиласи кўп хизмат қилишган.

Х асрда Басрада беш олим фаолияти билан “Ихвану-с-сафо” (“Мусаффо биродарлар”) гуруҳи машҳур бўлган ва улар ҳам юнонлар йўлидан юрганлар¹⁰⁰. Айни шу даврда Европа олимлари талқинича, неоплотинизм кучайган. Плотин (204 й.т.) “Энеида” (“Тўққизликлар”) китобида дунёни беш босқич (асос)да тушунтиради: 1) бирлик; 2) рух; 3) қалб; 4) материя; 5) моддий дунё кўриниши. Инсоннинг мақсади руҳни жисмоний жасад (жон)дан озод қилиб, илохий ҳаётга йўллашдир. Суфийликни неоплотинизмдан озикланган деювчилар ҳар икки таълимот ўртасидаги мана шу яқинликни назарда тутадилар¹⁰¹.

Тариқат истилоҳининг муқобили сифатида Ғарб олимлари “орден”, “братство” атамаларини ўз асарларида қўллайдилар. Лекин бу тушунчалар тасаввуф тариқатлари моҳиятини тўла англамайди. Айрим ҳолларда эса улар мазҳаб тушунчасига яқин келиши мумкин, холос. Илк тасаввуф тариқатларидан *жабариййа* (*улуғлик*,

⁹⁹ *Eraydin Salcuk. Tasavvuf ve Tarikatlar. Istanbul. 1981; Tarikatlar Ansiklopediyasi. Istanbul, 1991.*

¹⁰⁰ *Косим Фани. Тарихи тасаввуф дар ислом. Тэхрон, 1974.*

¹⁰¹ *Mehmet Ali Ayri. Islam Tasavvufi tarihi. Istanbul: 1985. S.41-45.*

Аллоҳнинг улуглиги) тарафдорлари инсон эркини чеклаб, ҳамма нарса Аллоҳ томонидан берилган фикрини илгари сурди, қадарий-йа тариқати вакиллари эса инсон эркини ёқлади ва шу билан бирга киши ўз гуноҳлари учун Аллоҳ олдида масъулдир, деган фикрда қолди. Шу даврда *ботиниййа*, *хаммариййа* каби тариқатлар ҳам вужудга келган¹⁰².

Тариқат назарияси милодий XI асрдан бошлаб шаклланиш даврига кирган ва секин-аста тариқатланиш тамойиллари ишлаб чиқилган. Тасаввуф олимлари орасида нисбатан биринчи бўлиб тариқатланиш илми ва тамойилларига юзланган аллома Абул Ҳасан Хужвирий (ваф. 1074) бўлган. Унинг “Кашфу-л-махжуб” (“Покланиш йўлларининг кашфиёти”) асари (1073)да *мухосибийлик*, *кассарийлик-маломатийлик*, *тайфурийлик*, *жунайдийлик*, *нурийлик*, *сахлийлик*, *ҳакимийлик*, *харразийлик*, *хафифийлик*, *сайарийлик* сингари ўн тариқат зикр қилинган¹⁰³. Мардуд (рад қилинган) тариқатлар сифатида *хулумийлик* ва *халложийлик* келтирилган. Воситийнинг “Тирёку-л-муҳибин” (“Муҳиблар тариқатлари”) асари (1320)да Хужвирийнинг таснифи, асосан, қабул қилиниши билан бирга қатор янги тариқатлар, яъни XI асрдан бошлаб шакллана бошлаган *билолийлик* ва *увайсийлик* ҳақида маълумотлар бор.

Ғарб олимлари тасаввуф тариқатларига муносабатда ҳудудий, миллий ва мазҳабий таснифларни илгари сурганлар. Инглиз олими Жорж Тремингэм кўпроқ ҳудудий таснифнинг ҳимоячиси сифатида кўрилади. Унингча, тасаввуф тариқатланишида Боғдод мактаби – Ироқ (Месопотамия)ни алоҳида кўрсатади. Миср ва Мағриб (Андалусия) мактабларидан бири сифатида *шазвийлик* кўрсатилади.

Тасаввуф тарихида инсоннинг ўзи устидан назорати кучайгани Абу Абдуллоҳ Хорис Мухосибий (ваф. 857)нинг “Ар-риоя ли ҳуқук Аллоҳ” (“Аллоҳнинг ҳуқуқларига амал қилиш”) китобида 61 боб орқали *мухосаба* (ўзини кузатиш) усуллари баён қилинган. Худди шу даврда мухосиблик таълимотини ёйганлардан бири Абул Фазл ибн Иброҳим Зуннун Мисрий (ваф. 860) бўлган.

Тасаввуф адабиёти адабиётшуносликда айрим ижодкорлар таржимаи ҳолини ўрганишда қўл келган. Хусусан, манқабаларда гарчи

¹⁰² Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М.: Наука, 1965. С.20-21.

¹⁰³ Абул Ҳасан Джуллаби Али ал-Худжвири. Кашф ал-махдҷуб. Л.: 1926; Караматов Х.С. Аскетические и суфийские течения в Хорасане. В кн.: Из истории суфизма: Источники и социальная практика. Т.: Фан, 1991. С.27-47.

афсонавий бўлса-да, аллома ва шайхларнинг ҳасби холидаги воқеалар анча бўрттирилиб, уни каромат соҳиби сифатида кўрсатишга интилган ўринлар ҳам йўқ эмас. Ёки тасаввуф адабиётининг асосий жанрларидан саналган тазкирату-л-авлиёларда кўпгина адиблар фаолиятига доир фикрлар, уларнинг айрим асарларига берилган баҳолар ҳам учрайдики, бу ҳолат тасаввуф адабиёти билан мумтоз адабиётшунослик мустаҳкам алоқада бўлганини тасдиқлайди. Айни воқеалар нафақат араб тилидаги манбаларда, балки Ажам мамлакатларида яратилган форс ва туркий тилдаги асарларда ҳам кенг учрайди.

Исломият даврида аввал Арабистонда, кейинчалик ислом динини қабул қилган барча мамлакатларда қабилалараро низо, жанжалларга чек қўйилди. Қуръони карим асосида гуноҳ ишлар қораланиб, Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит Имом Аъзам, Абу Юсуф, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Абу Мансур Мотурудий, Абул Ҳасан Ашъарий, Муҳаммад Форобий, Абу Исо Термизий, Аҳмад Ханбал, Муслим ибн Ҳажжож, Абу Довуд Сулаймон Сижистоний, Абдурахмон ибн Шуайд Насоий, Абдуллоҳ Доримий Самарқандий, Жоҳиз, Халил ибн Аҳмад, Асмоий, Абу Сулаймон Мантиқий, Абу Ҳайён Тавҳидий, Маҳмуд ибн Умар Абул Қосим Замаҳшарий, Рашидиддин Муҳаммад ибн Абдужалил Умарий, Беруний, Ибн Сино, Абу Аъло Мааррий каби мутафаккирлар стишиб чиқиб, илм-маърифат, инсоний фазилатлар, маънавий муаммолар, адабий-эстетик қарашлар муҳим аҳамият касб эта бошлади.

IX аср араб адиби, “Китоб ал-бухало”, “Китоб ал-ҳайовон” каби асарлар муаллифи Амр ибн Баҳр Жоҳиз Шарқ ва Ғарб Уйғониш даврига хос сифатлардан бири – билим, илм-фанлар ва китобга чанқоқлик фазилатини мактаб, бундай дейди: *“Китоб – дилкаш суҳбатдош ва рақибни энгиш учун қурол, дардларга шифо ва энг яхши кўнгилхушлиқдир. Ёзувчилик – аъло касб, бебаҳо бойлик. Китоб содиқ дўст ва азиз меҳмондир. Китоб – энг яхши маслаҳатчи ва тарбиячидир. Китоб – араб, Румо, Бизанс (Византия), форс ва юнон тилларида сўзловчи табиб ва азиз дўст. Китоб сабабли ўтмиш воқеалари ҳозир бўлгандай, ўлганлар тирикдай гаплашади. Китоб аввални охир билан, чалани бутун билан, пинҳонни ошкор билан, юксакни тубан билан, бир феълни бошқа феъл билан, эркакни аёл билан, мавжудни хаёл билан учраштиради. Енг ичиди олиб кетиладиган китобларни (Шарқ Уйғониш даврида*

Араб, Ажам, Хитойда зиёли одамлар қаерга борса, энги ичида китобларини олиб юраркан), хаёлингда олиб кетилувчи яшил ўт-доқларни, марҳумларни сўзлатувчи, инсонлар қисматини ҳикоя қилувчи мўъжизани китобдан бошқа қаердан топасан?"¹⁰⁴

И.Ю.Кричковский айтдики, тил ва услуб масалаларини кўриб чиқишда Жохиз (Шарк ва Ғарбда) биринчилардан бўлиб қиёс усулидан фойдаланилди. У юнонлар ва форелар адабиётидан ташқари, хиндлар, инжийлар адабиётини ҳам яхши билади ва фикрларини донишманди уларнинг исроширидин намуналар келтиради. У бадийй асарини ҳажми ҳақида китти-китти белагади. Жохиз фикрича, мусотаб (китоб килувчи) халифати бошқа оҳангда, ўзига хос мурожат соҳиб барлигини, ширий нутқини безаш, таъсирчанлигини ширини учун кимсарини, қандий шеърларидан фойдаланиш келганини ҳақдан масалактлар беради.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Тервело атра М. Книга, 1984, С. 8.

¹⁰⁵ Уша жойди Ы 141-142.

2.2. ЭРОН, ОЗАРБОЙЖОН ВА РУМДА АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИ

Ҳозирги Эрон ҳудудида исломгача кечган милодий III асргача ахоманийлар, кейин эса VII асрга қадар сосонийлар сулоласи ҳукмдорлик қилган. Бу сулоланинг бошланиши Истаҳрдаги Анахита-Ноҳид бутхонаси қоҳини (мубод) Сосонга бориб уланади. Форс вилоятининг Сосон уруғидан бўлган биринчи шоҳи Попак (Бобак ибн Сосон)нинг ўғли *Ардашер I* Сосонийлар давлатининг асосчисидир. Сосонийлар сулоласида илм ва маданиятнинг гуллаб-яшнаган даври *Шошур I* (239-272), *Яздигирд I* (399-420); *Баҳром Гўр* (421-439); *Яздигирд II* (439-457), *Феруз* (459-484) ва *Хусрав I Ануширвон* (531-579) даврларига тўғри келади. Давлатнинг барча ҳукмдорларига «шаҳаншоҳ» унвони берилган, давлатининг номи “Эроншаҳр” (“орийлар” ёки «эронийлар шоҳлиги») деб аталган. Ардашер I даврида зардуштийлик давлат дини бўлган. Хамсанавислар талқинига кўра, *Хусрав II Парвиз* (591-628) “Эрон сосоний ҳукмдорларидан машҳур Ануширвоннинг набирасидир, милодий VII асрда Эрон шоҳи эди. Муҳаммад пайгамбар кўшни ҳукмдорларга хатлар юбориб, уларни мусулмонликка чақирганда мазкур Хусрав Парвезга хат юборган эди. Хусрав эса унинг хатини йиртиб ташлаган эди”¹⁰⁶. Шунинг учун ҳам тақдир ҳукми билан тавқи лаънат ёзилган бўлиб, унинг ўлими ўз ўғлининг қўлида бўлган. Ушбу тарих кейинчалик Низомий ва Дехлавий дostonларига асос бўлган.

Форс тилидаги адабиётшунослик манбалари. Ажам мамлакатларида, жумладан, ҳозирги Эрон ҳудудида яшовчи халқлар VII асрнинг охирларидан исломни қабул қилиб, араб халифаликларига бўйсунган ҳолда тил ва эътиқодда араб маданияти ва илмий анъа-

¹⁰⁶ *Фитрат.* “Фарҳоду Ширин” дostonи тўғрисида // *Фитрат.* Асарлар. 2-жилд. Т.: Маънавият, 2000. Б. 106.

наларини ҳам қабул қилишга мажбур бўлдилар. Аббосийлар халифалиги кученланган X асрларга келиб яна форс тилидаги адабиётини қайта кўтарилиши юз берди. Энди бу ҳол ёлғиз Эрон форсларигагина эмас, балки Оварбойжон ва Ўрта Осиё туркларига ҳам янги дунё тасвир кўрсатди. Келиб чиқиши эроний, туркий ва курд бўлган турли хил сулолалар — жаъфарийлар, шиддатийлар, хошимийлар, сипокийлар, валорийлар, жистонийлар ва ширвоншоҳийлар Эрон ва Оварбойжоннинг турли вилоятларини бошқардилар.

Форс тили илмомгачи келган адабий манбаларнинг тилига нисбатан анча бойида, дунё тилига араб ва турк элементларининг кўпчилигини иштирокисидан у мушкет адабиёт тили — поэзия тилига айланган. Адабий тилнинг тарқалиш ҳудуди ҳам фақат Эрон ва унга қарша бўлган мамлакатларда эмас, балки Марказий Осиё ва Ҳиндистон, Оварбойжон ва Румга қадар кенгайди. Бу қадимги манбаларга муносабатдан мушкет наср ва наъм ашъалари поэтика қонуниятини аниқлашдан интилади, араб адабиётидан кириб келган адабий жанрлар форс ва турк адабиётларида ҳам ўринлашиб, собит кўсуниш касб этди. Осиёда муайян манқега эга бўлган тоҳирийлар, сифферийлар ва айниқса, сомонийлар сулолалари даврида форс тилидаги адабиётшунослик ўзининг шунчалар бой ва хилма-хил ҳолини бера бошладики, бу табиий суратда бадиий адабиётнинг ҳам тараккиётини сашмоқчи таъсир кўрсатди. Шеърятда шаклланиш *Ахросот услубига* хос жиҳатлар адабиётшунослик томонидан илмий асосдан ўрганила бошланди.

Румийдан янги ўзига солинган форс тилидаги шеърятнинг илмий асосларини Фирдавсий кенгайтирди, бошқа маснавийлардан ҳам бу жиҳат шаклланиб, унинг айрим хусусиятлари насрга кўчди. X асрда насрий “Шоҳнома”лар яратишга интилиш кучайганини қўшамиз. Фирдавсий “Шоҳнома”си сомонийлар даврида ёзилган бошланган ва шоир режасига кўра тўрт минг йиллик тарих давомидан 50 дан ортиқ Ажам шоҳлари (шундан 28 сосонийлар сулоласидан) тарихини ёритмоқчи бўлган.¹⁰⁷ Сомонийлар сулоласи мағлубиятга учрагач, қорахондилар Мовароуннаҳрни, ғазнавийлар эса Хуросонни эгалладилар. Ғазнавийлар сулоласи даврида кўплаб лирик ва эпик асарлар ёзилган. Фаррухий (ваф. 1038), малику-шшуаро (бу унвон ғазнавийлар даврида жорий этилган) Унсурий (965-1039/40) ва Манучехрий (1000-1041) каби шоирларнинг қаси-

¹⁰⁷ Греческий П., Комиссаров Д. Персидская литература. М.: Наука, 1963. С.23.

да ва бошқа жанрдаги асарларидан бизгача етиб келган намуналар давр адабиётининг накадар ривож топганини кўрсатади.

Бу даврда Хуросон, Афғонистон ва Жанубий Ҳиндистонни бошқарган ҳокимият *Ғазнавийлар сулоласи* (977-1186) бўлиб, унинг асосчиси Носируддавла Сабуктагиндир. Сулоланинг машҳур вакиллари Исмоил, Маҳмуд ва Масъуд даврида илм-фан тараққий этган. Марказий Осиёнинг бошқа ўлкаларида яшаган олимлар Ғазнада жамланган¹⁰⁸. Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино сингари олимлар, Унсурий, Фаррухий ва Асадий Тусий каби шоирлар ғазнавийлар салтанатида хизмат қилганлар¹⁰⁹. Е.Э.Бертельс “Эрон маданияти ва адабиёти тарихи” китобида Унсурийнинг саройдаги мавқеидан сўз юритиб, “Маҳмуд ўз даврининг юкори даражада билимли кишиси бўлган ва сарой шеърятининг нозикликларини баҳолай билган. Кўринадики, Унсурий ижодида мана шундай алоҳида қимматли ва қудратли султон учун фойдали унсурлар бўлган. Бу жиҳатларни малику-ш-шуаро Унсурий қасидаларида кузатиш қийин эмас”¹¹⁰ деган хулоса билан шоир қасидаларини бадиий жиҳатдан жиддий ўрганади. Айни адабий муҳит иштирокчилари Фаррухий, Манучсхрий ва Асадий Тусий ижодининг адабий муҳитдаги ўрнини белгилаган ҳолда уларнинг Фирдавсийга муносабати масаласини ҳам кенг ёритади. Асадий Тусийнинг 5 мунозараси: “Кун ва тун”, “Найза ва камон”, “Еру осмон”, “Кофир ва муслим” ҳамда “Араб ва ажам”, “Гершаспнома” (1066) асарлари машҳур бўлиб, уларда айни даврга оид назарий қарашлар ҳам акс этган. Асадийнинг “Луғати фурс” асари қадимги изоҳли луғатлардан саналиб, унда жуда кўп адабий истилоҳлар ҳам изоҳ қилинган.

Абулқосим Фирдавсий сингари улкан шоирлар мана шу сулола вакиллари билан яқин алоқада бўлганларини кўрдик. Лекин айрим мутахассислар ушбу “муҳитга сингмаган” Фирдавсийнинг бу шоирлар билан бўлган келишмовчиликларига ургу берадилар. Лекин Фитрат мана шу газнавийлар саройи адабий муҳитининг маҳсули бўлган бир қатор рубоийлар келтириб, уларнинг ҳар бир мисраси турли шоирлар томонидан ёзилганини кўрсатиб, бундай

¹⁰⁸ *Якубовский А.Ю.* Махмуд Газневи. К вопросу о происхождении и характере Газневидского государства / Фирдоуси. 934-1934. Л., 1934.

¹⁰⁹ Сабаки Рўдаки / Муқаддима, таҳияи матн ва луғату тавзеҳот ба қалами А.Абдуллаев. Душанбе: Ирфон, 1984. Саҳ. 3-22.

¹¹⁰ *Бертельс Е.Э.* История литературы и культуры Ирана. М.: Наука, 1988. С.8-201.

адабий мажлисларда оғзаки ва амалий тарзда бўлсин адабиётшу-
ноликка оид кўп фикрлар айтилганини эсга олади¹¹¹.

Абулқосим Фирдавсий (934-1020/1030) гарчи назарий рисолалар
бий қолдирмаган бўлса-да, буюк “Шоҳнома” таркибида шоирнинг
адабий-эстетик қарашлари турли хил қурашлар тафсилоти талқи-
шда тасвирдаги воқеаларга муносабат тарзида юзага чиқади.
“Фирдавсий эстетикаси” монографиясининг муаллифи А.Қурбон-
маматов буюк шоирнинг қарашларини гўзаллик (инсон, дунё ва
табиат гўзаллиги), фоживийлик, комизм ҳамда санъатнинг шеъ-
рий, мусиқа, мазмунчилик ва амалий санъат каби турларига бўл-
ган муносабатини чуқур тушуштириб беради. Бадиий сўзга муно-
сабатда эса “сухан сохтан” (сўз қуриш), “сухан бофтан” (сўздан
тўзимас), “сухан суфтан” (сўз билан таниш), “сухан пардохтан”
(сўз билан билиш) каби қалимларни эстетик бирлик сифатида тал-
қин қилиб, уларнинг ҳар бири “Шоҳнома”да муайян бадиий-эсте-
тик воқифани бошқарилишини таъкидлайди¹¹².

“Шоҳнома” ирतिдоғига қадар ўтган Шохид Балхийнинг “*Давво
кунн, ки шоири даҳрам на лек нест, Дар шеъри ту на ҳикмату на
азъину на чам*” (маъмуни: Ўзингни шоир санасанг-да, лекин
шоирларнинг да на ҳикмат, на дивъат ва на фикр бор) каби талабла-
рига бўйқўнган ҳолда Фирдавсийнинг “*А ў ҳарчи андар хурад бо
хурад, Ва алар ба раҳи рамз маъни барад*” – унинг акли билан му-
носабат қилиш ҳам рамзга айланган ёди, мазмунидаги байтида
“хурад” (донотлик), “маъни” (маъно) ва “рамз” училиги шоирнинг
бадиий сўзга муносабатини аниқлаш учун тушуночалар саналади¹¹³.

Шоҳид адиб тартибига келувчи фахрлар доирасида аруз, қофия,
бадиий санъатлар ҳамда поэтик тур ва жанрлар таҳлилига бағиш-
ланган рисолалар, таъқир ва ширининг таракқиёти форс тилидаги
адабий-эстетик фикрнинг ҳам том миёнада ингибоҳ – Ренессанс дав-
рини кўрсатишини кўрсатувчи ҳолдир.

Форс тилидаги *илми бадеъий*нинг ибтидоси *Умар Родуёний* (XI
асрнинг «*Таржумону-л-балога*» («Балогат таржимони») асарида
ақс олган Муаллиф ҳақида деярли маълумот учрамагани ҳолда
бизгача етиб келган бирдан-бир асари «*Таржумону-л-балога*» ор-
қали унинг тахминан XI асрнинг иккинчи ярмида яшаганини аниқ-

¹¹¹ *Фитрат*. Форс шоири Умар Хайём / Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 2000. Б.141.

¹¹² *Қурбонмаматов А.* Эстетика Фирдавси. Т.: Фан, 2007. С.87.

¹¹³ Кўра тилган асар. Б.92-93.

лаш мумкин. Умар Родуёний номи Рашидиддин Ватвот, Ёқут Ҳамавий, Давлатшоҳ Самарқандий, Ҳожи Халифа, Лутфалибек Озар, Ризоқулихон Ҳидоят асарларида ҳурмат билан тилга олинган. «Таржумону-л-балоға» ҳақида турк олими Аҳмад Отан «Ориенс» мажалласи (1948)да маълумот берган, орадан бир йил ўтгач, асарни нашр қилдирган¹¹⁴, сўнгра эса 1961 йили Эронда чоп этилган¹¹⁵. Асарнинг ҳар икки нашри (Истанбул ва Техрон) асосида тожик олими Х.Шарипов ушбу асардан намуналар танлаб олиб, «Мунтахаби «Таржумону-л-балоға» номи билан 1987 йили Душанбеда нашр қилдирган¹¹⁶. Муҳаммад Умар Родуёний муқаддимада форс тилида бундай асар йўқлиги туфайли уни ёзишга киришганини, саноеъ илми ҳақида араб тилида ёзилган Имом Наср ибн Ҳасан Марғиноний «Маҳосину-л-калом» («Сўз гўзалликлари») асарига суянганини баён қилади. Ўзига Наср ибн Ҳасаннинг «Маҳосину-у-калом»и ва Муҳаммад ибн Умар Родуёнийнинг «Таржумону-л-балоға» асарларини ўрнатқан хоразмшоҳлар сарой шоири Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадоийку-с-сеҳр фи дақойиқу-ш-шеър» («Шеър назокатидан яратилган сеҳрли боғлар») номли асарини илми бадеъга бағишлаган (бу ҳақда хоразмшоҳлар адабий муҳити муносабати билан тўхталамиз). Бундан ташқари, форс тилида бадий санъатлар таснифига бағишланган Ҳусайн Воиз Копифий, Шамс Фаҳрий, Тож Халавий ва Шараф Ромийнинг рисолалари ҳам ёзилган эди. Бироқ тожик олими Р.Мусулмонқуловнинг кузатишига кўра, улар орасида “маҳосинлар”нинг етук намунаси Атоуллоҳ Ҳусайний (XV аср)нинг «Бадоеъу-с-саноеъ» («Санъат янгиликлари») асаридир¹¹⁷.

Унсуру-л-Маолий Кайковус (1021-1099) машҳур шоҳ Шамсу-л-Маъолий Қобуснинг ўғлидир. Қобус ўз даврида таназзулга юз тутган зиёрийлар хонадонини тиклашга уринди, бунга эришиш учун Маҳмуд Ғазнавий ёрдами билан Табаристонни забт этди. Қобуснинг набираси ўз замонасининг донишманд ҳукмдорларидан бўлиб, ўгли Гилоншоҳга бағишлаб "Насихатномаи Кайковус" аса-

¹¹⁴ Mehmet Umar Roduyani. Tarcumani-l-Balaga. Hazirlayan Ahmet Atas. İstanbul, 1949.

¹¹⁵ Муҳаммад ибн Умар ар-Родуёний. Таржумону-л-балоға. Бо таснифи муқаддима ва зайлу ҳавоши ва тарожими аълум ба хоман қавим. Техрон, 1339.

¹¹⁶ Мунтахаби «Таржумону-л-балоға» (Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоти Х.Шарифов). Душанбе: Дониш, 1987.

¹¹⁷ Мусулманқулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика. X-XV вв. М., 1989. С. 14.

рини ёди. Асарни бобосининг номи билан "Қобуснома" (1083) деб аталди. 44 бобдан иборат асар мундарижасидан маълум бўлишича, муаллиф замонасининг фозил ва зукко кишиларидан бўлган. "Қобуснома" фақатгина ахлокий насихатнома бўлмай, унда бадий ижод билан боғлиқ масалалар ҳам акс этганки, шу жиҳатдан у XI асрнинг адабий-назарий манбаси сифатида ҳам эътибор уйғотади.

"Қобуснома"нинг алоҳида бир боби шеър ва шоирлик таърифига бағишланган: *"Шоир бўлишни истасанг, ҳаракат қилки, сўзинг осон ва фойдали бўлсин, бошқалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзин айтмаслиқ, чунки шеър халқ учун ёзилади, ўзи учун эмас. Бир хил ваки ва қофияга қаноат қилмаслиқ, тартибсиз шеър айтмаслиқ. Таълим сўзини ва раъийат ёзил, мадҳда бақувват ва баландҳиммат бўлиш, ҳар бир одамга лойиқ сўз айтиш ва ҳар бир кишининг қадрига қарай шеър битиш"*¹¹⁸. Бу донишманд бир маликнинг ўз фуқароларига ёки ахлоқ отанинг фарзандларига берган ўғитиғина эмас, балки сўз санъатининг жозиб талаб ва эҳтиёжларидан боқибар бўлган мутахассис олимнинг эътирофи сифатида ҳам қабул қилиниши мумкин. "Қобуснома" муаллифи шеърятда музаваж (бир ошани), мужонис (бир жисели), мушокил (бир хил шакли, яъни шавкдон), мукаррар (такрор), муставий (тенг маъноли), мушобих (тешбеқли, ўқшатинили), музмар (яширин), мулавван (рангин), мунассил (Утаро боғлик), муқаттеъ (кесилган), мустазод (зиддинчи, қарима қарини), мустиор (истиора, кўчма маъноли), муволини (тешбеқли), мусажжан (сижъли, қофиядон), мувашшаҳ (машҳур номли), мивлуб (қалибаки, шеърин "Улгон"), мутобик (уйғун), мутянибид (кўчма тешбеқли), мурадлаф (радифли) сўз бирикмаларидан яъни санъатларни фойдаланишни тавсия этади. Кайковус ҳукмлар тарғибида илго, жинжал, ҳақоратга сабаб бўлувчи ўт, олов – яъни, илчани сўзларни ишлатмаслиқни маслаҳат беради.

Мажнун динр адабиётшунослиги манбалари орасида бир неча фикрлар тавсифига бағишланган рисоалар ҳам учрайдики, улар тарихий ва адабиётга доир қарашлар ўз замонидаги бадий асарларни таҳлил этгани ва айрим назарий қоидаларни адаб аҳлига тушунтиргани билан ҳам аҳамиятлидир.

Низомий Арузий Самарқандий (XI аср охири – 1160)нинг исми Аҳмад ибн Умардир. Низомий – шоирлик таҳаллуси, аруз илмининг етук мутахассиси бўлгани учун қалам аҳли уни Арузий деб

¹¹⁸ Кайковус. Қобуснома / Огаҳий тарж. Нашрга тайёрл. С.Долимов. Т., 1982. Б. 98.

аташган. Асли Самарқанддан бўлиб, 45 йил Гур ва Бомиён (Афғонистоннинг шимоли ғарби) вилоятлари ҳукмдорлари хизматида бўлган. Низомийга шуҳрат келтирган асосий асар “Чаҳор мақола” (“Тўрт мақола”, 1157) бўлиб, ўзбек тилига “Нодир ҳикоятлар” номи билан таржима қилинган. Китоб ҳамд, наът, муқаддима қисмларидан ташқари тўрт мақолани ўз ичига олгандир: 1. Дабирлик (котиблик) илмининг моҳияти ва етук дабир сифатлари. 2. Шеър илмининг моҳияти ва шоир салоҳияти. 3. Юлдузлар илмининг моҳияти ва мунажжимлар салоҳияти. 4. Тиб илмининг моҳияти ва табиблар зарурияти. Низомий талқинича, мамлакат ишларининг мустаҳкамлиги шоҳга, унинг (қасабаси, мулки, вилояти, лашқари, хазинаси) яхши ном қолдириб, унга шуҳрат бахш этиши – шоирга, турмуш тадбирларининг ўнгидан келиши – мунажжимга, бадан сихати – табибга боғлиқ. Шунингдек, агар илмдан баҳра топмаган, ҳар бир нуқтани ёд олмаган, ҳар ҳақимдан бир ҳикмат эшитмаган ва ҳар адибдан бир санъат ўрганмаган дабир (битикчи)нинг сўзлари аъло даражага етмайди.

Арузий Самарқандий дабирлик касбида ишлаб, ҳукмдорлар хизматида бўлгани учун жуда кўп илм-фанларни ва санъатларни яхши билган. Бир жиҳатдан дабирлик касби шоирликка яқин туради. Дабир ҳам, шоир ҳам сўз усталаридир. Лекин булар ўртасида фарқ шундаки, шоир вазн, тuroк, оҳанг, қофия ёрдамида гўзал, нафис фикр ва туйғуларни ифодаласа, дабир мантикий ва риторик ишонтириш, далиллаш билан мухотабга (хитоб қилинаётган одамларга) таъсир кўрсатади. Агар дабир мантиқ кучи ва сўз нафосати билан одамларнинг фикрларига, қарашларига таъсир кўрсатса, шоир тингловчи, ўқувчиларнинг ҳиссиётлари, тасаввурларига таъсир қилиб, билим ва завқ бағишлайди.

“Шеър илмининг моҳияти ҳақида”ги бобда *“Шоирлик шундай санъатки, бу санъат орқали ҳаяжонлантирувчи тушунчалар ҳосил қилинади ва таъсирчан ўхшатишлар бир-бирига боғланади. У шундай йўлда кичик маънони каттага, каттани кичикка айлантиради. Чиройли(к)ни хунук либосда кўрсатади, хунукни чиройли суратда жилвагар қилади...”*¹¹⁹ деб ёзади. Табиийки, бу ерда фикр сўзнинг бадийлик табиатига кўчади, шоирлик касб эмас, балки уста санъаткорлик эканини, хунукни жозиб бир тарзда жилвагар

¹¹⁹ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. Т., 1986. Б. 47.

ёшиши, кези келганда, гўзални хунук либосда тасвирлай билиш маҳорати унда хунар каби мавжуд бўлиши лозимлигини уқтиради.

Низомий Арузий ёш шоирларга сабоқ бериб, аруз илмини яхши билишни истаганлар устод Абул Ҳасан Сарахсий ал-Баҳромийнинг "Гоят-л-арузайн" ("Икки аруз сифатлари"), "Канзу-л-қофия" ("Қофия хазинаси"), "Нақди маоний" ("Маънолар талқини"), "Нақди ашфоз" (Лафзлар – сўз, иборалар талқини), "Сирқот" ("Қўчирмачилар"), "Тарожим" ("Биография", "Таржимаи ҳоллар") китобларини ўқиниши тавсия қилади.

Шоир шеър санъатининг гўзаллиги, унда нафосатли, фасоҳатли сўзлар дарога маълум эканлигини таъкидлайди. Арузий фикрича, "Широйини ёлгон" – шоирнинг баҳорий сўзлари кундалик зерикарли ҳаётни беъоб, байрақга айлантиради. Шеърият – инсон кўнглидаги хис-туйғуларнинг нозик товланишлари, мураккаб руҳий кечинмаларнинг тасвирини олади. Шоир олдий ҳаётда кўз илғамас ноёб гўзал шеър беришнинг кўратиб, инсоний хис-туйғуларни нозик-аниқтиради. Унинг фикрича, бидний тўқима ҳам ҳақиқатга яқин ёки ўзининг бўлиши муҳимдир. Шеърда бадий тўқима нафис, гулгун сўзлар билан, вази ва оҳанг билан табиатга тақлид қилишдир.

Арузий Самарқандий фикрича, шеърят – ижодий тахайюл, қадлотнинг гўзал олами бўлиб, бу оламнинг насрдан фарқланувчи ўз қонуни қондалари бор. Унингча, шеърят ҳаёт ҳақида билим берилгани, балки у эстетик вазифани бажаради, ҳаёт гўзалликларидан шиклангани, адолатсизлик, тубанликларидан қайгуриш каби руҳий ҳолатларини уйғотади. Шунинг учун шоир зеҳни ўткир ва ҳозиржавоб, сўзга чечан бўлиши керак. Мана шундай шоирлардан Рудакий, Муиний, Фаррухий, Бурҳонийнинг бадиҳагўйлик истисъоддини юксак қадрлайди. Муиззийнинг Рудакийга назираси, шу шоирнинг Ой ҳақида бадиҳаси, Абу Бакр Азракийнинг нард ўйини ҳақида айтган тўрлиги, Абу Саид Рашидийнинг тузсиз шеър деган таъниги жавобан айтган "шеърим асалдай ширин, унга туз на даркор" маъмунидаги жавобларни бадиҳа – импровизациянинг гўзал намуналари деб мақтайди.

Арузий Самарқандий нафакат шоирлар, балки серкирра алломалар Абу Бакр Розий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайём ҳаётига доир подир ҳикоятлари билан шарқона адаб илми тарихида ёрқин из қолдирди. Арузий Самарқандий китобида шеърятни кадрловчи ва шоирларни хурмат қилувчи салжукий ҳукмдорлардан Тўгоншоҳ

ибн Алп Арслон исмини унинг ҳомийлигида ижод қилган шоирлар муносабати билан келтиради, Варсад шаҳрида подшоҳ саройида бадиҳа шеър айтиб, мукофот олганини эслашни ҳам унутмайди. Алоҳида ҳикоятда султон Маҳмуд Ғазнавий ва Фирдавсий воқеасига тўхталади. Арузий Самарқандий ёзишича, Фирдавсий “Туснинг Табарон ноҳияси Бож қишлоғидан эди... “Шоҳнома”ни тугатиш учун 25 йил тер тўкди. ...Сўз шуҳратини Арши аълога етказди, лаззатда эса зилол сувга монанд қилди.”¹²⁰

Форс арузишунослиги, асосан, араб арузи йўлида шаклланган бўлса ҳам унинг тараққиёти нафақат мумтоз форс шеърининг, балки форс шоирларининг кашфиётлари билан боғлиқ. Бу борада проф. Фитрат ёзади: “Эронликлар араблардан нима олган бўлса, айнан олмади, ўзгартиб, унга ўз хусусиятларини тақиб олди ёки олиб тақди... араб арузининг нисбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамасдан форси(й) шеър вазнларининг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай қилиб, айрим бир форси(й) аруз майдонга қўйулди”¹²¹. Тил хусусиятларига кўра, метрик тизимга яқин бўлгани учун ажам халқлари орасида дастлаб арузни форслар қабул қилдилар. Араб арузидаги 16 баҳрдан 11 таси мумтоз форс шеърлятида қўлланилиши билан чекланмай, форс арузийлари томонидан яна уч баҳр (қариб, жадид ва мушокил) ишлаб чиқилди. Натижада араб-форс арузи 19 баҳрга етказилди. Араблардаги тақтиъ усуллари, асосан, қабул қилинди. Форс арузининг бундай бир тизимли ҳолга келишида Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-Муъжам фи маъойир ашъорул-Ажам” («Ажам шеърлари меъёрлари жамлангани»), Носириддин Тусийнинг “Меъёру-л-ашъор” (“Шеърлар меъёри”), Шамс Фаҳрийнинг “Меъёру-л-нusrати” ва “Меъёру-л-жамоли”, Воҳид Табризийнинг “Жамъи мухтасар” сингари асарлари ўз хизматини қилди.

Низомий Арузий Самарқандий аруз ва қофияга доир мақбул рисолалар сифатида Абулҳасан Али Сараҳсий Баҳромий (ваф. 1106)нинг «Ғоят-л-арузайн» (“Икки аруз сифатлари”) ва «Канзу-л-қофия» («Қофия ҳазинаси») рисолаларини келтирадики¹²², қофия

¹²⁰ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. Т., 1985. Б.47.

¹²¹ Фитрат. Аруз ҳақида / Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев. Т.: Ўқитувчи, 1997. Б.26.

¹²² Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. М.Ҳасаний таржимаси. Сузбоши муаллиф-лари Н.Норкулов, Ҳ.Ҳомидов. Т.: Ф.Фулом ном. Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. Б.31-32.

ҳақидаги иккинчи асари кейинчалик Шамсиддин Қайс Розий «Ал-Муъжам...» китобининг яратилишига ўз таъсирини кўрсатган.

Шамсиддин Муҳаммад ибн Қайс Розий (XII-XIII аср) Эроннинг Рой шаҳрида тутилган бўлиб, 1205 йилда Бухорога келади. Муҳаммад Хоразмшоҳ Бухорони забт этганида (1207), уни Хоразмга тақлиф этади ва 1207-19 йилларда хоразмшоҳлар саройида яшаган олим кейинроқ мўғул истилоси туфайли Ироқ ва Эронга кетган.

«Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам» («Ажам шеърлари ашъодалари лугати») ва ундан ташқари, «Тибъёну-л-луғата-т-турки илм дисону-л-қанди» («Турк тилининг қанди тилидаги муфассал баён»), «Ал-уйуб фи мукаффий ашъору-л-араб» («Араб қофиясининг айблари») китобларини ҳам ёзган. Олимнинг барча асарлари араб тилида бўлгани учун у Форсга келгач, замондошларининг илтимоси билан машҳур асари «Ал-Муъжам...»ни форс тилига ўзгариш ва тўлатган (1233). Бу асар айрим манбаъларда «Ҳадоёйику-л-муъжам» («Сўт (луғат)ларининг боғчалари») деб ҳам юритилади. Асарнинг ашъоги қисми: «аруз фани ҳақида», иккинчиси «шеър илми ва қофия маърифати»га олимнинг бадойиъ ҳақидаги қарашлари ҳам илова қилинган. «Ал-Муъжам...»да арузнинг луғавий ва истилоҳий маъноси тушунтирилган, рукнлар ва аруз илмидаги фаол истилоҳларга шарҳлар берилган. Рукнлар таркибидан ҳосил бўлган жузлар ва вазнлар, жузларнинг афойил рукни тармоқларининг ўзгариши, аруз доиралари вазифалари ҳамда тактиъ қоидалари, баҳр жузларини бир-биридан фарқлашда амал қилинадиган қонуниятлар ўрганилган. Шамси Қайс Розийнинг ёзишича, бу илм «*амнум сўт мекони*» бўлиши билан бирга «*Шеър жинслари ва шайларини билиш учун бу фаннинг аҳамияти катта ва у ҳақиқий шеърни ноҳақиқийдан ажратишда яхши меъёр ҳисобланади*»¹²³. Асарда рукнларга ва бу илм доирасидаги фаол истилоҳларга шарҳ берилди. Иккинчи бобда аруз рукнларининг таркибидан ҳосил бўлган жузлар ва вазнлар зикр этилади. Учинчи боб жузларнинг афойил рукни тармоқларининг ўзгаришига бағишланган бўлиб, тўртинчи бобда қадимги ва янги баҳрларнинг яратилиши, арузий доиралар вазифалари ҳамда тактиъ қоидалари, баҳр жузларини бир-биридан фарқлашда амал қилинадиган қонуниятлар борасида фикрлар айтилган.

¹²³ *Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам* (муаллифи сарсухани тавзеҳот ва ҳозиркунандаи чоп У. Гоиров). Душанбе: Адиб, 1991. Б.33.

Форс тилида бевосита қофия илми хусусида яратилган ишлардан Шамсиддин Қайс Розий «Ал-Муъжам...» асарининг иккинчи қисмини қофия илмига бағишлар экан, уни қуйидаги беш бобда кўрсатади: «Аввалги боб: шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида. Иккинчи боб: қофия ҳарфлари зикри ва уларнинг асоси ҳақида. Учинчи боб: қофия ҳарфларининг ҳаракатлари ва уларнинг номланиши ҳақида. Тўртинчи боб: қофия ҳудуди ва синфлари хусусида. Бешинчи боб: манзум каломда баъзан учровчи қофия айблари зикри ва номаъқул сифатлар ҳақида»¹²⁴.

Қайс Розий шеър ва қофия маъноларининг зикрида шеърга шундай таъриф беради: «Билгилки, шеър асли луғатда «билим»дир ва сўзнинг тўғри идроки маъносини берур ва истилоҳий жиҳатдан маъноси мураттаби (тартибга солинган), маъновий мавзун (ваззли), мутақаррир (такрорланувчи) ва мутасовий (ўзаро баробар) ва охирги ҳарфлари бир-бирига монанд келувчи сухандир». Шеърнинг бу умумий таърифидан қофияга тегишли маънони ажратади ва уни шундай баён қилади: «Ва қофия, билгилки, байт охиридаги сўзлар бўлиб, мазкур сўзлар сурат ва маънода байт охиридаги сўзлар билан такрор бўлмасин. Агар такрор бўлса, уни радиф ўқийдилар ва қофия ундан аввал келгай...»¹²⁵

Адабиётшунослик масалалари махсус рисола ва таъкирларда эмас, балки турли йўналишдаги адабий-таълимий асарларда, йирик бадиият намуналари таркибида, тарихий асарларнинг муайян олим ёки шоирлар билан боғлиқ бобларида ҳам акс этган.

Биргина Марказий Осиёдагина эмас, балки Европага қадар етиб бориб, авлодлари Усмонли салтанатини бошқарган Осиёдаги йирик сулолалардан бири *салжуклилар салтанати* (1038-1194) эди. Бу сулоланинг асосий қисми Эрон ва Ироқда ҳукм сурган бўлса-да, унинг вакилларида Султон Санжар бевосита Марказий Осиёдаги илк ислом давлатлари билан мустақам алоқада бўлган. Ҳатто ануштегинларга қадар маълум муддат Хоразмни идора этган эди. Салжуклилар илдизи ўғуз туркларининг қиниқ уруғидан бўлиб, Орол ва Каспий денгизлари шимолидаги чўлларда истиқомат қилганлар. X асрда исломни қабул қилгач, тўғридан-тўғри Хоразм ва

¹²⁴ *Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. Душанбе: Адиб, 1991. Саҳ. 161.*

¹²⁵ *Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. Саҳ. 165.*

Мовароуннахрга дахл қила бошлаган. Улар Хоразмни газнавийлардан кейин эгаллаган ва ануштагинлар муваффақиятидан сўнг Трон, Ирок, кейин эса Гирбага қараб юриш қилганлар. Рукну-д-даула Тўғрул I дан бошланган (1038) бу сулоланинг бошқарув тарихи кўпроқ жангу жадаллар билан боғлиқ бўлса-да, манбалар бу даврдаги адабиёт ва санъат ривожланганини кўрсатади.

Абулхасан Анбарийнинг (Умар Хайёмнинг устози) “Китоби мафокиру-л-атроқ” (“Туркларнинг мактаварли сифатлари”) китоби султон Сааддун бағишлангани салжукчиларнинг адабиёт ва санъатга кўр эътибор берганининг бир белгиси сифатида саналса, машҳур шоира Масъудий Гашкавийши ўт саройинга таклиф этиши салжук султонларининг эътиборини янада тасдиқлайди. Султон Маъиновх (1072-1092)нинг надими (яқин суҳбатдоши) ва сарой муножажам Умар Хайём бўлишининг ўзи бу турк султонлари даврида илм ва маданият анча тариккий эътиборини кўрсатади.

XII асрга тегишли муҳим илмий манбалардан бири Заҳириддин Байхакӣ (1106-1169)нинг “Татимма сивону-л-ҳикма” (“Сивону-л-ҳикма”га қўшимчи”) номли энциклопедик асаридир. Бу комусий манба Сижистонийнинг “Сивону-л-ҳикма” (“Ҳикматлар хазинаси”) асарига илоҳа сифатида ўзилган. Муаллиф султон Санжар ҳукмронлиги даврида Марв, Байҳак ва Нишопурда яшагани учун давр адиблари, олимлари ва машоайхлари ҳақида маълумотларни тўплаган ва ўт асарини илмий тазкира сифатида эълон қилган. Қомусда III та олим ва ижодкорнинг қисқа таржимаи ҳоли ва илмий фаолиятига тўхталинган бўлиб, улар орасида Муҳаммад Форобий, Якуб Насок Киндий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Сулаймон Сижистоний (муаллифнинг устози), Абу Убайд Жузжонӣ, Умар Хайём, Тождиддин Шахристоний, Рашидиддин Ватвот синигари ўт фаолиятини адабиётшунослик илми билан боғлаган алломалар бор. Асарда ҳар бир адиб – олимнинг шахсияти, дунёқарши, ахлоқи, маънавияти, фазилат ва нуқсонлари ёритилиши ҳам унинг илмий қимматини оширади. Асарда берилган маълумотларга сўниб, илм-фан арбобларининг ворисийлиги, устоз-шогирдлик масабларини ҳам аниқлаш мумкин. Бундан ташқари, муаллиф қаламга олган ҳар бир ҳакимдан бир ёки бир неча ҳикмат келтиради. Масалан, адиб ва файласуф Абул Аббосий Лавқорий (муаллифнинг устозларидан бири) хусусида гапириб, унинг қуйидаги ҳикматини келтиради: *“Билим инсонга куч-қувват беради, яхшиликка ундайди,*

эркин фикрлашга ўргатади. Эй инсон, ўз шаънингни тубан ва разил одамлардан асра, билимсиз ва тажрибасиз кишилардан узоқроқ юр”.¹²⁶ Байҳақий Абу Али ибн Сино хусусида ёзаркан, у ҳақда кенг тўхталмасдан буюк ҳақимнинг ўзи ёзган таржимаи ҳолини келтирадики, бу қимматли манбанинг тўлик матни илк марта мана шу асарда учрайди. Ибн Синонинг шогирди “Тиб қонунлари”га шарҳ ёзган Абу Убайд Жузжонийнинг “Ҳайвонлар ҳақида” китоби ҳақидаги ноёб маълумот ҳам дастлаб мана шу манбада берилган. “Ихвону-с-сафо” номи билан фан тарихига кирган илмий-фалсафий жамият ва унинг аъзолари томонидан ёзилган 50 та рисола ҳақида умумий маълумот билан бирга унинг раҳбари Мақдисийнинг ҳикматларидан ҳам намуналар келтирилган. Проф. Фитрат ҳам “Форс шоири Умар Хайём” асарини ёзишда ҳам мана шу ноёб асардаги илмий маълумотлардан фойдаланган.

Хуросон ва унинг пойтахтларидан бири Нишопур қадимги Эрон, Юнон, Парфия, Ҳинд, арабий ва туркий маданиятларининг туташган жойи бўлиб, Умар Хайём мана шу халқларнинг маданиятларига оид барча илмларни пухта ўзлаштирган. У Эвклид геометрияси, Муҳаммад Хоразмий алгебраси, Бузжоний ва Беруний астрономияси ва геодезиясини ривожлантирган, бу соҳаларда улкан кашфиётлар яратган алломадир.

Умар Хайём (1048-1122) илмий мероси қўламини бизгача сақланиб қолган асарларининг номидан ҳам пайқаш мумкин: 1. “Мушкулот ал-ҳисоб”. 2. “Ал-жабрга доир рисола”. 3. “Рисола фил бароҳин ала масоил ал-жабр вал-муқобала” (“Ал-жабрга доир масалаларни исботлаш ҳақида рисола”). 4. “Шарҳ ал-мушкул мин китоб ал-муסיқий” (“Муסיқа китобидаги мушкул ўринларнинг шарҳи”). 5. “Шарҳ мушкила мин муҳодирот китоб Уқлидус” (“Эвклид китоби муқаддималаридаги мушкуллик шарҳи”). 6. “Мухтасар фиттабиат” (“Қисқа физика дарслиги”). 7. “Мезону-л-хикам” (“Илми ҳикмат – фалсафа мезонлари”). 8. “Лавозиму-л-амокина” (“Маконлар ҳақида энг зарур билимлар, географияга оид рисола”). 9. “Борлиқ ва зарурия рисоласи”. 10. “Ал-жавоб ан саласал масоил” (“Уч масаланинг жавоби”). 11. “Аз-зиё ал-аклий фи мавзуул-илм ал-куллий” (“Барча аклий фанларнинг мавсумини ёритувчи китоб”) 12. “Рисола фи-л-вужуд” (“Вужуд рисоласи”). 13. “Зижи Маликшо-

¹²⁶ Багирова С.Г. Сочинение “Татимма сиван ал-хикма” ал-Байхаки как образец средневекового энциклопедического справочника. Т.: Фан, 1987. С.79.

хий” (Астрономияга доир рисола). 14. “Рисола фи куллиёту-л-вуҷуд” (“Борлиқнинг умумийлиги ҳақида рисола”). 15. “Наврӯзнома” (Ўзбек тилига Урфон Отажон таржимаси)¹²⁷.

Абул Ҳасан Байҳақий “Татиммағ ас-савону-л-ҳикма” (“Ҳикматлар хазинаси”га қўшимча) асарида ёзишича, Имом Ғаззолий Умар Хайём билан кўришган, илмий бир масала устида сўзлашган. Хайёмнинг жавоби унга Ёқмағанидан шоир сироту-л-мустаҳим (тўғри йўл)дан четга чиқаётганига ишора қилиб чиқиб кетган¹²⁸. Мана шу ҳодисанинг ўзи Умар Хайём рубойларидаги “май”га тасавуфий ташки берилиши нотўғри эканини кўрсатади. Бироқ Ўлфий “Доғишмандинар ҳаёти” асари (XIII аср)да “Умар Хайём – Хуродон имоми, тазонастининг ашломаси, юнонлар илмидан сабоқ берувчи олимдир, У руҳни турли нафс балоларидан поклаб, ягона Раббоқни билнишга чақиради. Кейинги давр суфийлари Умар Хайём шеърларининг ташки маъносига эътибор бериб, ўз мажлислари ва хидматдан сўхбатларида унинг сўзларини намуна қилиб келтиради”, деб ёшди.

Умар Хайём фалсафий асарларида, хусусан, “Рисола ал-қавн ва-л-таслиф” асарида жамият ва ижтимоий ҳаёт ҳақида қарашларида Форобийнинг “Ароу аҳли мадинату-л-фозила” (“Фозил одамлар шаҳри аҳолисининг қарашлари”) асаридаги умуминсоний ҳамжиҳатлик гояларига яқинлашади, пайгамбарнинг олий фазилатларини улуғлайди. “Наврӯзнома” асарида шоир табиатшунос, геолог, тарихчи, этнограф, файласуф, ахлоқшунос (этика) ва илми бадиа (эстетика, нафосат) фанларининг олими сифатида кўринади. У табиат, инсон ва ижтимоий муносабатларда гўзаллик, меҳр-оқибат, очик чеҳрали муомала, барқамолликни истайди.

Салбий Шерозийнинг адабий-назарий қарашлари. XIII аср Марҷаний Осий ва Эрон халқлари бошига жуда катта фалокат олиб келди. Чингизхон ўрдулари ёпирилиб келган давр ҳақида Ибн Асир чуқур дард, қайгу билан ёзади, қирғинларни қиёмат даҳшатларига ўхшатади. Мўғул ҳукмдорлари маданий жиҳатдан Эрон ва Рум халқларидан анча қолоқ бўлишларидан ташқари, форсий тилдаги адабиёт, айниқса, шеърятдан йироқ эдилар. “Бу вақтда, деб ёзади

¹²⁷ Фитратнинг “Форе шоири Умар Хайём” рисоласида бунинг асарлари сони 11 та деб келтирилади. Қаринг: *Фитрат. Форе шоири Умар Хайём / Танланган асарлар.* 2-жилд. Наманган тайёри: Х. Боттибоев. Т.: Маънавият, 2000. Б.150-151.

¹²⁸ Татиммағ ас-савон ал-ҳикма. Т.: Фан, 1987.

атоқли шарқшунос Шоислом Шомухамедов, – биз, умуман, форс-тожик адабиётининг инқирозга юз тутганлигини кўрамиз. Бу давр учун, масалан, сомонийлар давридаги каби ўнлаб сўз усталари номини келтира олмаймиз. Аксинча, бу вақтда қадимий маданият марказлари совуқ ургандек бўшаб қолганлиги, форс-тожик адабиёти эса бошқа узок ўлкаларда ривож топганлигини кўрамиз. Аммо шундай мусибатли оғир давр бўлишига қарамай, халқнинг ижодий булоғи батамом қуриб қолмади, у бир жойда кўзи бекилса, бошқа бир жойдан қайнаб чиқар эди. (Мана шу даврда яшаган) икки буюк шоир – Жалолиддин Румий ва Саъдий Шерозийни эслаймиз. Булар мўғул тарожидан омонроқ қолган Кичик Осиё ва Шероз ўлкаларида яшаб ижод этдилар. Аммо уларнинг ҳар иккиси ҳам ўша даврдаги мусулмон мамлакатларини кезиб чиққан, мўғул юришлари даҳшатини кўрган, халқ орасида юриб, халқ юрагидаги орзу-умидларни яхши тушунган, халқ даҳосидан баҳраманд бўлган сиймолар эди”¹²⁹.

Адабиётшунослик тарихи улкан аллома адиблар томонидан ёритилганига қарамай, унга дохил бўлган адабий ҳаёт ҳодисалари тазкираю маноқибларда, мажмуаю баёзларда, насабномаю саёҳатнома-ларда ҳам акс этганки, уларни ҳали бизнинг адабиёт тарихимиз тўла қамраб олганича йўқ. Ана шундай тарзда адабиёт тарихини ўзлаштирамай келаётган манбалардан энг қадрлиси тарих китобларидир. Чунки тарих китоблари ўз бағрида минглаб адабий ҳодисаларни бирлаштирган, уларга ўз замони ва муаррихлар нуктаи назаридан баҳо берган, адабиёт тарихларига кирмай қолган ижодкорларни ўз бағрига сигдирган ва уларнинг асарлари ҳақида озми-кўпми маълумот берувчи мўътабар манбалар ҳисобланади. Алоиддин Атомалик Жувайний (1226-1283)нинг “Тарихи жаҳонгушо” (“Жаҳонгирлик тарихи”) китобида хоразмшоҳлар саройида яшаб ижод этган машҳур шоир ва олим Рашидиддин Ватвотдан тортиб машҳур Шайх Саъдийгача ўзи қаламга олган давр ижодкорлари ҳақида сўз юритилади. Асарни нашрга тайёрлаб, уни Техронда чоп этган олим Муҳаммад Қазвинийнинг батафсил сўзбошисида Жувайний хонадони билан Шайх Саъдий орасидаги боғланишлардан сўз юритиб, икки ҳикоя келтиради. Уларнинг бири муаллиф катнашган учрашувда Абока ҳаж сафаридан қайтаётган Саъдийдан кўрганларини бир байтда ифода қилишликни сўрайди.

¹²⁹ Шомухамедов Ш. Форс-тожик адабиёти классиклари. Т.: Ўзлададабийнашр, 1963. С.111.

Шеър [Халқини ҳимоя қилган подшоҳнинг оши ҳалол бўлсин. Чўпон унинг меҳнати чўпонлик меҳнати кабидир. Агар у халққа чўпонлик қилмаси, унинг таъми илоннинг захри бўлади. Чунки унинг еган ҳар бир тукмаси мусулмоннинг жузясидир].

Аббас бу шеърни эшитиб: “Мен чўпонманми ёки чўпон эмасманми?” деб сўради. Шайх Саъдий “Агар чўпон бўлсанг, биринчи байт, чўпон бўлмасанг, иккинчи байт сенинг учундир” деб жавоб берди¹³⁰.

Шайх Саъдий асарлари вақчаллик ҳикमत ва санъатга бой бўлган билан бирга унинг баласа тиринда айтган бир байтида ҳам адабий умул муҳим кўрсаткичларни аришти ҳикमत яширинган. Шоирнинг «Гулистон» китобида мурожаат қилсак, шоирнинг ўзи ва ақоли оидлари қадим закида жуда кўп маълумотлар борлигини «Урматли тоғу маълумотларга қараб, Саъдий «Гулистон» китобининг таълиқоти билан Рустам Алиев шоир туғилган йилни 1203–1208 йиллар орасида деб белгилайди»¹³¹. «Гулистон» ўзига хос дидактик кўрсаткичлар ва шеърлик ҳикमतлар тўлимадир. Китоб 8 бобдан иборат. Унинг дебочасида муаллиф:

*Табақни гул дилини қилмас чоғ,
“Гулистон”имдин ол бир яфроз.
Гул замони беи-олти кундир, бас,
Бу «Гулистон» ҳамиша пок нафас¹³².*

деб бобини баъзи эмас эди. Асарлар бўйича форс-тожик насрининг қисмати намунаси бўлиб келган бу асар соддалик, гўзаллик, воқеанинг сўғри ақс эттириши билан китобхонни мафтун этади. Жаҳоннашга шоир ўз ҳаётида кўрган, билган вақеаларни баён этиб, улардан ахлоқий ҳулосалар чиқаради.

Саъдий Шероъийнинг “Гулистон”и Шарқу Фарбада жуда кўп халқларнинг тилларига таржима қилинган. Туркийча таржималари орасида энг яқиниси 1390 йилда бажарилган Олтин Ўрдали шоир Саъфий Шароъий таржимаси, кейинроқ XIX асрда Огаҳий томонидан амалия оширилган таржима ўзбек ўқувчилари орасида кенг ёйил-

¹³⁰ Жузъини А. Тарихи Жаҳонгушо / Жаҳон фотиҳи тарихи. Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2015. Б. 64–65.

¹³¹ Абурифаддин Саъдий. Гулистон. Подготовка текста, вступительная статья и примечания Р. Алиева. М., 1957. С.5.

¹³² Саъдий Шероъий. Гулистон / Мулло Муродхўжа тарж. Т.: Фан, 2005. Б.11.

ган. Сайфи Саройининг “Гулистон би-т-туркий” асари таркибида “Шоирлар талқинида” деган махсус боб берилган бўлиб, унда жаҳон шоирлари, уларнинг турфа овозлари, шунингдек, шеърят боғининг “зоғ” (қарға)лари хусусида ҳам сўз юритилиб, бадиий адабиётга, шеърятга юксак талаблар қўйилган.

Ўн бобдан иборат «Бўстон» китоби ҳам «Гулистон»га ўхшаш дидактик ҳикоялардан иборат. Аммо у бошдан-оёқ шеър билан битилган. Асарнинг бошланишида бадиий ижод, шеърятнинг санъатга, нафосатга ва теран фикрларга бой, гўзал бўлиши шоир шахсига, унинг бой ҳаётий тажрибаларига, воқелик, ҳаётнинг ранг-баранг қатламларини синчковлик билан кузатиши, фалсафий дунёқараши кенглигига боғлиқ эканлигини айтади:

*Сайр этдим дунёни, саёҳат этдим,
Ҳар жўра инсон-ла унсият этдим.
Билим, баҳра топдим кўп инсонлардан,
Гулу сунбул тердим шан бўстонлардан.*

Саъдий қарашларидаги донишмандлик, ҳар бир ҳаётий воқеада ҳам, китобий ҳикоятларда ҳам юксак ва улугвор инсоний туйғуларни тараннум этишга қаратилган хулосалар чиқара билишлик нафакат Саъдий адабий анъаналарининг бардавомлилигига сабаб бўлди, балки адабиётшунослик тараққиёти учун ҳам наф берди. Натижада унинг мероси оламшумул аҳамият касб этиб, Шарқу Ғарбда баравар эъзозланадиган бўлди.

Маълумки, Озарбойжон ва Рум адабиётшунослиги кўп жиҳатдан бир-бирига яқин бўлиб, бу даврда яратилган адабий-назарий манбаларнинг асосий қисми форс тилида ёзилди.

Озарбайжон мумтоз адабиётининг шаклланишида муҳим рол ўйнаган табризлик, ганжалик ва ширвонлик ижодкорлар ҳам форс тили орқали танилди. *Табризлик Қатрон* ибн Мансур (1012-1088) Нахчивонда Абу Дулаф Дайроний саройида хизмат қилди (бу ҳукмдорнинг буюртмаси билан Асадий Тусий “Гершаспнома” ёзгани Эрон адабиёти тарихидан маълум). Унинг қасидалари орқали 1042 йилда Табризда кучли зилзила бўлганини биламиз. Носир Хисрав Табризда Қатрон билан кўришгани ва унинг кўлида Мунжик ва Дақиқийнинг девонлари бўлганини ёзади¹³³. Озарбойжон

¹³³ *Носир-и Хусрау*. Сафарнамэ / Пер. и вступ. статья Е.Э.Бертельса. М.-Л., 1933. С.37-38.

адабиётининг илк вакилларида Қатрон Табрисий ва кейинги адиблар ижодида *хурост устубинини* шаклланиши мана шу даврдан бошланиб кўрилади. Лекин Қободиён (ҳозирги Тожикистоннинг жанубида тутилган) *Носир Хисрав* (1004-1088) ғазнавийлар ва салжукли султонлари саройида хизмат қилган, кейинроқ саройдан воз кечиб, Унлаб мамлакатларда бўлган. Бу саёҳатлар натижаси ўлароқ "Сафарнома" асари (1052) уни жаҳонга танитди. Шоирнинг форсий дасари, "Рўшнингнома", "Саодатнома" сингари фалсафий-таълимий дасарлари, "Жомеъул-хикматайн", "Вижҳи дин" сингари насрий рисолалари қолғуси. "Сафарнома"да адабиёт тарихи учун муҳим бўлган Хожа Мунаффеъ Нишопурий (Умар Хайёмнинг устози), Қатрон Табрисий, Мунаффеъ Термизий, Дақиқий адабий ва илмий сиймосар Увайб Кароний, Боғида Бистомий сингари суфийлар ҳақида шундай маълумотлар, уларнинг асарлари ҳусусидаги қайтларнинг шижвалари¹³⁴ бу асарнинг адабиётшунослик нуқтаи назарида ҳам аҳамияти яқинини тасдиқлайди. Инглиз олими Э.Д.Броун "Фарс адабий тарихи" китобида Носир Хисрав "Девон"ининг "ориғоналиги, камчилиги, самимийлиги, отагини ва жасоратли экани" билан бирга "бундай ҳоштини менга таниш бўлган бошқа форс шоирларида учратмадим" деб Ёзган фикрини келтириб, Носир Хисравнинг адабиётга, ҳусусан, шеърятга муносабатини белгиловчи шижраси мақола Ёзган¹³⁵. Унда Ёзилишича, Носир Хисрав бир байтда *"Билмининг қадрини ҳозирги авомнинг жаҳолати ва тубан фикрларини туширмайди, бундан безовта бўлиб титрама, вақти келди (келадир) бойлик ва қудрат келади"* деб айтган экан. Ўз ғазаллари билан бирга "мен форсий назм инжуларини тўнғизлар оёғи осмага ёрқинлашди" дея ўз адабий эътиқодини ифода қилган¹³⁶.

1055 йилдан ҳозирги Озарбойжон худуди туркий сулола салжукларидир ҳаётини ўтади. Давлатшоҳ Самарқандийнинг тазкирасига ёзилишича, Ганжа адабий мактабига мансуб Маҳсатий Ганжавий (~1089-1182) Мовароуннаҳрда Адиб Собир Термизий билан яқин таниш бўлган, Султон Санжар (1118-1157) саройида яшаган. Низомий Ганжавий у ҳақда рубоийнинг устозларидан фавқ Умир Хайёмга киёслаш мумкин бўлган ягона шоирадир деб

¹³⁴ *Носир Хисрав. Сафарнома* / Форсийдан Фулом Карим тарж. Т.: Шарқ НМАК, 2003.

¹³⁵ *Тарбияло* Е.Э. Насир-и Хусрау и его взгляд на поэзию / История литературы и культуры Ирана. М.: Наука, 1988. С.314-332.

¹³⁶ *Вурғатинин асар*. Б. 325.

ёзган. Шоира ҳаётига бағишлаб Собир Термизийнинг шогирди Жавҳарий “Маҳсатий ва Амир Аҳмад” достонини ёзган. Асар матнини кузатганда, Маҳсатий жуда кўп олий даражадаги нафислар мажлисларини ўз рубойлари билан гуллатган шоира, кўплаб ижодкорларни санъат сирларидан баҳраманд этган олима экани маълум бўлади¹³⁷.

Ширвонийлар сулоласи вакиллари ҳам гарчи маҳаллий хонадондан чиққан бўлсалар-да, ўз асарларини форс тилида ёзиб, шуҳрат топганлар. Улар орасида Иззиддин Ширвоний, Фалакий Ширвоний (1126-1160) ва *Хоқоний Ширвоний* (1126-1199) каби номдор шоирлар бўлган. Хоқоний “Девон”и 17 минг байт шеърдан ташкил топган, мураккаб қасидалар муаллифи, “Тухфату-л-Ироқайн” (“Икки Ироқ тухфаси” – Ироқи Араб ва Ироқи Ажам – Ҳ.Б.) маснавийси ва 60 дан ортиқ мактубларида адабиётга доир қарашларини ифода этган адибдир¹³⁸. Хоқоний услубида Хуросон мактаби усуллари анча мураккаблашади, услубнинг янги кирралари кўзга ташланади. Масалан, бир қасидасида “*Ҳаёт – бу синган кўприқдир, уни синдирган тоғ сели. Бу синиқ кўприқдан ҳали уни сел бузмай туриб ўтиб ол*” сўзларини ўқиймиз¹³⁹.

Форс тилида ҳамсанавислик шуҳратини анъанага айлантирган улуғ озарбойжон шоири *Низомий Ганжавий* (1141-1209) адабиётшуносликка оид фикрлари фалсафа ва санъатга йўғриб ифодаланган. Е.Э.Бертельснинг “сўз санъатининг ҳар бир юксак ижодкори ўзига хос юксак поэтикага эга бўлади... бу ўринда адабиётшуносликнинг вазифаси унинг бадиий асарлари замирида ётган назарий қарашларни илғаб ва жамлаб тасаввур қилиши лозим. Шундай улуғ ижодкорлар сирасига Низомий киради”¹⁴⁰ сўзларига амал қилган ҳолда “Хамса”нинг муқаддимаси ва унинг таркибидаги достонларга юзланамиз. Буюк бешликнинг биринчи достони “Махзану-л-ас-рор”да инсоният билан боғлиқ эликдан ортиқ масалалар қаламга олинган бўлиб, унинг асосида маънавий тарбия ётади. Хоҳ диний-

¹³⁷ *Нагиева Ж.* Озар шеърятининг уч гавҳари / Маҳсатий Ганжавий, Ҳайрон хоним, Хуршидбону Нотавон. Ишк аро парвоналар. Озарбойжон ва форс тилидан О.Ҳожисва тарж. Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2014. Б. 3-7.

¹³⁸ *Рустамова А., Набиев Б., Караев Я.* Азербайджанская литература. Краткий очерк. Баку: Элм, 2005. С.46.

¹³⁹ *Бертельс Е.Э.* Низами и Фузули. М.: Наука, 1962. С.59.

¹⁴⁰ *Бертельс Е.Э.* Низами о художественном творчестве / Низами и Фузули. М.: Наука, 1965. С.394.

таърифий йўсинда, хоҳ дунёвий-мажозий усулда бўлсин қаламга олган тимсоллари инсон кимолотига хизмат қилади. Шу билан бирга муаллиф ушбу дoston муқаддимасида ҳамсанависликнинг ўзига хос тарқини чиқиб берди ва энг адиб олдига қагор масалалар қўйибди, улар кейинчалик Дехлавий ва Навоий “Хамса”ларида ҳам ўз таърифи ўзини топган.

Низомий Ганжавийнинг тарих ахлокий ва эстетик қарашлари акс этган “Махзули-асрор” дostonи муқаддима ва 12 мақоладан иборат. Низомий “Махзули-асрор”нинг хотимасида қалам ва сўз – каламнинг асосий дostonи титирди. У камтарлик билан ўзини шоир қўлидан ва каламнинг ўқитибди. Бу каламнинг табиатдан и барча рангларини яхши ва яхши тарихи таърифи қабилнинг шоир кудратидан, аслида яхши Иргунчи “шоир” – Ҳақ таолодир. Ер юзидagi шоирлар ул каламнинг калам ширлар. Низомийнинг бу дostonи ташбехи, Зайниддин Муъаммад Ганжавий ёзибди, оқ қонга устида юрган бир неча чумоли, қондан и гўзал нақши Сухтимол, нақш билан ёзилган оятнинг кўриш, “Бу каламнинг асоси” дейдилар. Яна бир чумоли, бу каламнинг кўли вази, унинг асоси – Одам ёзиш” дейди. Бундан наридиги каламнинг ва одамнинг асоси Ҳақ таоло бўлишига чумолиларнинг асоси етади. Баъзи одамлар ҳам ана шу чумолилар каби фикрланади. Низомий тоҳ ўзини гавҳар ташувчи заргарга, тоҳ подшоҳнинг темирчисига ўхшагади. У камтарлик билан, мен шохим учун чиройли ханжар ясалмадим, оддий бир пичоқ ясадим, дейди. Меннинг шеър устихонам гўзал қўшиқлар ясашга имконсиз, торлик каламнинг калам, дейди. Низомий айтадики, мен қаламим билан оқ қоннинг қорайтирдим, бу гуноҳим учун Тангридан узр сўрайман. Лекин, бу қоралимларда ширрача таъма, ёмонлик топса, ўқувчи ҳаммакани учуриб ташласин, ҳагто исминни ҳам қолдирмасин. Аммо, ширрамакани, бу асарини ўқиганлар бундан кейин Ганжа қаерда ва Низомий ким, деб сўраб юрмайдилар. Мен бу китобимни бошдан-оша ширра жаҳохирлар билан безадим, дейди.

Шоир мансур (насрий, сочим) сўздан манзум (шеърый) сўз таърифи афш эканлигини, нуктасанж-нозик маъноларни билувчи одамлар нақмда, шеърый фикрда нозик маънолар кўплигини яхши билдилар. Фикр теранлиги пурмаъно кофияларда фикр жаҳохирларини ширраган, фикрларини вазн тарозусига солиб тақдим этувчилар гавҳар тортувчи тарозубонлардир. Шуаро (шоирлар) сўз таърифининг умароси (амирлари)дир. Шоирлар Арши аълодан келган

булбуллардир. Бошқа булбуллар шоирларга ҳеч қачон тенг бўлма- майди. Шоирлар (қақнус каби) фикрлар оловида куйиб-ёнади. Ило- хий нафас ҳукм сурган барча маконларда аввалги сафда набийлар, кейин шоирлар туради. Асл ёр-дўст (Тангри)нинг икки дўсти бор, бири пайгамбар, бири авлиё – сирлар хазинаси эшикларини илоҳий сўз калитлари билан очувчи шоир. Эй, Низомий, Ҳақ таолонинг бу икки дўсти дастурхонидан насиба олгин...¹⁴¹

Шунингдек, Низомий эътиқоди йўналишига кўра суфийликдаги илоҳий гўзаллик, борлиқ гўзаллиги (гўзалликнинг зуҳури) ва инсон фитрати, яратувчилиги орқали содир бўлган гўзал санъатлар асо- сига қурилган. Уларнинг бадиий ифодаси ҳам жамил (гўзал), ҳасан (хуснли), комил, соф, нур, кабир (улуғ) каби тушунчалар орқали зу- хур бўлгани ҳолда ўрта асрлар эстетикаси учун муҳим хусусият- фан ва санъатнинг бирикувининг тенгсиз намунасини ўз дostonла- рида кўрсата олган¹⁴².

Ушбу давр ҳақида батафсил маълумот берувчи тарихий манба- лардан бири Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний (1247-1318)нинг “*Жомеъу-т-таворих*” асаридир. Муаллиф элхонийлар ҳукмдорла- ридан Ғозонхон (1295-1304)нинг соҳибдевони бўлган, унинг да- вомчиси Муҳаммад Худобанда (Ўлжайтухон, 1304-1316) даврида сиёсий фаолият юритган ва Абу Саидхон даврида ўлимга ҳукм ки- линган. Рашидиддиннинг “Мифтоҳу-л-тафсир”, “Мажмуаи Рашидия” (уч жилд), “Китобу-л-ихё ва-л-асар” (қомус) каби асарлар ёзгани маълум. Бироқ у ўзининг муҳташам “Жомеъу-т-таворих” асари би- лангина тарихда қолди. Асар ўзига қадар ёзилган тарихларнинг жамланмаси сифатида турк ва мўгул улусларининг келиб чиқиши- дан тортиб, 1310 йилга қадар Марказий Осиё, Шарқий Туркистон, Мўғилистон, Эрон, Кавказорти ва Волгабўйи юртларидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳодисаларни қамраб олган. Асарнинг умум- лаштирувчи характери шундаки, муаллиф жуда кўп ривоят ва ҳи- коятлар, айрим ўринларда ҳужжатлар келтириш орқали ўзи тасвир- лаётган воқеаларга аниқлик киритган. Уч жилддан иборат асарнинг 1-жилдида “Ўғузхон” ва туркий улуслар тарихи, 2-жилдида Чингизхон ва унинг ўғиллари ҳоконлиги ва 3-жилдда Чингизнинг

¹⁴¹ Низами. Махзану-л-асарар. М.: ГИХЛ, 1959. С.56-59.

¹⁴² Бу ҳақда қаранг: Болтабоев Х. Эстетическое наследие Низами и Навои и его трансфор- мация в эпоху глобализма / Материалы Бакинского Международного Гуманитарного форума. Баку, 2014. 6-8 октября.

набираси Хулогухон, Такудор (Султон Аҳмад), Аргунхон, Гайхатухон, Ғоюнхон даври воқеалари тасвирида илмий-маданий ҳодисаларга кўпроқ тўхталган. Айниқса, Носириддин Тусий илтимоси билан Хулогухон Мароғада қурдирган расадхона, у ердаги илмий ҳёт воқеаларини ёритар экан, тўрт олим Муаййиддин Арзий, Фахриддин Мароғали, Фахриддин Аҳлотий ва Нажмиддин Қазвинийнинг меҳнатини алоҳида қайд этиб ўтган¹⁴³. Ғозонхонни шарифлар экан, муаллиф унинг даври воқеаларидан 40 хикоя келтириб, ҳукмдорнинг тарихий солномаларни яхши билиши, хунармадончилик ва табибликда маҳоратли экани, тоғли жойлар, умуман, ағустрофияни яхши билиши, мунажжимликдан хабари борлигини ташкиллайди ва иқтисодий-маданий аҳволни яхшилаш борасида чиқарган фармонларидан намуналар келтиради. Боязид Бистомий, Абул Ҳасан Ҳараконий, Абу Саъид Абулхайр сингари мутасаввифлар кибрларини обод этиб, мақбаралар қурдиргани айтилади¹⁴⁴.

Мўгул ҳукмдорларидан Хулогухон даврида пойтахт қилинган Мароға шаҳри Шаркнинг йирик илмий марказларидан бирига айланган эди. *Носириддин Тусий* (1201-1274)нинг расадхонасида йиғирмадан ортиқ ўз даврининг машҳур олимлари фалакиёт илми билан машғул бўлишган. Буюк алломанинг «Алгебра ва муқобаладаги ҳисоблаш масалалари ҳақида рисола», «Астрономиядан Носириддиннинг эдаблислари», «Нурнинг синиши ва қайтиши ҳақидаги рисола», «Носик ва тоғуқ ҳақидаги рисола», «Тансиқномаи Элхоний» («Элхон минералогияси»), «Ахлоқи Носирий», «Асос ал-иктибос» («Билим олинининг асослари») ва бошқа асарларида ҳам аниқ фанлар, ҳам гуманитар фанларнинг асосий йўналишлари ифода қилинган. Олимнинг «Зижи Элхоний» («Элхон зижи») китоби Улутбекка қадар икки юз йилдан кўпроқ вақт мобайнида астроном олимлар учун қўлланма-лугат вазифасини бажарган.

“Ахлоқи Носирий” асари Ибн Мисковайҳнинг “Китабу-т-таҳорат” (“Покланиш китоби”)га жавобан ёзилган бўлиб, араб олимнинг асосий қарашларини ифода этиш билан адолат тамойилларига асосланувчи жамият ҳақидаги ғояни илгари сурди. Бу жамиятнинг асоси ҳақ оила, оилавий муносабатлар, оталар ва фарзандлар, аёллар ва уларга муносабат ҳамда оилада вазифаларнинг тақсимланшини масалаларига эътибор қаратди. Оилавий тарбияда адабиёт-

¹⁴³ Фазлуллоҳ Рашид-ад-дин. Джамии ат-таварих. Т.3. Баку: Изд. АН Азерб., 1957. С.48.

¹⁴⁴ Қуръанин асар. Б. 207-328.

шунослик асарларининг ўрнини чуқур ўрганган алломанинг серкирра ижодида унинг “*Меъёру-л-ашъор*” (“Шеърлар меъёри”) рисоласи алоҳида ўрин тутлади. Мазкур рисола Муқаддимадан ташқари аруз ва қофия илмига бағишланган боблардан ташкил топган. Шеър илмининг асоси ҳисобланган арузга муносабатда мавжуд баҳрлар қаторида муаллиф ариз баҳрини тилга олади ва бу баҳр хусусиятларини келтириб ўтади¹⁴⁵. Навоийнинг “Мезону-л-авзон” асарида ҳам тилга олинмаган ушбу баҳр хусусида кейинроқ Бобуршоҳ “Аруз рисоласи”да маълумот ва мисоллар бериб, “Бу вазнда тозий (араб тилидаги – *Х.Б.*) шеър топмайдулар. Баҳрни аҷам шуароси пайдо қилиб, *мақлуби тавил* дептурлар, *ариз* ҳам дерлар” деб ёзган¹⁴⁶.

Носириддин Тусийнинг шогирди *Ибн Фуватий* номи билан танилган Камолиддин Абулфазл Абдураззоқ ибн Аҳмад ибн Муҳаммад (1244-1326) Мароғадаги Ҳулогухон барпо этган расадхона ва кутубхонада ишлаган. Мароғадаги фаолияти давомида Ибн Фуватий 50 жилдни ташкил этган “*Мажмаъ ал-адаб ал-мураттаб ала муъжам ал-асмаъ фи муъжам ал-алқаб*” (“Лақаблар тўпламидаги исмлардан тузилган адабиёт мажмуи”) қомусий асарини ёзди. Бизгача унинг фақат бир қисми “Талхис мажмаъ ал-адаб фи муъжам ал-алқаб” (“Лақаблар лугати”даги адаб асарларининг қисқа тўплами), яъни унинг ихчамлаштирилган вариантдан сакланган айрим маълумотларга кўра, “Ўрта асрларда фан ва маданият соҳаларида, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида қачонлардир амал қилган турли давлат тузилмалари сиёсий ва ижтимоий ҳаётида ўз изини қолдирган вакиллари ҳам учрайди”¹⁴⁷. Бу рўйхатда 70 дан ортиқ олим ва адиблар зикр этилган бўлиб, булар орасида ҳали илмий мероси ўрганилмаган *Имодиддин Абубакр Маргиноний* (факих, муҳаддис), *Имомиддин Абу Абдуллоҳ Сумминий Бухорий*, *Айниддин Абу Наср ибн Умар Фаргоний* (адиб), *Алоиддин Абу Муҳаммад Собит ибн Муҳаммад Ҳўжандий*, *Алоиддин Абу Али Саид ибн Муҳаммад Хоразмий* (мухтасиб), *Айнуддавла Абу Наср Муҳаммад ибн Наср Туркий*, *Ғиёсиддин Қутлуғбек ибн Тождиддин Кошғарий*, *Ғиёсиддин Абулмажид Муҳаммад ибн Ҳасан* (шоир), *Фахриддин Абу Тоҳир*

¹⁴⁵ Носириддин Туси. *Меъёру-л-ашъор*...

¹⁴⁶ Бу ҳақда қаранг: Болтабоев Ҳ. *Ариз / Адабиёт энциклопедияси*. Б.508.

¹⁴⁷ *Бунёдов З.* Ибн Фуватий китобида ўзбекистонлик олим ва адиблар / Марказий Осиёга доир тадқиқотлар. Б. 300.

Мухаммад ибн Али Хоразмий (тилшунос), Камолиддин Абулфараж Юсуф ибн Мухаммад Самарқандий (адиб), Мухйиддин Абулмаолий Мухаммад ибн Исо Ахсиканий кабилар бор.

Эрон ва Оғрбойжон адабиётшунослиги манбаларини кузатганда улар Мирқасий Осид адабиёти билан чамбарчас боғлиқ экани, ягона иеломий ҳудуд ушарни бирлаштириб, араб-форс-турк тилидаги рисолашир бири иккинчисини ўрганиши натижасида Шарк адабиётшунослиги Ғарб мамлакатларига нисбатан анча илгарилаб кетганини кузатиш мумкин.

Форс адабиётшунослиги ва тасаввуф адабиёти. Адабиётшунослик бадний сўз талқини билан мангул бўлса, тасаввуфшунослик инсон маънавияти ва унинг камолоти ҳақидаги фан бўлгани учун ҳар икки соҳа бир манбадан – инсон калбидан озикланади. Шунини учун ҳам айрим сўз санъатига доир қарашларни тасаввуф адабиётида ёки тасаввуф назариясига оид фикрларни адабиётшунослик муаммоларидан узиб олган ҳолда таҳлил қилишимиз кўзланган микродга олиб бормајди.

Маълум бўлишича, форс тилидаги илк тафсир Мухаммад ибн Жарир Табарийга тегишли бўлиб, у сомоний ҳукмдори Мансур ибн Нуҳ (961-976) даврида Бухорода амалга оширилган. Бу тафсирдан бошлаб то “Тафсири Хусайний” номи билан машхур бўлган асарга қадар (XVI аср) ва ундан кейинги даврларда ҳам форсий тилдаги тафсирчилик ёки ҳадисларнинг форсий таржималари доимо тасаввуф адабиёти учун асосий манбалардан бўлиб келган.

Хўросоннинг Нишопур, Тус, Ҳирот каби шаҳарларида Боязид Бистомий, Абу Ҳафз Ҳаддод, Ҳамдун Кассор, Ҳотам Асом каби суфийлар тайфурийлик, кассорийлик, маломатийлик ва футувват аҳли каби тасаввуфий жамоатларни юзага чиқардилар. Тайфурийлик асосчиси Абу Язид (Боязид) Тайфур ал-Бистомий (ваф. 848) тасаввуфий мангиқангина эмас, балки илмий (Қуръоний) асослашга интиланган, “Зеро Атторнинг ҳақли равишда қайд этгани каби у даврда ҳеч бир кимса тасаввуф асосларини Боязид қадар очик бир шаклда юзага чиқармаган. ШИХ асрнинг биринчи ярмида тасаввуф таълимотининг Боязид Бистомий воситаси билан илгари сари қадам ташлангани, ҳатто бир сакраш каби кўриниш бергани муҳаққакдир”¹⁴⁸. Фино ва тариқат тушунчалари илк бор Қуръони карим асосида Бистомий томонидан унга нисбат берилган «Шатхийят» (луғавий

¹⁴⁸ Uludağ S. Bayezid-i Bistami. Ankara, 2006. S.53.

маъноси «соҳилга чиқиш») китобида шарҳланган. Асарда жазба ҳолатидаги нидо, муножот ва мулоқотлар жамлангани учун уни «Илоҳий мулоқот» номи билан аташган ва самоъ мажлисларда эҳтирос билан ўқилган. Бистомийнинг покланиш йўли (тариқи) барча суфийлар томонидан баравар маъқул деб қабул қилинмагани учун у ширк, яъни илоҳга шерикликка даъво қилишда айбланган ва ҳукмдорлар томонидан «куфр» деб эълон қилинган.

Маълум бўлишича, Боязид Бистомий йўли “суқр” (маънавий сархушлик, важд, жазба) ҳоли билан кечади, Жунайд Бағдодий эса “сахв”ни асос қилиб олган эди. “Сахв”ни Жунайд ва унинг издошлари “сақр”дан устун билишларининг сабаби Муҳаммад (с.а.в.)-нинг “Аллоҳим, мени бор борлигимча кўрсат!” каби ҳикматли сўзларидир. Жунайднинг айтишича, “сақр” болалар ўйини каби бир соҳа бўлса, “сахв” эрларнинг фано деб билган бир майдонидир¹⁴⁹.

Фано ва тавҳидга муносабатда *Мансур Халлож* (858 й. туғ.) таълимоти эътиборли. Абул Мугис Ҳусайн ибн Мансур Халлож таълимотида *азал* ва *сурат*, *тажаллий* ҳақидаги таълимот ривожланган. Чунки азал сурати моддий дунёда тажаллий топади. *Хува-хува* (У удир), *хулл* (инсоннинг қисман илоҳийлик касб этиши), *валий* (яъни муқаддаслашув), *лоҳут* (илоҳий инсон) ҳақидаги қарашлар унинг номи билан боғланади. Халлож ўлдирилган ва унинг китоблари йўқотилган бўлса ҳам бизгача “Китобу-т-тавосин” асари етиб келган. Китобдаги тасаввуфий қарашлар 27 ривоят ва 400 насрий парча (зумра)лар орқали фикр баён қилинган¹⁵⁰. Халложга нисбат берилган форсий шеърлар ҳам талайгина, улар асрлардан асрларга, оғиздан оғизга кўчиб юради.

Асли араб қабилаларининг *сулам* уруғига мансуб хуросонлик аллома *Абу Абдураҳмон Суламий* (936-1021) тасаввуф тарихига му-тасаввифлар табақотининг тафсирчиси сифатида кирган. Чунки у муфассир сифатида “Ҳақиқату-л-тафсир» (“Тафсир ҳақиқатлари”) каби асар ёзган бўлишига қарамай, асосий фаолиятида суфийлик муқаддимаси, сулук йўли, бу йўлга кирганлар ҳақидаги табақот каби масалалар билан машғул бўлган. Тасаввуф алломаларидан Заҳабий уни “тасаввуф илмининг шайхи, суфийлар тарихи ва табақотининг тафсирчиси сифатида танитган. Асарларининг сони юздан ортиқ” деб таърифлайди.

¹⁴⁹ *Uludağ S. Tayfuriye ve Cüneydiye / Cüneyd-i Bağdadi. Ankara, 2008. S.50.*

¹⁵⁰ *Али Мир Фитрус. Халлож. Техрон, 1966.*

Бу юк ашломанинг “Табақоту-с-суфийя” (“Суфий табақалар”) даврида тўрт табақа доирасида ўзигача ўтган суфийлар хусусида муфассал маълумот бор. Биринчи табақада Шайх ибн Ййод, Тунун Мисрий, Шайх Бишр Хофий, Сарий, Сакотий Хорис Мухосибий, Шакик Балхий, Абу Йазид Бистомий, Абу Сулаймон Дароний, Маъруф Кархий, Хотим Асом, Аҳмад Ҳаворий, Аҳмад ибн Хадравайх, Яҳё ибн Муаз Розий, Абу Ҳафс Ҳаддод Нисобурий, Ҳамдун Қассор, Мансур ибн Аммор, Аҳмад Антокий, Абдуллох ибн Хубайк Антокий, Абу Туроб Нахшабий ҳақида; иккинчи табақада эса Абул Қосим Жунайд, Абул Ҳусайн Нурий, Абу Усмон Ҳирий Нисобурий, Абу Абдуллох ибн Жалло, Рувайм ибн Аҳмад Бағдодий, Юсуф Розий, Шоҳ ибн Шужоъ Кирмоний, Самун ибн Умар Муҳиб, Усмон Маккий, Абдуллох Тустарий, Муҳаммад ибн Фатх Биҳий, Муҳаммад ибн Али Термизий, Абу Бакр Варрок, Абу Салид Харроз, Али ибн Лехил Исфаҳоний, Абул Аббос ибн Манрук Тусий, Абу Абдуллох Магрибий, Абу Али Жузжоний, Абу Абдуллох Сажазий ҳақида маълумотлар, уларнинг ҳикматларидан намуналар берилган. Шу каби асарнинг қолган табақаларида ҳам кўншаб мутасаввифлар ҳақида маълумотлар келтирилган¹⁵¹.

Тасаввуф тарихида Ирфон босқичи деб номланган даврда тасаввуфнинг руҳий (руҳоний), илмий-таълимий ва амалий асослари шаклланиган. XI-XIII асрлар тасаввуф илмининг шаклланиши, уни Аллоҳни таниш маърифатидаги ўрни аниқ кўзга ташлангани учун проф. И.Комилов бу босқични тасаввуф тарихидаги мумтоз давр деб баҳолайди. Бу даврнинг илдизлари Абу Али ибн Синонинг ирфоний ишк фалсафасига бориб уланса-да, дастлаб араб ва форс тилидаги манбалар бўйича қаралганда ушбу даврнинг улуғ алломи «Ҳужжату-л-ислом» дея ном олган *Имом Ғаззолий* (1059-1111) таълимоги орқали юзага чиқади. Ирфон босқичининг сўнгги наъарий ҳулосаларига кўра, *шариат, тариқат, маърифат* ва *ҳақиқат* босқичларига эришиш етти мақом: *тавба, вараъ, зуҳд, фақр, сабр, ташаккул* ва *ризо* орқали юз беради. Суфий қилган гуноҳлари учун *тавба* қилгандан сўнг у *вараъ*, яъни ҳаром билан ҳалолни фарқлаши лозим. Кейин *зуҳд* ва *фақр* мақомига қадам кўяди. *Сабр* ва *ташаккулдан* кейин *ризо*, яъни қалбнинг тозалангани ва у илоҳийлик касб этиши, Аллоҳга етишувга тайёрлиги айтилади. Тасаввуфда бу мақомлардан ташқари *ҳол (аҳвол)*, яъни бир қанча ама-

¹⁵¹ Абу Абдурахмон Сулаймий. Табақоти суфийя / М.Нуриддинов тарж. Т.: Фан, 2004.

лиётлар ҳам фаркланади. Булар: *қурб* (яқинлик), *маҳабба* (севги), *хавф* (хатар), *ражаъ* (умид), *шавқ* (эҳтирос), *унс* (дўстлик), *ит-маъинна* (қалб осойишталиги), *мушоҳида* (идрок) ва *яқин* (ишонч)¹⁵² дир.

Имом Ғаззолий таълимий жиҳатдан қараганда Аллоҳни билиш маърифатини уч босқичда фарқлайди: 1) илму-л-яқин; 2) айну-л-яқин; 3) ҳаққу-л-яқин. Илму-л-яқинда энг ишончли кишилар, яъни пир-муршид воситасида Аллоҳнинг биру борлиги эшитиб билинади. Солик муршид раҳнамолигида илоҳий моҳиятни ўрганиб унга ишонади. Илму-л-яқинга шариат талабларини бажариш орқали эришилади¹⁵³. Иккинчи босқичда у фикрлаш орқали Ҳақиқат нурининг мавжудлигини англаб етади, яъни маърифатга эришади ва кўз билан кўриш орқали ишонч ҳосил қилади. Ҳаққу-л-яқин сўнгги босқич бўлиб, унда эшитиб, фикрлаб билишдан сўнг ҳақни кўриб билиш ва У билан қовушиш даражасига етилади. Демак, инсоннинг илоҳий руҳга яқинлашув ҳолати содир бўлади.

Аллоҳни билишда юқоридаги уч маърифий босқич Имом Ғаззолийнинг «Мукошафату-л-қулуб» асарида фарқлаб кўрсатилган¹⁵⁴. Асарнинг тўла таржимаси «Қалбларни босиб ётган гайринсоний феъл ва туйғуларнинг кашфи» демакдир. Бу асарда мутасаввиф адиб жамият таназзулига сабаб бўладиган қусурлар – кибру ҳаво, риё, ҳасад, шуҳрат ва зулми кўрсатиб ўтган ҳамда уларни тузатиш иложларини англаган. Имом Ғаззолий таълимоти ўзидан кейинги барча илмларнинг тараққиётига таъсир кўрсатган¹⁵⁵ бўлиб, «Ихйа ал-улум ад-дин» («Диний илмларни жонлантириш») асарида маданият тарихида илк бор диний ва дунёвий илмларнинг таснифи берилган. «Кимиёи саодат» («Чаҳор китоб»)нинг маъновий таржимаси “Дил ҳақиқати” бўлиб, асарда дил ва руҳ тушунчалари шарҳланган, уларнинг тасаввуфий талқинларига оид фикрлар баён қилинган: «Билгилки, ҳазрати Ҳақ субҳанаҳу ва таолони танимоқни(нг) калиди ўз нафсини танимоқдир. Ушбу маънида айтибдирларки, «Ман ʼарофа нафсаҳу фа қод ʼарофа роббаҳу», яъни ҳар киши ўз нафсини таниса, батаҳқиқ Парвардигорини танигайдир... Икки нимарсадин бири зоҳир бадандирки, ани тан атабдирлар, му-

¹⁵² *Бертельс Е.Э.* Суфизм и суфийская литература. М., 1965. С.38.

¹⁵³ *Абдуқодиров А.* Тасаввуф истилоҳлари лугати. Т., 2000. Б.32-33.

¹⁵⁴ *Абу Ҳомид Ғаззолий.* Мукошафату-л-қулуб (Қалблар кашфиёти). Т.: Адолат, 2002. Б.239–242.

¹⁵⁵ *Маҳмудов М.* Имом Ғаззолий / Аҳли дил. Т.: Ўқитувчи, 1997. Б.281–290.

ни зоҳир кўз бирла кўргали бўлур. Яна бири маънии ботиндирки, дил *нафс* дерлар, *жон* атарлар ва *дил* ҳам дерлар. Бу маънии ботинни (яширини маънони) ботин (ички) кўз бирла танигани бўлур, зоҳир кўз бирла кўргали бўлмас. Ва сенинг ҳақиқатинг – ушбу маънии ботиндир...»¹³⁶ Асарда инсон мавжудлигининг бош асоси сифатида дил тавсифланади (Имом Ғаззолийга қадар инсон борлиғи ақл шайтасида бошқарилади, дил/кўнгил жиҳати туйғу билан боғлангани учун у ҳам ақлга бўйсунди каби қарашлар мавжуд бўлган). Асарда жон, рух, дил/кўнгил тушунчалари фалсафий жиҳатдан асосланади ва уларнинг тасаввуф амалиётидаги ўрни кўрсатилади. Чунки суфийлар руҳнинг покланиш жараёнида дил/кўнгил ҳақиқатига алоҳида эътибор берадилар. Ҳатто Имом Ғаззолийнинг ёзишича, дил – подноҳ бўлса, ақл унинг вазири, маслаҳатчисидир. Тасаввуфнинг ҳам, адабиётнинг ҳам "ватани" кўнгил бўлгани учун тасаввуф таълимоти ва бадиий адабиёт тушунчаларига зидлик белгисини кўйиб бўлмайди. Акенича, бири иккинчиси билан мустаҳкам боғланган бўлиб, адабиётнинг тараққиётида тасаввуфнинг, тасаввуф ривожига эса бадиий адабиётнинг ўрни ёки иштирокини инкор қилиб бўлмайди.

Форе рубонийнависида тасаввуфий талқин олиб кирган шоир Ҳабобқўҳий Шерозий, суфий дostonчиликнинг шаклланишида эса Абдуллоҳ Ансорий (1006-1088)нинг "Табоқату-с-суфия" ("Суфийларнинг макомлари"), "Анису-л-муридин" ("Муридлар дўсти") каби асарлари алоҳида аҳамиятга эга. Сўнги асар Қуръони каримда таъин қилинган "Қиссаи Юсуф" сюжети асосида яратилган бўлиб, Ансорий унга тасаввуфий талқин берган.

Абу Исмоил Абдуллоҳ ибн Абул Мансур Ансорий Ҳиравий (1006-1088) "шири Ҳирот" нисбаси билан машҳур. Юсуф Ҳамадонийнинг шери бўлган бу мутасаввиф ҳақида Алишер Навоий: "Лақаби Шайху-л-исломдур... Абу Мансур Маттул Ансорий фарзандларидандур ва Маттул Ансорий Айюб Ансорий фарзандидурки, Ҳазрат Рисул (с.а.в.)нинг соҳиби рихли эрмиш..." деб таъриф берган¹³⁷. Араб тилида 6 минг байтдан ортиқ маснавий ва икки мингдан ортиқ рубоний ёзган. Учта "Девон" тузган, муножотлари тасаввуф адабиётида юксак кадрланади. "Рисолайи дилу жон", "Канзу-с-солиҳини" ("Солиқлар хазинаси"), "Зоду-л-мусофирин" ("Сайр қилувчи-

¹³⁶ *Айиниддин Муҳаммад Ғаззолий*. Кимийи саодат. Т.: Камалак, 1995. Б. 5,7.

¹³⁷ *Алишер Навоий*. Насойиму-л-муҳаббат / МАТ. 17-ж. Т.: Фан, 2001. Б.230-231.

ларнинг йўл озиғи”), “Табақоту-с-суфия” (“Суфийлик мақомлари”), “Манозилу-с-сойирин” (“Сайр қилинувчи манзиллар”), “Ҳафт ҳисор” (“Етти қалъа”), “Сад майдон” (“Юз майдон”), “Муҳаббатнома”, “Ганжнома”, “Қаландарнома”, “Насойих” (“Насихатлар”), “Мусажжат” (“Сажълар”) ва бошқа асарлар ёзгани маълум. Қуръоний мавзудаги “Қиссаи Юсуф” асосида “Анису-л-муридин ва-ш-шамсу-л-мажалис” (“Муридлар дўсти ва мажлислар қуёши”) номи билан 14 мажлис доирасида насрий дoston битган. Алломанинг айримлари асарлари орқали тасаввуфий эпик поэзия насрдан назмга кўчди. Бу жиҳатдан улуғ шоир ва мутасаввифнинг “Мусажжат” (“Сажълар”)и кўприк вазифасини бажарди. “Табақоту-с-суфия” (“Суфийлик мақомлари”) суфий дostonчиликнинг бошланмаси бўлган. “Манозилу-с-сойирин” (“Сайр қилинувчи манзиллар”) асари таъсирида Ҳаким Санойи (1080–1140) “Ҳадиқату-л-ҳақойиқ” (“Ҳақиқат боғлари”) дostonини ёзган.

Абдулмажид Ҳаким Санойи (1080–1140) Шайх Юсуф Ҳамадоний таъсирида суфийлик йўлини тутган бўлиб, Ҳазрат Навоий у ҳақда: “Суфия тариқи шуаросининг кубаросидиндур ва машойих анинг назмларидин истиҳодга ўз расойилидин келтурубдурлар ва «Ҳадиқату-л-ҳақиқа(т)» китоби анинг шеърида азвоқу мавожидага ва тавҳид арбоби маърифати адосида камолига қатъий далилдур. Хожа Юсуф Ҳамадоний (қ.с.) муридларидиндур”¹⁵⁸ деган таъриф билан бир байт келтирган. Асосий асари “Ҳадиқату-л-ҳақойиқ” (“Ҳақиқат боғлари”) суфийлик қомуси сифатида тан олинган. Хожа Аҳмад ибн Масъуд таклифи билан ёзилган бу дoston ҳикоят ва ривоятларни ўз ичига олган. “Сайру-л-ибод ила-л-маъод” (“Аллоҳ қулининг охират манзилига қайтиш йўллари”) асари Ғарбада ҳам машҳур бўлган.¹⁵⁹ “Ҳадиқату-л-ҳақойиқ” Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий асарларининг ёзилишига тurtки берган. Шоир сифатида “Девон” тартиб берган.

Эрон ва Озарбойжонда, кейинроқ Ҳиндистонда *суҳравардийлик* тариқати кенг тарқалган. Абу Нажиб Суҳравардий (1095-1168) “Орифлар маърифати” асарида ёзишича, тасаввуф илмининг фазилати шундаки, улар “илми яқин”, “илми ихлос” ва “илми нафс” каби илмларнинг моҳиятинигина эмас, балки амалларни ҳам англа-

¹⁵⁸ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 17-жилд. Т.: Фан, 2001. Б.457.

¹⁵⁹ Санои. Сад истин (Отрывки) / Суфии. Восхождение к истине. Изд. Л.Яковлева. М.: ЭКСМО, 2007. С.49.

тади. Бу илмларни эгаллаган суфийлар муқаррабин (Аллоҳнинг дўстлари)дир¹⁶⁰. Унинг асосчиси Шайх Ишроқ номи билан танилган Шихобиддин Яхъё Сухравардий (ваф. 1191) тасаввуфда ишроқий (ишроқ – нурнинг чиқиши, матлаъи) таълимотини илгари сурган. Олимнинг “Хайяку-н-нур” (“Нурнинг жилоланиши”), “Ҳикмагу-л-ишрақ” (“Нурланиш илми”), “Рисолайи партавнома” (“Нур ҳақида”) асарларида ирфоний фалсафа (гносеология)нинг янги жиҳатлари ишлаб чиқилган. Унингча, бутун борлик, шу жумладан, инсон ҳам Нурнинг тажаллиси бўлиб, у яна Нурга қайтади. Олим фалсафий рисолалар ёзишдан ташқари, шоир сифатида “Девон” ҳам тузган, фақат ундан айрим намуналаргина бизгача етиб келган. Бу тарикат Озарбойжонда Абуҳафз Умар Сухравардий (1145-1234) томонидан ҳам давом эттирилган.

Фаридиддин Аттор ва тасаввуф адабиёти. Буюк мутасаввиф ва улуғ шоир Фаридиддин Аттор (1148–1221)нинг асл исми Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Абубакр Иброҳим бўлиб, “Фаридиддин” (диннинг яғонаси) унга берилган нисбадир. Асарларида тасаввуфнинг асосий масалалари: ймон, тавҳид асрори, пир-муршид муносабати, солиқ ва сулук йўли, тарикат мақомлари (тавба, вараъ, фақр, сабр, таваккул, ризо), водийлари (талаб, ишқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат, фақру фано) ва бошқалар акс этган. «Мантику-т-тайр» достони (1175) Имом Ғаззолийнинг “Рисолату-т-туйур” асари таъсирида ёзилган ва ўз навбатида, Алишер Навоий, Гулшаҳрий, Пайвандий Ризоий ижодига таъсир ўтказган. Тўксон етти нафар машхур суфийлар ҳаёти ва ҳолоти зикр қилинган “Тазкирату-л-авлиё” мусулмон Шарқида энг кўп тарқалган китоблардан биридир.

Силсила нуқтаи назаридан Нажмиддин Куброга боғланадиган Аттор таълимотининг яратилишида Шайх Маждиддин Боғдодий, Шайх Рухниддин каби алломаларнинг ҳам ўрни бор. Фаридиддин Аттор асарлари, асосан, уч йўналишда битилган. Биринчи йўналиш – илмий-маърифий рисолалар шаклида бўлиб, бунга “Илоҳийнома” ва “Жавҳару-з-зот” асарлари киради. Иккинчи йўналиш – машхур шайх ва валийлар тарихидан иборат бўлиб, бу йўналишда “Тазкирату-л-авлиё” асари тилга олинади. Учинчи йўналиш – бадий-рамзий дostonлар бўлиб, ушбу йўналишда ундан ортиқ дostonлар: “Асрорнома”, “Мусибатнома”, “Ҳайдарнома”, “Ҳалложнома”,

¹⁶⁰ Сухравардий Абу Нажиб. Орифлар маърифати. Истанбул, 1971 (турк тилида).

"Мухторнома", "Уштурнома", "Мантиқу-т-тайр" ва бошқалар эътибор топган. Жалолиддин Румийнинг тасаввуф адабиётидаги ўрнини белгилашда унинг тариқати ва фаолиятини Ҳаким Санойи ва Фаридиддин Атторнинг давомчиси сифатида тушуниш бор.

Сўз хусусида сўз кетганда, Жалолиддин Румий (1207-1273)нинг "Сўз Ҳақнинг сояси... Инсонни соя ўзига тортар экан, унда ҳақиқат янада яхшироқ жазб этади. Ҳар нарсанинг асли – сўз... Сўз амал дарахтининг мевасидир. Чунки у амалдан тугилади. Улуғ Тангри оламини сўз билан яратди ва "Бўл!" дейиши билан бўлди... Сўз инсоннинг қиймати қадар кадрлидир"¹⁶¹ каби ҳикматлари Сўзнинг нафақат муқаддас китоб ёки инсон шарифлигининг боиси, балки амалий ҳаёт меваси эканини маълум қилади. Румийнинг ўз устозлари хусусида сўз кетганда, "Аттор руҳ буд... мо баъд аз Аттор омадем" ("Аттор руҳ эди... биз Аттор изидан келдик") сўзларини эслаб, буюк мутасаввифнинг "руҳи" саналган Фаридиддин Атторга сўз берамиз: "Икки оламнинг асоси сўздир, чунки сўз Ҳақдан мужда бўлиб келди. Ахир арши аълода битилган "Лавҳу-л-маҳфуз" ҳам сўздир. Ҳамма нарса Сўздан ижод этилган ва Сўзга қайтади..."¹⁶² Ушбу иқрорнома Сўз ҳақидаги қарашларимизни бир оз бўлса-да теранлаштириб, азал ва охира китоби "Лавҳу-л-маҳфуз" ҳам сўз билан ижод этилганини эслаглади.

Мумтоз адабиётшуносликда шакл ва маъно муносабати диний-тасаввуфий талқинда ҳам, адабий-истилоҳий йўналишда ҳам алоҳида мазмун касб этади. Ушбу мазмун мумтоз адабиётшуносликнинг асосий илмий муаммоларидан саналади ҳамда замонавий адабиётшуносликдаги шакл ва мундарижа муносабатларини ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Фалсафа илмидаги шакл ва мазмун муносабати мумтоз адабиётшуносликда сурат ва маъно бирлигида мужассам топади. Бу бирлик барча фалсафий қарашларда, руҳоний ҳолатларда, туйғулар муносабатида акс этган бўлиб, у ҳам тасаввуф фалсафасининг, ҳам мумтоз поэтиканинг пойдевори саналади. Алломалар сурат ва маъно нисбатини Қуръони каримдаги жузь ва кулл тафсиридан келиб чиқиб шарҳлайдилар. Бунинг энг ёрқин ифодаси Фаридиддин Атторнинг тавҳид асрори талқинида ёзилган

¹⁶¹ Жалолиддин Румий. Фиҳи ма фиҳи. / Ислому тасаввуфи манбалари. Т.: Ўқитувчи, 2005. Б. 186-191.

¹⁶² Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. Т.: Ёзувчи, 1994. Б.11.

“Авхару т юг” асарида кўринади¹⁶³. Фаридиддин Аттор жавхар сифатида мутлак руҳнинг сирини белгилайди. Мутлак рух, яъни ҳақ (Қудд) инсоний, махлуқий ёки нарсалар суратида зоҳирдир. Нур суратида юти, яъни яралмишнинг барча сифатлари намоён бўлади. Лекин нур Қудднинг барча сифатларини кўрсатиб беролмайди. Шундан келиб чиқиб, рух Яратганнинг измидадир. Яралмишнинг ҳақти эса мана шу Қудднинг зоҳири, ташки кўриниши бўлиб, у сурат шаклида жилваланади, деган хулосага келамиз.

Жамлоддин Румий фалсафасида маъно ишк талқинида аниқлаётган сурат эва ишк нуридир. У ишксиз қийматдан махрум. Ишк маъно, маъноят касб этар экан, у мазмунни ифода қилади. Мазмун, маъно нури эва сурат бўлиб жилваланади. Ишк бўлмаса, нур ҳам бўлмайди. Ишонинг ўзи нурсиз, суратсиз бизга етиб келмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда, маъно суратга – шаклга нур бўлиб кўлиниши, шакл – сурат эва, мазмунга айланиб маънони ифода қилиши мумкин. Румийнинг бундай фалсафий-эстетик карашлари

“Маънонинг маънавий” асарида умумий тарзда, турли ривоят ва айтиётлар маъмунида берилади. “Фихи мо фихи” (“Нимаики Ундадир – Ундадир”), яъни ўзбек тилига “Ичиндаги ичиндадир” тарзида ўзгаришган асарда¹⁶⁴ бу ишбат сурат ва маъно фалсафаси сифатида ишкатилади: “Маънони юзданишини инсон дастлаб унчалик билимайди. Бирок шикт ўтган сайин ёқтира боради. Бу жараён суратда (ишкда) айтишга келади. Чунки сурат бошида хуш ва латиф бўлиши эва. Агар инсон суратидан маъно кетса, жасади қолади. **Жасадни эва ҳеч ким ушлаб турмайди**”¹⁶⁵. Бошқа бир ўринда **Румий** асарда эри сурат ва маъно ишбатида мағиз ва данакни маънога айтиди. **Данакни кўлиб бошидан маънога, унинг ичидаги мағзига эришини. Мағизга эришини эҳсон сурат (ишкни) синдирасан. Гўски, келиб эриб эвадсан, эришени қобилдай туюлади. Бирок мағизни эриб сифати эва таъволи (ерил) бўлсан, уни қобилсит эка олмайсан. Қобилсит эриб эва қобилт бўкармайди, ҳосил бермайди. Демак, сурат эриб таъволимдай эришса ҳам уни маънодан ажратиб тушуниш мумкин эми.**

¹⁶³ *Фаридиддин Аттор*. Ишкнинг маъно ишк таржима, талқин ва тафсир (амалга оширувчи Ш. Ёзувчи). Т. Ёзувчи, 1994. Б.74.

¹⁶⁴ *Фаридиддин Румий*. Ичиндаги ичиндадир (Улуғбек Абдувахоб таржимаси). Т.: Ёзувчи, 1997.

¹⁶⁵ *Жамлоддин Румий*. Ишкнинг маъно ишк. Т. Ёзувчи, 1997. Б.79.

Румий фалсафаси тез орада Ғарб мутахассисларининг эътиборини тортгани, Гёте асарларида гўзал, изчил талкин қилингани, ниҳоят, олмон мумтоз фалсафасининг чўққиси саналган Гегел таълимотида ўзининг тугал исботини топгани фанга маълум. Гегелнинг “инкорни инкор” қонунининг моҳияти Румий фалсафасининг маъзида бор. Буғдой (дон) ўз шаклини ўзгартириб (таракқий эттириб), Гегелча айтганда, инкор қилиб, бошоқ бўлди. Бошоқ ўз шаклини инкор этиши билан таракқийёт уни яна буғдойга айлантирди. Демак, диалектик таракқийёт инкорни инкор асосига қурилгани билан, шакл ва моҳият ўз борлигини йўқотмайди. Фақат шакл мазмунга куйилади, мазмун эса ўз шаклини ўзгартиради. Кўринадики, фалсафа ва адабиётшуносликнинг ўзак масалаларидан саналган шакл ва мазмун бирлиги ҳам алломалар томонидан ишончли мисоллар билан тушунтирилган.

Маълумки, Фаридиддин Аттормўғул аскарлари томонидан ўлдирилган бўлса, Жалолиддин Румий мўғул истилоси туфайли Балхдан Кичик Осиё (Кўниё)га кетишга мажбур бўлган эди. Румий таълимоти Онадўлида мавлавийлар томонидан давом эттирилади. Жалолиддин Румий номи билан унинг ўғли *Султон Валад* мавлавийлик тариқатига асос солган. “Маснавийи шариф”нинг фақат 18 байти (“Найнома”) Румий томонидан ёзилган, қолган қисми унинг шогирдлари ва ўғли томонидан давом эттирилган, деган фикрлар мавжуд¹⁶⁶. Султон Валад шоир сифатида 1267-1291 йиллар орасида форсий ва туркийда ёзилган шеърларини жамлаб, «Девон» тартиб берган. “Маснавийети Валадиййа” номи билан қайд этилган 25450 байтдан иборат уч жилдлик маърифий асар таркибига кирган “Ибтидонома”, “Рубобнома” ва “Интиҳонома” асарлари машҳур. “Маориф” (ўзбек тилида “Маърифатнома” номи билан нашр этилган) асари улуғ “Маснавийи шариф”нинг маънавий давоми ҳамдир.

Демак, Жалолиддин Румийнинг нафақат шуҳрати, балки унинг фаолияти ҳам Онадўли, Хуросон ва Марказий Осиёда давом этган.

¹⁶⁶ Багафсил маълумот учун қаранг: Ҳ.Болтабоев. «Маснавийи шариф» маънавияти // Жаҳон адабиёти. 2001. 12-сон.

2.3. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ҚАРАШЛАР РИВОЖИ

Марказий Осиё аҳолиси маданияти, маънавиятини энг асосли равишда ислом дини билан келиши билан ислом динидир. Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда ислом дини тарқалиши билан ислом динининг мукаддас манбаси – Қуръон ва Шаръият, Саъяди шариф – бу икки асосий манба мувофиқ равишда ислом дини ва шариат шулар асосида вужудга келди. VIII асрларда ислом дини ва ислом илми исломнинг назарий-фалсафий асосларини ва шариатини шакллантириб, Марказий Осиёда ҳам кенг тарқалди. Бу асосларни асосий ва ҳукукий меъёрлар шариатга ҳам қўйиб булар ва ҳукукий ислом сифатида кучга кирди. Сўнграқ эса шариат қонуни қонунларини шиклаш, тартибга солиш, талқин бериш билан шугулланувчи ислом илмий асосларининг муҳим соҳаси – мусулмон ҳукуқшунослигини – фикҳ вужудга келди. Тафсир илми ислом динининг асосий муҳим тармоғи сифатида Қуръон, Ҳадис ва Илмий диний манбаларни талқин қилиш соҳага айланди. Бу илмий асосларнинг ва ривожлантирилиши Моавроуннахр ва Хуристаннинг диншунос асослари, мутафаккирлари ҳам қатта ҳисса қўйди. Бу асослар улар бутун мусулмон оламида ном қозондилар. Умуман олганда маданиятга эга бўлган Ўрта Осиёда ислом динини маънавий маданиятининг асослари, ахлоқшуносликнинг йўналишини сифатида шиклаш соҳасида бўлишига. Хусусан, IX асрда мусулмон Ушшарқда ҳам тарқалиши, уни ўрганиб тартибга солиш муҳим соҳаларни шиклашди. Тўқинчи ҳадисларнинг ҳажми, чинлиги, тартиби, ақолияти билан мусулмон оламида олти муҳаддис (ҳадис шиклашчи) машҳур бўлди. Шулардан учтаси Ўрта Осиёликдир. Муҳаддислар ичидан *Муҳаммад Бухорий* (809–870) устозлари Муҳаммад ибн Саъяд ал-Нойкандий (777–839), Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маврикий ал-Жузъий (наф. 843)лардан кўп ҳадисларни ёд олди. 16 йилда яқин Аҳмид ва Унаси билан ҳаж сафарига борди. Зиёрат жойларида Балх, Билдод, Куфа, Басра, Дамашқ, Маккаю Мадина ша-

харларида ҳам бўлди. Ҳадис илмида етиштирган шогирдлари: Абу Исо Термизий, Насойй, Абу Заръа, Юсуф Форёбий, Абу Бакр ибн Ҳузайма кабилардир. У 20 ёшидаёқ бир неча китоблар муаллифи сифатида машҳур бўлди. Аллома “Ал-адаб ал-муфрад” («Адаб дурдоналари»), “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” (“Ишончли ҳадислар тўплами”)дан ташқари, яна йигирмага яқин китоб ёзган бўлиб, уларнинг кўплари бизгача етиб келмаган. Аллома тасниф қилган “Саҳиҳи Бухорий” тўрт жилд (жуз), 160 қисм, 3450 бобдан иборат. “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” бутун мусулмон оламида кенг тарқалган, унга шарҳлар, талқинлар ёзилган¹⁶⁷.

Марказий Осиёдан етишиб чикққан машҳур муҳаддислардан яна бири *Имом Термизий* (824–892) бўлиб, ўндан ортиқ асарлар муаллифидир. “Жомеъ ал-кабир” (“Жомеъ ат-Термизий”), “Аш-шамойил ан-набавия”, “Ал-илал фи-л-ҳадис”, “Рисала фил хилоф ва-л-ждадал”, “Ат-Тарих”, “Китоб аз-Зухд” каби асарлар шулар жумласидандир. Бу асарлар ҳадислардан ташқари, филология, тарихга оид масалаларни ҳам ўз ичига қамраб олган. Термизийнинг мусулмон оламига машҳур қилган асари “Жомеъ ат-Термизий” (ёки “Сунан ат-Термизий”) бўлиб, ҳақиқий деб танилган машҳур 6 ҳадис тўпламларидан биридир. Бу ҳадисларда маънавий-ахлоқий масалалар, инсонпарварлик ғоялари ўзининг кенг ифодасини топган.

Машҳур бўлган муҳаддислардан яна бири Абу Абдурахмон Насоййдир (830–915). У Нисо (Туркменистон) шаҳрида туғилган, Шарқнинг қатор илм марказларида таълим олган. Мисрдалик чоғида ҳадислар тўплами “Ас-Сунан ал-кубро”ни, сўнграқ унинг асосида энг ишонарли ҳадисларни ажратиб “Ал-Мужтаба” номли қисқартирилган “Ас-Сунан” китобини ёзиб қолдирган. Олти машҳур ҳадисшунослик манбаларидан қолган учтаси Эрон ва араб мамлакатларидадир.

Ўрта Осиёлик олимлар ҳадис билан бирга фикҳ ва тафсир ёзиш соҳасида ҳам шуҳрат қозонганлар. Масалан, *Бурҳониддин Марғиноний* номи билан машҳур Али ибн Абу Бакр Фарғоний Риштоний (ваф. 1197)нинг фикҳ илмига оид китоби “Ҳидоя фи-л-фуруз” (“Шариат соҳалари бўйича қўлланма”) мусулмон ҳуқуқшунослиги соҳасидаги энг йирик ва кенг тарқалган асарлардан биридир. Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда Абул Ҳасан Хоразмий, Наҳавий Адаб, Ёқут Саккокий каби ислом қонуншунос-

¹⁶⁷ *Исмоил Бухорий*. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ. 1-2 жилд. Т., 2009.

носи, илоҳидати билан чуқур шуғулланган таниқли олимлар ҳақида маъноларда маълумотлар келтирилади.

Марказий Осиёда битилган тафсирлар орасида Абул Қосим Маҳмуд Тимақшарийнинг «Ал-Қашшоф фи тафсир ал-Қуръон», Хусайн Ноил Қошифийнинг «Тафсири Хусайний» каби асарлари машҳур. Турк дунёсиди барча муфассирлар томонидан тан олинган, шибатаи тўлиқ Туркий тафсир (XII-XIII) 1914 йилда Қаршида тинчланган ва Бухорога келтирилган бу манба Россия ФАШИ Санкт-Петербург бўлимида сақланади. Марказий Осиёда тафсирчилик тарихи ҳам муайян миқюда муваффақият билан тараққий этгани муваққабларга маълум.

Марказий Осиёда тасаввуф тарихи хусусида сўз юритган олимлар исмлар бошланғич нуқта сифатида Юсуф Ҳамадоний фаолиятини эътиборга оладилар. Аслида тасаввуфнинг Бағдод мактаби навабонининг даврида юзага чиққан *туркистонлик* суфийлардан Иброҳим Алҳам, Шакиқ Балхий ҳамда уларнинг давомчиси Ҳаким Термизий каби шайх мутасаввифларнинг фаолиятини ўрганишга келишим.

Абу Исҳоқ *Иброҳим Адҳам* ибн Мансур (ваф. 161/778) асос солган тасаввуф мактабининг шибатаи *адҳамийлик* истилоҳи қўлланилган. Иброҳим Алҳамнинг таржимайи ҳоли «Вафайяту-л-аъён» (Ибн Къаййим), «Шарҳу-л-миқомот ва ҳари рийя» (Тарсусий), «Тарожи-ну-л-аълами ва-н-наси» (Абдурраҳмон Ҳойирий), «Ал-вофийу би-л-ва-фийяту» (Ибн Абдулқадир), «Ал-Аълом» (Тарқалбий), «Ал-бидоя ва-н-ниҳоя» (Ибн Къаййим), «Дуошайту-л-ивон» (Абу Наъим Исфажоний) каби асарларида ҳам тўлиқ Уларни кўрсатилишича, Тамим қабиласига мансуб бўлган бу шайх Балхда яшаган. Оталари Абу Исҳоқ ўғли Иброҳимнинг Иброҳимий фикр ва эътиқодларини ўрганишлари учун келган. Иброҳим Алҳам Балхнинг машҳур амирюдаларидан бўлишига қарамасдан мулк ва диндан воз кечиб, мулкни муҳтожларга тарқатиб, тасаввуф йўлига кирди ва катта мақомга эришди. Қасмиятларининг бирини айтилишича: «Сенинг Аллоҳга бўлган муқаббатини мени гуноҳги саклайдиган назардан тўсди». Иброҳим Алҳамнинг тасаввуфий ҳаётини ўзида жам қилган қиссалар жаҳоннинг турли мамлакатларига тарқилган. Е.Э.Бертельснинг фикрига кўра, «таърир бир шахснинг ҳасбу ҳолига оид китоб йўқки, унда Иброҳим Алҳамга бағишланган бўлим бўлмасин»¹⁶⁸.

¹⁶⁸ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. С.182.

Иброҳим Адҳамнинг самоъвий мажлисларида унинг ўғли ва шогирди Шақиқ Балхий (ваф. 790) ҳам иштирок этган, устознинг тарбияларини олиб тасаввуфда юксак мақомга эришган. Абу Абдурахмон Сулабийнинг «Табақоту-с-суфийя» асарида “Биринчи табақа” мутасаввифлардан бири сифатида Шақиқ Балхийдан келтирилган ва бир неча хикматларидан намуналар берилган. Улардан бири: “Сен бераётган ва сенга берилётганлар фарқига етгин: агар сенга бераётган инсон сен учун маҳбуб бўлса, сен дунёга маҳбуб экансан; агар сен бераётган кимса сенга маҳбуб бўлса, сен охираат учун маҳбубсан”¹⁶⁹.

Марказий Осиёлик илк мутасаввифлардан бири сифатида Ҳаким Термизий тилга олинади. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Башир Ҳаким Термизий (~859–932)нинг манқабавий ҳаётига оид маълумотлар Тожиддин Сабкий, Хатиб Бағдодий, Ибн Ҳожар Асқалоний, Абдурахмон Сулабий асарларида, бевосита ўзининг «Бадву-ш-шаън» («Мақомотнинг ибтидоси») рисоласида мавжуд. Манбаларда Ҳаким Термизийнинг 400 дан ортиқ асар ёзгани тилга олинади, улардан бизнинг давримизгача 57 таси етиб келган. Ҳадис илмига бағишланган «Наводир ал-усул фи маърифат ахбор Расул» («Расулуллоҳ хабарларини билишда нодир усуллар»), тасаввуфга оид «Китоб ҳақиқат ал-одамия» («Инсоният ҳақиқати тўғрисида китоб») ва «Адабу-н-нафс» («Нафс одоби») асарларини алоҳида зикр этиш лозим. Термизийнинг «Хатму-л-авлиё» (ёки «Хатму-л-валоят») асарида валийлик ҳақидаги қарашлари баён қилинган. Асарда ёзилишича, ақл-заковат ўзлаштира оладиган энг олий билим – маърифат ёки хикматдир, бу инсон қалбини ёритувчи «илоҳий нур»дир. Турфа илмларни ўқиб-ўрганиш жараёнида уни эгаллаш мумкин, аммо асл маърифат Аллоҳнинг ўзи ярлақанган зотларгагина насиб бўлади. Ҳаким Термизий суфий авлиёларни айни шундай зотлар сирасига киритади¹⁷⁰. “Иршоду-т-толибин” асари илк маноқиблардан саналади. “Адабу-н-нафс” (“Нафс одоби”) асарида ёзилишича, “нафс лаззат ва шаҳватга ўрганиб қолган... қалбининг устида амир бўлиб туриб олган. У шаҳват билан бўлган амирликдир. Бас, уни тийишга эҳтиёж туғилади. Агар уни одатларидан қайтарсанг, тийилади”¹⁷¹. Мутахассислар Ҳаким Термизийнинг

¹⁶⁹ Абу Абдурахмон Сулабий. Табақоти суфийя / М.Нуриддинов тарж. Т.: Фан, 2004.

¹⁷⁰ Уватов У. Ал-Ҳаким ат-Термизий (ҳаёти ва мероси). Т., 2001.

¹⁷¹ Ал-Ҳаким ат-Термизий. Адабу-н-нафс. Термиз, 2006.

шарҳиди ва шарҳлардан келиб чикиб, уни ҳақимийлик тариқати-
нинг асосини сифатида қадрлайдилар.

Ўшоридан сўрётилган котиблар ширҳи тасаввуф адабиёти ҳали
Ўрон сўзла Ушнинг андусе шарҳларини ярагмай туриб адабиёт-
шунослик маълумотлари билан ҳамбирмас боғланганини кузатиш
мумкин.

Марканий Осидда иле ислом давлатлари сомонийлар (818-
1105), қорамшоҳлар (995-1017 – маъмунийлар; 1077-1231 – ануш-
тегонлар), саманиёлар (977-1186), салжукчилар (1036-1194), қор-
қоншар (992-1211) дорони Ушнинг довруги оламга ёйилган-
нинг сабаби буларга фан ва маданиятга эътибор юксак даражада
бўлганидир. Бу мамлакатларни бирлаштирган умумий илмий-
маданий ҳодиса сифатида нафақат ислом эътиқоди, балки араб-
форс турс тилларининг расмий тил шарафисиде эжаилиги ва турли
фанларга оид котибларнинг ҳар уч тилда битилганлигидир.

И. Ҳартоева “Ўрта Осиддаги форс тилидаги адабиёт” номли
маълумотида шориде номлари тилга олнинг сулолалар даври X-
XV асрлар давомисиде ҳазирги Ўрон Ўрта Осиде билан сиёсий ва ма-
даный ҳодиса Уш яқин бўлганликларининг сабаби бу сулолалар-
нинг вақиллари ҳазирги Афғонистон ва қисман Ўронни бошқар-
ганликларини ва ниҳоят, Ўрондаги сафавийлар сулоласига келиб,
Ўрон Ўрта Осиддан узоклашгани ва темурийларнинг давоми санал-
ган бобурийларнинг Ҳиндистонда салтанат ўрнатиши муносабати
билан Ўрта Осиднинг Ҳиндистон билан муносабати кучайганини
келтириб ўшдики, бу ҳудудларнинг ҳаммаси “форс адабиёти” деб
ном билан адабий мажмуъ (комплекс) таркибиде иштирок этган ва
Ўрта Осиддаги форс тили адабиётнинг мавқеи ва салмоги хусуси-
де батафсил тахлилний қарашни ифода қилади¹⁷².

Бухороде марказланган *сомонийлар сулоласи* сомонхудоулар-
дан бўлиб, уларнинг айрим вақиллари сосонийлар сулоласига бо-
риб уланади¹⁷³. Асли балхлик Сомонхудоу исломни қабул қилиб,
халифа Маъмуи хизматиде эътибор топгани учун унинг авлодлари
Нух – Симарқандни, Аҳмад – Фарғонани, Яхъё – Шошни ва Илёс –
Ҳиротни бошқарган. Расмий сулола Фарғона ҳукмдори Аҳмад I

¹⁷² Ҳартоева И.Д. История литературы и культуры Ирана. М.: Наука, 1988. С.261-301.

¹⁷³ Селисов А.А. К вопросу о происхождении Саманидов / Сб. Статей, посвященных истории и культуре периода формирования таджикского народа и его государственности (IX-X) Сталинабад, 1954 (ТИИАО АН Тадж.ССР, т. XX VI Г). С.3-11.

ибн Асад ибн Сомон номи билан бошланиб (819), кейинроқ Наср I ибн Аҳмад (864) ва Исмоил I ибн Аҳмад (892) даврларида машҳур бўлди¹⁷⁴. Улар пойтахт тутган Бухоро қудрати (Бухоро қуввати исломи дин аст) нафақат диний илмларда, балки дунёвий фанлар таракқиётида ҳам, адабиёт ва санъатда ҳам пешқадам бўлди. Янги форс адабиётининг асосчиси Абу Абдуллоҳ Рудакий бевосита шу маданий муҳитда камол топди.

Абу Абдуллоҳ Рудакий (858–941) Сомоний Наср ибн Аҳмад саройида хизмат қилган. Манбаларда хушовоз ҳофиз бўлгани, уд чалишда маҳоратли экани (Абдурахмон Жомий),¹⁷⁵ мусиқа фани устоди, қасида ва маснавийни гўзал айтиши (Давлатшоҳ Самарқандий)¹⁷⁶ зикр қилинади. С.Айнийнинг талқинича, форс тилида биринчи девон тартиб берган шоир¹⁷⁷. Асарларининг умумий ҳажми 700 мингдан 1.300 минг мисрагача кўрсатилади. “Модари май” (“Май онаси”), “Шикоят аз пири” (“Қариликдан шикоят”) қасидалари машҳур. “Саҳли мумтанеъ” (осону мумкин эмас) услубининг асосчиси.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Хоразмий X асрда яшаган, унинг бизгача етиб келган ягона асари «Мафотиҳу-л-улум» («Илмларнинг калитлари») сомонийлар сулоласининг учинчи вакили Нух б. Мансур (975-997) халифалиги даврида ёзилган. Вазир Абул Ҳасан Убайдуллоҳ Утбийга бағишланган бу асар араб тилида битилган бўлса ҳам, унинг мундарижасидан муаллифнинг форс, юнон ва қадимги сурёний тилидан хабардорлиги маълум. Қомус шаклида ёзилган асарда ўша давр фанларининг муҳим соҳаларига оид атамаларнинг маънолари очиб берилган. Асар икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимнинг 5-боби илми аруз, қофия ва саноеъга оид истилоҳларни ёритишга бағишланган. Боб, ўз навбатида, беш қисмдан иборат: 1-қисм мазкур фаннинг таркиби, аруз тизимидаги атамалар; 2-қисм аруз вариантлари ва иллатларнинг номлари; 3-қисм қофия ва унинг таркиби; 4-қисм мазкур атамаларнинг келиб чиқиши ва улардан фойдаланиш усуллари, 5-қисм шеърий танқиди ва ундан фойдаланиш йўллари ҳақида. Шунингдек, тўртинчи

¹⁷⁴ *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Пер. с англ. П.А.Грязневича. М.: Наука, 1971. С.145-146.

¹⁷⁵ *Жомий А.* Баҳористон / Ш.Шомухамедов тарж. Т., 1997. Б.67-68.

¹⁷⁶ *Давлатшоҳ Самарқандий.* Шоирлар бўстони / Б.Аҳмедов, Н.Норкулов тарж. Т., 1981. Б.22-27.

¹⁷⁷ *Айний С.* Асарлар. Саккиз томлик. Т.8. Т., 1967.

бобнинг 8 қисми «котибларнинг сўздан фойдаланишдаги маҳорат-ларига бағишланган. Абу Абдуллоҳ Хоразмий асари унгача яратилган араб тилидаги поэтик манбалар Халил ибн Аҳмад луғати, Ибн Муътазнинг «Илму-л-бадеъ», Қудамма ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шайр» каби асарларидан унумли фойдалангани учун ҳам асосда аҳмиятлидир. Чунки бу асарларнинг айримлари бизгача етиб келгани, сақланганларининг ҳам мазмуни бошқа манбалар ва таржималар орқали ўрганилмоқда.

Комуснинг бундай фундаментал асосга қуриш баробарида муаллиф ўз давригача яратилган арузшунослик илмига доир истилоҳларни тизимли сурада ёритди, аруз тизимидаги барча истилоҳларни адибго тарзида изоҳлаш билан чекланмай, уларнинг қатъий қоидалари, бу фаннинг таркиби, вазн ва баҳр муносабатлари, ҳар бир баҳрнинг турлари ва вариантларини ишлаб чиқди. Маълумки, араб арузи қислотагив (лотинча «сифат») шеър тизимида кирсади¹⁷⁷, у бүгун (ҳижо) асосига эмас, балки ҳарфлар асосига қурилган. *«Бунда уларнинг ўзига хос ҳаракатлари, талаффузига алоҳида келиб берилади. Сўзнинг бутун таркиби «ҳаракатланган ҳарф» ва «ҳаракатланмаган ҳарф» истилоҳлари ёрдамида белгиланади»*¹⁷⁸. Абу Абдуллоҳ Хоразмий асарида араб арузининг мана шу асосидан келиб чиқиб, истилоҳларнинг шарҳланганини кузатиш мумкин. Бу асар гарчи изоҳли луғат тарзида тузилган эса-да, арифмрон Марказий Осиёда яратилажак Маҳмуд Замахшарий, Абу Абдуллоҳ Исафий, Юсуф Саккокий ва бошқа алломаларнинг арузий тилшунослиги учун муҳим аҳамият касб этди.

Симонийлар даврида Бухорода яшаган шоир, олим ва сайёҳ Абу Мисоур «Содибий» (961–1038) Хуросоннинг Нишопур шаҳрида тутилган. Прок, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Хоразмда яшаган. «Шайхномаи Саодибий» маснавийси форсий адабиётда машҳур бўлган, уни арабчадан форс тилига таржима қилган эронлик олим Миямул Хидоят олимнинг 34 асарини санаб ўтади. Улар орасида араб тилида ёзилган «Йатимат ад-дахр фи маҳосин аҳлу-л-аср» («Аср аҳлилари ҳақида дурдоналар», 995–1000, 1020) тазкираси машҳур. Аср 4 қисмдан иборат, ҳар бир қисм 10 бобни ташкил қилган. 1 қисмда Ҳамдонийлар сулоласи (Сурия) ва унга қўшни

¹⁷⁷ Адибго шеърини II том. Адабий-тарихий жараён. – Т.: Фап, 1979. – Б. 349–355.

¹⁷⁸ *Адибдонимоти М.* Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» асарида истилоҳ. Т. 2001. Б. 82.

Миср ва Мавсил шоирлари; 2-қисмда Ироқ ахлидан бўлган ва дайламайлар даврида яшаган шоирлар, 3-қисм Жабал, Форс, Журжон, Табаристон ва Исфаҳон шоирлари ва 4-қисм сомонийлар давридан ғазнавийлар давлатининг илк давригача Хуросон, Мовароуннахрда яшаган шоирлар ижодидан намуналар беради. Бухорода яшаган 47 ва хоразмлик 7 шоир ҳақида маълумот бор¹⁸⁰. Бу шоирлар фақатгина араб тилида асарлар ёзиш билан чекланмаган, туркий ва форсийда ёзилган асарларни ҳам араб тилига таржима қилганлар. Асарда адаб ва шеър устозлари Абу Бакр Хоразмий ва Абул Фазл Ҳамадоний ижодига кенг ўрин берилган. Тазкира таркибида, асосан, қасида ва ҳажв, васф ва фардлар учраганидан маълум бўладики, сомонийлар даврида мана шу адабий жанрлар машҳур бўлган. Тазкирадаги муаллиф қасидаларидан келтирилган парчаларда ҳукмдорлар, қўмондонлар ва шоирлар васф этилади. Масалан, Абу Зарир Балхий қасидаси Абул Аббос Маъмуний деган шоирга, Ҳузаймий қасидаси эса Искофий тахаллусли шоирга бағишланган. Ҳажвларда эса айрим амир ва амалдорлар танқид остига олинган. Мас., Абу Таййиб Тоҳирийнинг амир Аҳмад ибн Исмоил (907-914) га ва Наср ибн Аҳмад (914-943)га қарата айтилган ҳажвлари бор. Булардан ташқари, айрим шаҳарлар, ташландик жойлар ва қаровсиз қолган манзиллар ҳақида ҳам ҳажвлар ёзилган. Васф шеърларида йил фасллари, табиат ҳодисалари, уй жиҳозлари, ёзув куроллари, таом ва ичимликлар асос қилиб олинган. Баъзи шеърлари муаммо ёки чистон жанрларининг дастлабки намуналари каби тасаввур беради¹⁸¹.

Нуриддий Муҳаммад *Авфий Бухорий* (1171-1233) – шоир ва тазкиранавис, таржимон. У Бухорода тахсил олгач, Самарқандда (1201-1220) қорахонли Қилич Арслон хизматида мунший бўлган. Хоразм, Марв, Нишопур, Ҳирот, Ғазна шаҳарларига саёҳат қилади. Хоразмда Нажмиддин Кубро ва унинг шогирди Мажидиддин Боғдодий (Фаридиддин Атторнинг устози) билан суҳбат куради. Мўғуллар истило этган жойларни тарк этиб, Лоҳўр ва Деҳлига саёҳат қилади. Умрининг сўнгига қадар Ҳиндистонда Шамсиддин Элтутмиш даргоҳида адабий фаолиятини давом эттиради. “Лубобул-албоб” (“Илмлар мағзи”) тазкираси форс тилида ёзилган илк тазкира бўлиб, Бухоро ва Хоразмда бошланиб, 1222-23 йилларда

¹⁸⁰ Абу Мансур ас-Саолибий. Ўйатимат ад-даҳр. 4-қисм / И. Абдуллаев тарж. Т.: Фан, 1976.

¹⁸¹ Абдуллаев И. Бухоронинг арабийнавис шоирлари. Т.: Фан, 1965.

Ҳиндистонда яқунланган¹⁸². Тазкирада X-XIII аср бошларида яшаган 300 шоир ҳақида маълумот бор, асар муқаддима ва 12 бобдан иборат. Даътабқи 4 боб назарий маълумотлардан иборат: 1-боб. *Шеър ва шоирлик фазилати*; 2-боб. *Шеърнинг лугавий маъноси ҳақида*; 3-боб. *Биринчи шеър айтган киши ким экани ҳақида*; 4-боб. *Форсӣда шик шеърни ким айтгани ҳақидадир*. 5-12 боблар давомида IX-XIII асрларда Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон ва Ироқда яшаган шоирлар ҳақида маълумот берилган. 5- ва 6-бобларда *“Номдор султонлар ва мамлакат улугларининг гўзал шеърлари борасида”* ва *“амир ва вазирлар ижоди ҳақида”* фикр юритилган. 7-бобнинг 1-фаслида Мовароуннаҳрнинг уламолари, фозиллари фикр этилса, 10-бобда Салжуклилар давридаги гўзал шеърлар соҳибларидан сўз юритади. Унда муаллиф Мовароуннаҳр шоирларидан Абу Муҳаммад Самарқандий, Шаҳобиддин Амъак Бухорий, Муҳаммад ибн Али Сўзоний, Али Шатранжий, Низомий Арузий Самарқандий; Ҳамидиддин Жавҳарий Муставфий ва бошқаларни тинч олади¹⁸³. Қарийб тўрт юз йиллик адабиёт тарихига оид манбаъларни ўзида жамлаган бу тазкиранинг ўзбек тилида нашр этилиши адабиётшунослик ва мумтоз адабиётга оид илмдаги жуда кўп номиникликларга очиклик киритишига ишончимиз комил.

1223 йили Авфий араб адиби Абу Али Муҳассин Танухийнинг *“Ал-Фараж баъда-ш-шидда”* (*“Қийинчиликдан кейинги шодлик”*) асарини форс тилига таржима қилган. Бу асарга Авфий *“Жавомеъу-л-хикоеъ ва лавомеъу-л-ривоеъ”* деган ном берган (*«Ҳикоялар тўшмиши ва ривоятлар шуълалари»*, 1228). Асарда авлиё ва анбиёлар ҳаёти, каромат ва муъжизалари, халифалар, аҷам шоҳларининг адолатли ва адолатсиз ишлари ҳақида ҳикоялар келтирилган. Бу ҳикоя ва ривоятларда диний бағрикенглик, халқларнинг ўзаро ҳамжиҳат бўлиб тинч яшаиш гоълари акс этган. Ҳар бир қисми 25 бобдан ташкил топган асарнинг 2-қисмида одоб, тавозе, лутф, қарам, сабр, вафо, меҳр ва мурувват улуғланади. Асарнинг 3-қисмида золимлик, қибру ҳаво, бахиллик, қаззоблик (ёлғончилик), мунофиқлик ва ҳасадгўйлик иллатлари қораланади. 4-қисмда аёлларнинг ва-

¹⁸² Муртазоев Б. Авфийнинг “Лубобу-л-албоб” тазкирасининг таркиби ва мундарижасига доир / Ўзбек адабиётшунослигида таққин ва таҳлил муаммолари. Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2014. Б.120-124.

¹⁸³ Авфий Муҳаммад Бухорий. Тазкираи Лубобу-л-албоб. 1-2 жилд. Проф. Браун нашри асосида. Муқаддима ва шарҳлар муаллифи Муҳаммад Қазвиний. Техрон: Мумтоз, 1361. 1036 саҳ.

фодорлиги, зийраклиги ва заковати ёкланиб, улардаги салбий иллатлар танқид остига олинади¹⁸⁴.

Рудакийдан Авфийгача ўтган қарийб уч юз йиллик адабий тарих давомида сулолалар алмашганига қарамай сомонийлар даврида бошланган форс тилидаги адабий анъаналар давом этган.

Марказий Осиё ва Шарқий Туркистонда ўз ҳукмронлигини нисбатан узоқ тутиб турган сулола *қорахонлилар давлати* (992-1211) эди. Улар ўзларини буюк Турон қаҳрамони Алп Эртўнга номи билан боғлаганлари ҳолда сулола асосчиси Сотук Бўғроҳон (859-955) исломни қабул қилиш билан бирга Абдул Карим номини ҳам олди ва орадан кўп ўтмай Бухорони эгаллади (992). Бу сулола XI асрда Марказий Осиёдаги кучли ҳукмдорлардан бирига айланиб, марказлашган давлат тузган эди¹⁸⁵. Абдулкарим Сотик Бўғроҳон ўзини *қорахон* – *улуғ хон* деб эълон қилган. Шундан сўнг бу сулоладаги барча ҳукмдорлар ўзларини *қорахонлилар* деб атагани учун давлат номи ҳам шундай юритилган. Давлатнинг барпо бўлишида *қорлуқ*, *чигил*, *яғмо* қавмлари етакчилик қилган.¹⁸⁶ 1130 йилда қорахонли Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон (1102-11) салжуклиларга енгилганидан сўнг давлат таназзулга учраган. Сулоланинг сўнгги вакили 1212 йили Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан қатл қилинган.

Қорахонлилар даврида Болосоғун, Қонғар сингари шаҳарларда маданий ҳаёт гуллаб-яшнаган. Мамлакат ҳудуди Шарқий Туркистон, Еттисув ва Тянь Шаннинг жанубий ён бағирларига ёйилган¹⁸⁷. Давлат ҳужжатлари, дипломатик ёзишмалар турк (уйғур) ёзувида олиб борилганига қарамай, X асрдан ёзма адабиёт араб ёзуви орқали ҳам тарқала бошлади. Муайян даврда ҳар икки ёзув параллел равишда қўлланилган. Айрим манбаларнинг (мас., “Қутадғу билиг”) ҳар икки ёзувда кўчирилган нусхалари бизгача етиб келган. Бу даврда бир қатор диний ва ахлоқий мавзуда асарлар яратилган, давлат бошқаруви хусусида низомлар тузилган. Айни даврда Қуръони каримнинг турк тилига илк тафсири амалга оширилган. Номаълум муаллиф томонидан ёзилган, сақланиш ўрнига кўра

¹⁸⁴ *Авфий М.* Нодир ҳикоятлар. Т., 1977; Ҳикоятлар ва ривоятлар. Т., 1983.

¹⁸⁵ *Босворт К.Э.* Мусулманскис династии. С.157-158; *Воҳидов Ш., Қодиров А.* Шарқнинг машхур сулолалари. Т., 2013. Б.183.

¹⁸⁶ *Караев О.* История Караханидского каганата X - нач. XIII вв. Фрунзе, 1983.

¹⁸⁷ *Шониёзов Қ.* Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. Т., 1999.

Ридланд (Rylands) нусхаси деб юритилган¹⁸⁸ бу Тафсирда туркча таржима идроби на форсча матнлар остида сатрораси тарзида ёзилган.

Даврининг етук манбаси, шубҳасиз, турк эпик тафаккур тараққиётининг сирчишмаси Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадағу билиг” (1869) асаридир. Қонларда ёзиб тугалланган бу асар Қора Бўғроқнинг тақдим этилган. Бу илк эпик дostonнинг шухрати ҳақида мана шу сатрлар хабар беради:

*Чинийлар “Адабу-л-мулук” деб атар,
Мочинлар “Апису-л-мамолик” деяр.
Бу Машриқ элининг дошимандлари
“Зийнату-л-умаро” дейишди бари.
Эронлик “Шоҳнома” деди билгилиг,
Туронлик ном қўйди: “Қутадағу билиг”¹⁸⁹.*

Юсуф Хос Ҳожибнинг тузуклар, қомус сифатидаги мазкур асарини ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларига доир мулоҳазалар айтишини баробарида ўз даврининг маданий ҳаётига тегишли сатрларини ҳам учрагамиз. Айниқса, муаллифнинг билим, тил, заковат борасидаги фикрлари адабиётшунослик тараққиётига ҳам ўз таъсирини кўрсатиши мумкин:

*Кўни сўзда таштин сўзуг сўз тема
Кўни эгри фарқи ўрунгли қара
(Тугри сўздан ташкари сўзни сўз дема,
Тугри (ша) эгрининг фарқи оқ (ва) қора (фарқи кабидир)¹⁹⁰.*

“Қутадағу билиг”га йирик эпопея ёки дoston сифатида қараш агарчи эмас, чунки бу асар таркибида Болосоғуний даврида машҳур бўлган *маснавий*, *тўртлик*, *қасидани ҳолийя* каби адабий жанрлар сингезини кўриш мумкинки, буни қорахонлилар даври адабий муҳитини яратилган асарларнинг жанрлар қўлами ҳақидаги маълумот на намуналар сифатида қабул қилиш мумкин¹⁹¹.

¹⁸⁸ Turkish İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) / Karahanlı Türkçesi. Prof. Dr. Aysu Ata. Ankara, 2004.

¹⁸⁹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадағу билиг (Саодатга бошловчи билим). Транскрипция ва таърифи уйбек тилига таъсиф. Нашрга трайерл. Қ.Каримов. Т.: Фан, 1971.

¹⁹⁰ Кўрсатишган иср.

¹⁹¹ Тулган Б. Вопросы поэтики “Қутадағу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба. Т., 2004. С.12-52.

Қорахонлилар даврида яратилган буюк илмий асар Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғоти-т-турк” (1070) китобидир. Гарчи изоҳли луғат тарзида тилшунослик йўналишидаги китоб бўлса-да, муаллиф буюк тилшунос вазифасини бажариш билан чекланмай, адабиётшунос ва фольклоршунос олим сифатида масалага ёндашиб, ҳар бир сўз қўлланилган ашёвий мисолларни замондаги ва ўзигача яратилган адабий манбалардан келтиради. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи: “Мен бу китобни махсус алифбо тартибида (яъни ажам ҳарфлари тартибида) ҳикматли сўзлар, сажълар (қофияли наср намуналари), мақоллар, қўшиқлар, ражас (жангнома айтимлари) ва наср намуналари билан безадим”¹⁹². Агар мутахассис нигоҳи билан қаралса, Маҳмуд Кошғарий шунчаки бадий асар намуналарини келтирибгина қолмаган, уларнинг жанр жиҳатларидан келиб чиқиб тасниф ҳам қилган. Таснифдаги ҳар бир асарга тавсиф берган, бу жанрга тегишли асарлар, парчалар мансуб қабилалар ва айрим ўринларда уларнинг муаллифларини ҳам тилга олган.

“Девону луғоти-т-турк”да умумий ҳажми 764 мисра бўлган 289 тўртлик ва иккилик (байт) шеърӣ намуналар берилган. Шу фактнинг ўзиёқ “Девон...”га қадар туркий шеърӣ шакллар ва муқадди-мада тилга олинган жанрлар шаклланганлигини кўрсатади¹⁹³.

“Девон...”да тил, адабиёт, тарих, фалсафа, география, ҳуқуқ, табобат, илоҳиёт, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, мантиқ, илми нужум, сиёсат, ҳарбий санъат, ахлоқшунослик, этнография сингари соҳаларга оид маълумот ва мисоллар учрайди. Китобга илова қилинган харита филология илмида тузилган илк диалектологик харита ҳисобланади.

Ўрта асрлар фан ва маданияти Шарқда шу даражада юксакликка кўтарилганки, дунёвий илмлар, турли аниқ фанларнинг ютуқлари, натижалари унинг мазмунини белгилашда муҳим аҳамият касб этган, турли соҳаларда ижод этилиб, катта ютуқлар қўлга киритилган. Марказий Осиёда илмнинг ҳажми, миқёси, кенглиги айрим муаллифлар асарида учровчи илмлар таснифида яққол намоён бўлди. Ўз даврининг қомусий олимлари Форобий, Беруний, Ибн Сино қабилар бу масалага катта эътибор бердилар, айрим муаллифлар эса унга махсус асарлар бағишладилар.

¹⁹² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк / Туркий сўзлар девони. Уч жилд. I жилд. Т.: MUMTOZ SO'Z, 2016.

¹⁹³ Қаранг: Болтабоев Ҳ. Қадимги туркий манбалар Фитрат талқинида / Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Т.: MUMTOZ SO'Z, 2008. Б.3-8.

IX–XII асрлар давомида дунё маданиятига илм-фаннинг турли соҳалари бўйича, хусусан, анъанавий, ноанъанавий, фалсафий, табиатшунослик илмлари соҳасида ҳам жуда улкан ҳисса қўшдилар. Бу даврда яшаб ижод этган Ўрта Осиёлик буюк олимларнинг ижоди, фаолияти, асарлари ўрта асрлар илм-фани ривожига ниҳоятда муҳим ўрин тутди.

Абу Наср Форобий таълимоти. Марказий Осиёлик буюк аллома, файласуф ва адиб Абу Наср Форобий (873–950) Ўтрор қишлоғида туғилган, Форобда ўқиган, Шошда бўлган, Бухоро ва Самарқандда таҳсил олган. Араб мамлакатларида яшаган, Бағдодда олимлар билан учрашган, Дамашқда ва Ҳалабда амир Сайфуддавла ҳомийлигида ижод қилган. Форобий ўз давридаги мавжуд илм соҳаларига оид 160 дан ортиқ илмий рисола яратган. "Ихсо алулум ва-т-таъриф" ("Илмлар ҳосияти ва таърифлари") рисоласида ўттиздан ортиқ фан соҳасининг таснифи берилган. Тадқиқотчилар Форобий шуғулланган фан тизимлари сифатида фалсафанинг умумий масалалари, материяни ўрганувчи, яъни табиий фанлар, ижтимоият, сиёсат ҳамда филология (илми адаб) каби йўналишларини шиклаганлар¹⁹⁴. Форобийнинг филологик тадқиқотлари "Қаломуш-шешър ва-л-қавофи" ("Шешър ва қофиялар ҳақида сўз"), "Қитобу-л-хитоба" ("Риторика ҳақида китоб"), "Қитобу-л-луғат" ("Луғатлар ҳақида китоб"), "Қитобун фи-с-санъату-л-китоби" ("Ҳаттотлик ҳақида китоб"), "Таҳсилу-с-саодат", "Таълиқот" ва бошқалардир. Санъат соҳасида "Мусиқа китоби", "Мусиқада оҳангдонлик", "Қағта мусиқа китоби", "Ритмлар таснифи ҳақида китоб" асарларини ёзган¹⁹⁵.

Форобийнинг «Қитобу-ш-шешър» асари араб ва юнон шешър тизимининг ўзаро қиёсланиши жиҳатидан эътиборли. Форобий масаллага аниқ кенг қараган ва шешърий асарнинг икки жиҳати: маъно билан унинг вазн жиҳати шешърнинг асоси бўлиши кераклигини уқтирган: *"Шешърий сўзлар маълум вазнга туширилиб, шешърий бўлакларга бўлинсагина айтилган сўзлар шешър бўла олади. Қадимги шоирлар наздида шешър тузилиши ва унинг жақҳари – асоси ана шулардан иборат бўлган. Шешър бирор нарсага тақлид қилинган сўзлардан ташкил топиши керак. Шешър тузилишида тутиладиган мана шу икки хил йул фақат тақлид ташбиҳ бўлишинигина эмас,*

¹⁹⁴ *Фараби.* Философские трактаты. Алматы: Наука, 1972; Логические трактаты. Алматы: Наука, 1975.

¹⁹⁵ *Хайруллаев М.* Фараби. Т. Фан. 1966; Уйғонинг даври ва Шарқ мутафаккири. Т.: Ўзбекистон, 1971.

балки улар орқали тақлид қилиниши мумкин бўлган нарсаларни ҳам билишни тақозо қилади. Бундай қонун-қоидаларга риоя қилишининг энг кичиги вазн масаласидир”¹⁹⁶. Шеър тузилишида ритм тушунчаси (Абу Наср Форобий асарида “зарб” деб тушинтирилган) одатда бир хил оҳангга уйғун келган товушлар йиғиндисининг маълум бир муддат (вақт бирлиги) ичидаги такроридан иборат деб талқин этилади. Нутқда (шеърий нутқда ҳам) товушлар бирикмаси ўзаро бирор тизимга солиниб, ритмик бирлик ҳосил қилинади. Товуш ва товушлар бирикмаси бўғин (рузий истилоҳга кўра, ҳижо – Ҳ.Б.)-ни, бўғинлар ўзаро бирикиб рукн ёки туроқни, буларнинг тизимли йиғиндисидан эса, байт ва мисра каби ритмик бирликлар ҳосил қилинган. Шундан келиб чиққан ҳолда муайян бир тилнинг фонетик хусусиятларига мос келувчи ритмик бирликлардан ҳосил қилинадиган шеър тизимини қўллаш одат тусига кирган¹⁹⁷.

Форобий “Ихсоъу-л-улум” (“Илмларнинг хосиятлари”)да (“Илмларнинг келиб чиқиши” – “Худусу-л-улум”га адаштирмаслик лозим) шеърият ҳақидаги қисқа мулоҳазаларини асарнинг тилшунослик ва мантиқ қисмларида келтиради. Аллома бу асарида шеърий тафаккур қоидаларини тилшунослик нуқтаи назаридан тушунтиради. Форобий фикрича, шоир она тилининг лексик-семантик бойлиги, Алишер Навоий ибораси билан айтсак, маънолар хазинасини яхши билиши зарур. “Ҳар халқнинг тилини икжа (гўзал, нафис) қилувчи етти катга бўлими бор: 1) якка сўзлар илми (сарф); 2) бирикувдаги сўзлар илми (наҳв); 3) якка сўзларнинг қонун-қоидалари; 4) сўз бирикмаларининг қонун-қоидалари; 5) тўғри ёзиш қоидалари; 6) тўғри ўқиш қоидалари (бу икки бўлим араб алифбосида ёзиш ва ўқишга тааллуқли); 7) тўғри шеър (ёзиш ва ўқиш) қоидалари; 8) шеър қонунлари илми. Форобий фикрича, шеър илми тил жиҳатидан қараганда уч бўлимдан иборат: 1) оддий ва мураккаб вазнларнинг қўлланилиши, яъни нутқ товушларига кўра вазнларнинг турли (очиқ, ёпиқ бўғинлар) ҳижоларини билиш; 2) байтларнинг охирида келадиган сўзларнинг товушлари бир-бирига мувофик келиши (радиф ва кофия); 3) қайси сўзларни шеър-назмда ва қайси сўзларни насрда қўлланиш мумкинлиги (шеърий тил ва насрий тил қоидалари)¹⁹⁸.

¹⁹⁶ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри (Арабчадан таржима. Изоҳ ва муқаддима муаллифи А.Ирисов). Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

¹⁹⁷ Болтабоев Ҳ. Мумтоз шеър тузилиши ва унинг метрик асослари / Шарқ мумтоз поэтикаси. Т.: ЎМЭДИН, 2006.

¹⁹⁸ Маҳмудов М. Форобий ва Арасту “Поэтика”си // Жаҳон адабиёти. 2011. №3.

Муҳаммад Форобий асарларида шахс камолоти, жамият ва шахс масалалари алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг асарлари тасниф этилганда, сиёсат илми – “шаҳар ҳақидаги илм, шаҳарни бошқариш илми”, яъни “илмиу-л-маданий”, фикҳ ва илми калом хусусида билдирган фикрлари ҳам ўз даврига нисбатан илғор қарашлардан иборат эди. Бинобарин, унинг фалсафий таълимоти, ижтимоий, ахлокий, сиёсий масалаларни рационалистик позициядан туриб тушунтириши, мантикий далиллаши, изчиллиги билан ажралиб туради.

М.Хайруллаев тўғри таъриф берганидек, ўрта асрлар шароитида Форобий инсоният тарихида жамиятнинг келиб чиқиши, унинг моҳият ва мақсад-вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди, давлатни бошқариш тўғрисида илмий қарашлар тизимини ишлаб чиқди. У ўз давридаги инсон жамоалари ва жамиятнинг пайдо бўлиши ҳамда ривожланиши ҳақидаги қотиб қолган, бирёқлама қарашларни рад этиб, жамият пайдо бўлишининг табиий-ижтимоий сабабларини очиб берди. “Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёжи туғилади”, деб ёзади у “Фозил шаҳар аҳлларининг фикрлари” рисоласида.

Аввало, Форобий жамиятни ижтимоий уюшнинг олий шакли деб ҳисоблайди (олим асарларида “шаҳар” сўзи “жамият”, баъзан “давлат” сўзлари маъносида талқин этилади). Агар инсон бўлиб туғилмоқнинг ҳамда яшамоқнинг пировард мақсади бахт-саодатга эришмоқдан иборат бўлса, бу улуғ мақсад ва мартабага эришмоқ фақат жамият орқали ва жамият воситаси билангина рўёбга чиқиши мумкин ҳолос. Бахт-саодатга эришиш учун инсон камолот касб этмоғи, жамият унга бу борада ҳар жиҳатдан қўмақ бермоғи, бошқача айтганда, жамиятда инсоннинг энг олий ва охири мақсадига эришмоқ учун етарли шарт-шароит яратиб берилган бўлмоғи лозим. Ана шу олижаноб мавқе-даражага қадар юксалмоқ учун инсон билимли, яхши тарбияланган бўлиши, бошқаларни ҳам ҳурмат қиладиган, инсонпарвар ва адолатпарвар бўлмоғи лозим. Форобий шу тарика жамият ва шахс камолоти ва унинг аҳамияти, илғор жамият масалаларига доир ғоят қимматли фикрларини олға суради. Жумладан, у “Тахсилу-с-саодат” (“Бахт-саодатга етишув”) рисоласида бундай мулоҳазаларни ўртага ташлайди: “Шаҳар-давлатларнинг

буларнинг оқибати кўп ҳолатдаги ҳақиқатнинг учун уч турдаги фазилатларнинг яна яна шай ҳолатларини (супарларини) эгаллаши керак.

Булар куйидагилардир: 1. Назарий фазилатлар (Фазоиلى назарий); 2. Тафаввуздаги ва ёки фикрнинг фазилатлари (Фазоиلى фикр); 3. Амалвий фазилатлар (Фазоиلى кулдия); 4. Амалий санъатлар (Ишончи амалий).

Ишончи ва ёки назарий фазилатлар маъжуд нарсаларнинг нима-шикин билан олувчи биланлар бўлиб, булар куйидагилардан иборат: 1. Ишончи кўрдики қилгани номасълум бўлган бошланғич билимлар (Ақшар билимлар, арабча – улуми авло); 2. Инсонлар фикр-оқибат, ҳақиқат, ҳақиқат ва таълим арқали олинмайдиган билимлар.²⁰¹

Назарий фазилатларнинг таълим-тарбия бундай билимларга фикр-оқибат, ҳақиқат, ҳақиқат ва таълим арқали эришилади. Билим олувчи-нинг дунёдаги ҳақиқатлар, ҳақиқатларнинг ҳақиқатини билишдир. Ақшар бу ақшар қилувчилар, таълим, ишонч-амаллар, нотўғри тасав-вур ва ҳақиқатлар ҳақиқатга эришиши ҳақиқат беради. Инсон баъзи нарсалар ҳақиқат ҳақиқат билими ва баъзи нарсалар ҳақиқат эса ҳақиқат ва фикр ва ишончи бор. Баъзи нарсаларнинг сурати тасав-вур қилинади. Ҳақиқат инсон ҳақиқатини тоқдим деб ўйласа ҳам ян-гини тоқдимур қилади.

Ишончининг сўзга қобилиятлари фойда берса-да, аммо улар нарсаларнинг ҳақиқатини билиши учун старли эмас. Демак, Фарабий инсон қомолотида таълим-тарбияга, нарсаларнинг моҳия-тини ҳақиқатини билишига катта эътибор беради. Ҳақиқий бахт-халватга эришиши буларнинг кўрсатади.

Фарабий бу нарсаларни (яъни илми яқинияни) билишни истама-гани (Илми маънавий) қомолотга эришилмаслигини айтади. Бу фикр самовий, ишончий билимларга ишонмайдиган одамлар ҳақида айтилган. Бу фикрлар шайқат арқали унинг иродаси, истак-хоҳиши, имон-инсофи, ишончининг ҳақиқатини бахтларга дахлдордир. Ўзининг гор манфаати, таълимнинг маънавий, ҳақиқатини йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган билимлар, оқибат ва мансабпараст ҳокиму-ҳукмдорлар, гарчи ўзла-рининг илми маънавийли, зиёли ва олижаноб қилиб кўрсатсалар-да, билим сифатини нималигини тушунмаган, унга эришишни мақсад қилиб олмаган кишилардир.

Фарабий муқаддимиёлар каниф этган ва ривожлантирган калом ва ёки оқибатларидин бири, мутакаллим сифатида бу соҳанинг етак-

²⁰¹ Фарабий О. И. Социально-этические трактаты. Алма-Ата. Наука. 1973. С. 117.

чи уламолари – Абу Мансур Мотрудий ва Абул Ҳасан Али ал-Ашъарийдан фаркли ўларок, илоҳиёт илмини, диний таълимот асосларини фалсафага ва табиёт фанларига яқинлаштирди. Форобий ва Ғаззолийгача, ислом дини уламолари фалсафани фақат мажусийлар, кўпхудолик, мушриклик давридаги юнон олимлари кашф этгани сабабли исломий илм-фанларни ривожлантиришга ҳикмати юнониён (юнонлар фалсафаси) зарар келтиради, деб ўйлар эдилар, яъни бу соҳада бағрикенглик, хурфикрлик, табиий фанларни ривожлантиришга қаршилик қилар эдилар.

Инсоннинг фикрлаш қобилияти уни инсон қилиб турган табиатнинг биринчи босқичидир. У амалдаги ақлга айланишга қобилиятли ва имкониятлидир. У фаол ақлга етиш учун яна икки босқичдан ўтади, таъсирчан ақл амалдаги ақлга айланади ва шундан кейин ақли мустафад, яъни фойдаланувчи ақлга айланади. Мана шу биринчи босқични забт этган одам билан фаол ақл ўртасида ҳам икки босқич бор. Одамнинг таъсирланувчи ақли комиллик йўлида тараққий этиб, одамийлик унинг табиатига айлангач, модда ва сурат бирлашгани каби унинг ақли амалдаги ақлга айлангач, у билан фаол ақл ўртасида бир босқич қолади. Инсоннинг табиий суврати таъсирчан ақлнинг амалдаги ақлга айланишига асосий модда – ҳаюло бўлгач, энди таъсирчан ақл мустафад ақлнинг асосий моддаси, ҳаюлоси бўлиб қолади (шундан сўнг инсон ақли яна тараққий этиб), етук инсонда шуларнинг ҳаммаси бирлашиб, у энди фаол ақл соҳибига айланади.

Агар инсон фикрлаш қобилиятининг ҳар икки қисми – назарий ва амалий қисмларида, яна тасаввур қобилиятида ҳам шу ҳолат пайдо бўлгач, бундай инсонга Ҳақ таоло фаол ақл воситасида (илоҳий сирларни, олам сирларини) кашф этиш қобилиятини ато қилади. Ҳақ таоло бу одамнинг фаол ақлига тажалли қилган (ёғдирган) қобилият ва фазилатлар ақли мустафад воситасида таъсирланувчи ақлга, ундан тасаввур қобилиятига ўтади. Бу одамнинг ақл-идрокига Ҳақ таоло тажалли этган қобилият ва фазилатлар сабабли, у донишманд, файласуфга, комил ақл-идрок соҳибига айланади. Бундай одамнинг тасаввур қобилияти ҳам тараққий этиб, у келажакни башорат қилувчи, ўз замонидаги (мураккаб) ҳодисаларни талқин этувчи, шарҳловчи пайғамбарга айланиши мумкин. Бунинг учун у илоҳий мақсадларни таниб, билиб, илоҳий маърифат билан яшаши зарур. Бундай одам олий даражада комил инсон бў-

қиб, оғий бахт саодатга эришади. Унинг кўнгли, руҳи юқорида ай-
тганга пўл билан фиол ақлга (оламий ақлга) бирлашган бўлади.
Бундай одам бирча одамлар қандай иш-амаллар қилса, уларнинг
бахт саодатга эришувини айтиб бера олади. Шаҳар (идеал давлат)
фикрига раҳбари бўлишнинг биринчи шarti мана шудир. Бундан
тениқари, ун ют ўз билганларини жамият аъзоларига (фуқароларга,
амалдорларга) чиroyли ва санъаткорона ифодалаб, равшан тушунтира
билиши керак. Бундай одам (комил инсон) барча инсонларга бахт-
саодат йўлини кўрсатиб, қандай иш-амаллар билан бахт-саодатга
ериниши мумкилигини кўрсатиб бериши керак. Шу билан бирга
бахт саодат инсон жузъий жисмоний иш-ҳаракатларни бажариш учун
барча шароитларда жисмоний соғломлик, куч-қувватга эга бўлиши зарур.

Фаробий Афлотун ва Арасту асарларининг таржимони ва мимесис сифатида ҳам машхур. Арастунинг ўндан ортиқ ил-
мий асарларига шарҳлар ёзган. Масалан, Арастунинг "Фи синоъат
и шеър" ("Поэтика") асарига ёзилган шарҳи нафақат юнон оли-
мпий поэтикага доир таълимотини тушунтиришда, балки санъат
ва адабиёт хусусидаги назарий билимларнинг билимдони эканини
ашролади. Фаробийнинг "Шеър китоби"да Арастунинг "мимесис"
ни таъриф қилган ҳақида: "Байтлардаги сўзлардан тушуниладиган маъно-
лар ўша сўз бораётган (ҳинд поэтикаси "Дхванялока"да ифодала-
ниши керак маъно ва ифодаланган маъно дейилган – Ҳ.Б., М.М.)
ишари ва ҳодисаларга ўхшайдиган – тақлидий бўлмоғи керак"²⁰². Бу
сўз мундиф Арасту "Поэтика"сини шарҳлаётган бўлса-да, "Илм-
ларнинг хосиятлари"да поэзиянинг асосий қонунияти, тамойили –
"мимесис" (ҳаётга ўхшатиш-тақлид санъати) эканлигини тасдиқла-
моқда. "Шеър сўзлари ҳис этган вақтимизда, – дейди Фаробий
"Илмларнинг хосиятлари" асарида, – руҳимизда ҳосил бўлган ҳаёл
(тасвир) ниманинг ўхшаши тасвирланган бўлса, гўё ўша (шеър-
нинг) ўхшаши нарсанинг ўзини кўргандай ҳис қиламиз ўзимизни".
Шу ўринда Фаробий шеърда тасвирланган (севинчли ёки қайғули)
мингари, ҳолат бизнинг ҳаётимизда эмаслигини билсак ҳам, шеър-
рий сўз тасвирида, ўша воқеа, ҳолат шоир (рассом) тасвирлагани-
дек бўлган, деб ишонамиз дейдики, бу адабий-назарий фикр ҳам
шеър санъати табиатини тушуниш учун жуда муҳим аҳамиятга эга-
дир. Мутафаккир бунинг сабабини қуйидагича тушунтиради:
"Одамлар, кўпинча, ўз мулоҳаза-ўйлари ва илмий билимларига қа-

²⁰² *Фаробий. Шеър санъати*. Т.: Фафур Фулом номидаги нашр., 1979. Б.13.

раб эмас, балки ўз тасаввурлари бўйича иш қиладилар, гарчи қилаётган иши ўй-мулоҳаза ва илмий билимларга зид келса ҳам. Одатда суҳбатли томошаларда нарсаларни ёки иш-ҳаракатга ўлшаш ҳолатларни тасаввур қилганида шу ҳолатларга тушади.”²⁰³ Бу ерда Форобий “суҳбатли томошалар” деб, юнон трагедияларини назарда тутди. Актёрлар мужассамлантирган, қахрамонларнинг характерларини очувчи нутқи, диалогларини у “суҳбатли томошалар” деб атаган. Форобийнинг одамлар, кўпинча, “ўй-мулоҳаза ва илмий билимлари билан эмас, тасаввурлари билан ҳаракат қиладилар”, деган фикрини янада аниқ-равшан тушуниш учун унинг “айтиш керакки, одамлар ақлий фаолиятда, илм-фанларда ва санъат, касб-хунарда ўй-мулоҳаза, ақлий билимларни ишга соладилар, лекин маҳсусот – ҳис қилинадиган, (эстетик) идрок этиладиган олам, ҳаёт воқеа, ҳодисаларини тушунишда тасаввурларга асосландилар” фикрлари ёрдамга келади. Бу фикр илм-фанга, касбий санъатларга эмас, балки нафис санъатга, поэзияга тааллуқлидир.

Форобийнинг юқоридаги фикрлари Арасту “Поэтика”да поэзиянинг келиб чиқиши ҳақида айтган фикрларига ҳамоҳангдир. Маълумки, Арасту фикрича, поэзия санъатининг келиб чиқишига биринчи сабаб – одамлар болалик чоғларидан тақлид, ўхшатишга, воқеа, иш-ҳаракатларни қайтадан жонлантиришга, тасвирлашга қобилиятлидирлар. Бу фикрни янада аниқлаш учун айтиш керакки, бундай қобилият бировда заиф, бировда (рассомлар, шоирларда) кучли бўлади ва у туғма истеъдод деб аталади. Иккинчи сабаб, Арасту фикрича, одамларнинг тасаввур қувватидир. Бу қувват ҳам истеъдодга алоқадор бўлиб, турли одамларда турличадир.

Форобий “Ихсоу-л-улум” асарида шеърят ҳақида айтган фикрларини “Шеър санъати”да янада ривожлантиради. Арасту “Поэтика”сига шарҳидан фаркланувчи бу асарида Форобий вазнлар, ритм, қофия, туроқ, сабаб, ватадлар (ҳижола) ҳақида, асосан, араб шеърятига мувофиқ фикрларни билдиради: “Араблар ўз шеърда байтларнинг охирларига кўпроқ эътибор берадилар. Шунинг учун ҳам араб байтлари маълум бир ўлчовдаги маҳдуд (чекланган) сўзлар билан мукамал ва гўзал бўлади. Бу ҳол эса уларда кам қўлланиладиган ё бўлмаса, кўпчилик орасида машҳур бўлган сўзларни ишлатиш билан юз беради”²⁰⁴.

²⁰³ Farabi M. Fihriyatı. İstanbul: Milliy Egetim basim evi, 1986. S.80.

²⁰⁴ Форобий. Шеър санъати. Т.: Гафур Ғулом номидаги нашр., 1979. Б.13.

Форобий мимесис – тақлид фақат шеърятдагина эмас, риторикада нотиклик санъатида ҳам мавжудлигини айтар экан, шеърда ва сукубатли асар – драмада тақлид-ўхшатиш зарурий шарт бўлса, нотиклик санъатида тақлид-актёрдай образга кириб, нутқини жонлантириши асосий эмас, ёрдамчи восита эканлигини тушунтиради. Қадимги Юнонистонда кўпчилик шоирлар моҳир нотик, баъзи нотиклар эса шоир бўлганлар. Шеърин нутқда ҳам нотиклар ижтимоий, фалсафий, илмий фикр мулоҳазаларни билдириши мумкинлиги ҳақида Форобий бундай ёзади: “Кўпчилик шоирлар (ҳамда нотиклар) ўз (илмий) фикр-мулоҳазаларини бошқаларда қаноат ҳосил бўладиган даражада ифодалашга туғма қобилиятли бўладилар. Улар ўша қониқарли мулоҳазаларини шеърин йўл билан ифода этдилар. Бунинг оқибатида булар кўпчилик наздида шеър билан билишгани учун уни шеърин асар сифатида қабул қилганлар. Аслида у хитобий бир мулоҳаза бўлиб, ўша шоирларнинг шеърин йўлдан чиқиб, хитобий (риторик) йўлга майл этганлари эди, холос.”²⁰⁵

Форобий бадий асарда қаҳрамонларнинг характерлари қандай оқилиши ҳақида фикрлайди: “Шундай қилиб, (бадий асарда тасвирланган) инсоннинг феъл-атвори кўпроқ ўзининг хаёлларига (яъни ҳаёт ҳақидаги тасаввурларига) боғлиқ бўлади. Булар, кўпинча, (адиб, шоирнинг) билими ё андишасига боғлиқ бўлади”²⁰⁶. Бизнингча, Форобий бу ерда шуни айтмоқчики, адиб, шоир, рассом (тақлидчи, тасвирловчи)нинг хаёллари (ҳаёт, одамлар ҳақида тасаввурлари), билими, фикр-ўйлари бадий асар қаҳрамонининг феъл-атворига, характерига таъсир кўрсатади. Маънавий баркамол, етук – даҳо ижодкорларнинг асарларида қаҳрамонлар ҳам (агар у идеал ёки ижобий қаҳрамон бўлса) жасур, адолат ва ҳақиқат, озодлик учун курашувчи бўлади. Мабодо мана шу етук адиблар, шоирлар, рассомларнинг қаҳрамонлари салбий бўлса, адолатсиз, тубан феъл-атворли бўлса ҳам – ҳаётдагидай тасвирланади. Унинг қуйидаги фикри шу ҳақда деб ўйлаймиз: “Аммо шуниси ҳам борки, кўпинча, унинг (ижодкорнинг) билими ва андишаси ҳаёлидаги нарсаларига (яъни, тасвирланаётган нарсаларга, эҳтимол, тубан феъл-атворли қаҳрамонларнинг қилмишларига) тескари келиб ҳам қолади. Бундай найтларда у (ижодкор) ўз феъл-атвори, ўз билими ва андишасига кўра эмас, балки (ўша тасвирланаётган одамлар, қаҳрамонлар-

²⁰⁵ Форобий. Шеър санъати. Б.14.

²⁰⁶ Форобий. Шеър санъати. Б.19.

нинг) хаёлига кўра иш тутади”²⁰⁷. Бизнингча, бу ерда ҳозирги адабиётшунослик тараққиёти давридан минг йил аввал Форобий бадиий асарда характерларнинг ўз феъл-атвори, тасаввурларига, ҳаётини карашларига кўра, мустақил ҳаракат қилишини, яъни характер мантикидан келиб чиқиш зарурлигини тушуниб етган.

Арасту “Поэтика”сида айтилган, поэзия санъатининг асосий тамойили – ҳаётга ўхшатиш маъносидаги тақлид-мимесис ҳодисасини Форобий шундай тушунтиради. У поэзия санъатини ҳаётни акс эттириш деб биладики, бу ҳозирги поэтика назариясида ҳам тўғри ҳисобланади. Лекин шеърият – поэзияда ҳаётни акс эттиришнинг турлича даражалари борлигини Форобий бундай тушунтиради: “Мана шу акс-ўхшашликларнинг баъзилари энг мукамал бўлади, бошқалари нуқсонли бўлади”²⁰⁸. Шеъриятда, умуман, санъатда ҳаётни акс эттиришнинг мукамал ва нуқсонли даражаларини ким аниқлайди, деган савол туғилади. Форобий шу ҳақда ёзади: “Уларнинг мукамаллиги, ё нуқсонли эканини аниқлаш шоирлар ва турли-туман, тил ва луғатлардаги (фикрларни ва) шеъриятни ўрғанаётган маърифат аҳлининг фикр доирасига киради”²⁰⁹.

Форобий фикрича, шеъриятда ҳаётнинг тасвири, акси – ўхшашликларда ҳам муболаға, ташбиҳ, фавқулодда ўхшатиш (лофлар) бўлса ҳам, уларни муғолата – софистика дейилмайди: “Лекин, бундан ҳеч ким муғолата-софистика билан акс-тақлид икковини бир сўз деб ўйламасин. Булар иккови баъзи сабабларга кўра бир-биридан бутунлай фарқ қилади. “Суфастой (софист) эшитувчини (суҳбатдошини) ғалатга ундаб (янглиштириб), ҳақиқатга тўғри келмайдиган, нуқсонли нарсаларни кўз олдида келтириб қўяди. У ҳатто мавжуд нарсани номавжуд деб, номавжуд нарсаларни эса, мавжуд деб тасаввур қилдиради. Аммо (шоир, адиб) тақлидчи (акс эттирувчи) бўлса, нарса сувратининг тескарисини эмас, балки унинг ўхшашини тасаввур қилдиради”²¹⁰.

Шеърий фикрлашнинг бошқа турдаги фикр-мулоҳазалардан фарқини Форобий яна бундай тушунтиради: “Мулоҳаза ё қатъий, ё қатъий эмас, қиёсий бўлиши мумкин. Бордию у (фикр) қиёсий бўлса, у ҳолда билқувва, унинг табиатидан, ё бўлмаса, билфеъл-ҳара-

²⁰⁷ Форобий. Шеър санъати. Б. 19.

²⁰⁸ Курсатилган адабиёт. Б. 28.

²⁰⁹ Форобий. Шеър санъати. Б. 28.

²¹⁰ Форобий. Шоирлар санъати қонунлари ҳақида. Т.: Ф.Фулум номли нашр., 1979. Б. 29.

истиқдан (кидеш) бўлади. Бордию, (қиёс, ўхшашлик) унинг табиатидан бўлса, у ҳолда у ё истикроъ (индуктив) бўлади, ё бўлмаса, мулоҳаза тасвир (аналогия, ўхшашлик) билан бўлади. Тамсил (ўхшатиш) эси, кўпинча, шеър санъатида ишлатилади. Бундан аён бўлишича, шеърини мулоҳаза тамсил (аналогия)га киради²¹¹.

Фикр мулоҳазалар қайси соҳаларда, қайси илм-фанларда ва қандай мақсадларда айтилишига (ёзилишига) қараб, яна бир қанча турларга бўлинади. Шу нуқтан назардан Форобий фикр-мулоҳазаларни яна куйидагича тасниф қилади: 1. Бутунлай рост мулоҳазалар. 2. Бутунлай ёлгон мулоҳазалар. 3. Ростлик ва ёлғонликда тенг меъёрдаги мулоҳазалар (риторик). 4. Буткул рост мулоҳаза. Бу, ҳеч сўзсиз, бурхоний, исботли деб аталади. 5. Рост томони кўпроқ мулоҳазалар. У ҳолда у жадаллий (диалектик) бўлади. 6. Ростлиги бутунлай камийиб бораверса, у ҳолда суфастой (софистик) мулоҳазалардир. 7. Мулоҳаза бутунлай ёлгон бўлса, у ҳолда уни ҳеч шубҳасиз, шеърини деб аталади. “Ушбу қисмларга бўлинишдан кўринишича, – дейди Форобий, – шеърини мулоҳаза на исботли, на диалектик, на хитобий-риторик ва на софистик эмасдирлар”²¹².

Нима учун шеърини фикрлаш ёлгон деб аталишини юкорида кўриб тушунтирдик. Агар образли сўзлар тўғри маънода тушунилса, ёлгон бўлиб чиқади. Шоирларнинг фикрларини ёлгон дейишнинг уч минг йиллар давомида бир неча сабаблари айтилиб келилган. Ушбу қадимги шеърини асарлардан бири – поэтик ижоднинг Шўмар ва Бобил вариантлари бўлган “Билгамиш” достонида фалсафий жиҳатдан тўғри ва диалектик мулоҳазаларнинг ташбиҳли, образли, муболагали ёрқин ифодаларини ўқиймиз.

Шундан кейин Форобий шеърини тафаккурнинг қандай навларга бўлишини ҳақида гапиради: «Улар (юнон адабиётидаги жанрлар – шеър) куйидагилардир: (трагўзиё) трагедия, (дисирамби) дифирамб, (кумузия) комедия, ёмб (ёмбу), драма (драмото), эйний, эпиграмма (диакрамма), сатира (сатуро), поэма, эпос, риторика (риторий), эфигеоносоус ва акустика»²¹³. Форобийнинг юнон шеърини навларини ҳақидаги баъзи фикрлари тахминий, баъзилари ноаниқ ва аниқлигини кўраемиз. “Дифирамб – шеърининг бир тури бўлиб,

²¹¹ Идрисийнинг идибиёт. Б.29.

²¹² Форобий, Шоирлар санъати қонунилари ҳақида. Б.29-30.

²¹³ 106. Шаър Форобий, Фозил одимлар шаҳри (арабчадан таржима. Исоҳ ва мукаддималар ашрафий А. Присов). Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриети, 1993. Б. 123.

унинг вазни трагедия вазнидан икки баробар катта бўлади (?) Унда яхшилик ва мақталадиган барча хулқ-атворлар, инсоний фазилатлар зикр этилади”.²¹⁴ Драма жанрига “аммо драмага келсак, – дейди Форобий, – у ҳам худди юқорида келтирилганлари каби шеър турларидан бири саналади: фақат бунда маълум воқеалар ва маълум шахслар тўғрисида машҳур бўлган масал ва нақлллар зикр қилинади. Шуниси ҳам борки, булар ё маҳоратнинг зўрлигидан ва гоятда гўзал битилганидан одамни хушнуд қилади.”²¹⁵

Шу билан бирга Форобий Арасту “Поэтика”сининг бизгача етиб келмаган қисмлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар беради. “Поэтика”нинг мавжуд матнида дифирамб, ёмб (ямб вазнидаги асарларнинг маъно-мазмуни), эъний, сатира, поэма, диаграмма, акустика, эфажонусус (кўчирма асар) ҳақида айрим-алоҳида таърифлар берилади. “Аммо эънийга келсак, – дейди Форобий, – бу ҳам шеърятнинг навъларидан бири бўлиб, унда одамни хурсанд қиладиган мулоҳазалар зикр қилинади. Шуниси ҳам борки, булар ё шоир маҳоратининг зўрлигидан (яъни шоир ноёб шеърый санъатларни билишидан) ва гоят гўзал битилганидан одамни хушнуд қилади”. Бу ерда Арасту айтган илоҳий истеъдод ва малака, қобилият (техне) ҳақида гап боради. Арасту малака, маҳоратга нисбатан туғма истеъдодни афзал деб билади. Форобий эса “табиатан шоирлар ташбеҳ ва тамсилга лаёқати яхши бўлади. Лекин бу хил шоирлар шеър санъатидан керагича хабардор бўлавермайдилар, балки улар туғма қобилиятларининг яхшилиги билангина қаноатландилар. Бундай шоирлар чинакам мусалжис – мулоҳазакор шоирлардан саналмайдилар” деган мулоҳазани билдиради²¹⁶.

Кўринадики, Форобийнинг адабиётшуносликка доир таълимоти Арасту талқинчиси доирасида қолиб кетмаган, Арасту ва Афлотуннинг асарларини тушунтириши баробарида уларни айрим жиҳатдан тўлдирган. Юнон файласуфлари фақат ўз адабиётлари доирасида фикр юритган бўлсалар, Форобий уларнинг фикрларини араб ва ҳинд поэтикасидаги қарашлар билан солиштирган. Бундан ташқари, шеърят (бадий адабиёт)га хос хусусиятларни аниқлаб, шеърый мулоҳазалар (асарлар)ни фалсафий мулоҳаза (силлологизм)дан фарқлаб, унинг эстетик жиҳатларига урғу берган ҳолда

²¹⁴ Кўрсатилган асар. Б.33.

²¹⁵ Форобий. Шеър санъати. Б.33.

²¹⁶ Ўша ерда.

сўзшунинг учун. Шунингдек, Форобий тилмотида вази, зарб (ритм) ва шеър навлари масалалари ҳам старлича изохланган. Мумтоз Шарф адабиётидаги ифода шакллари (назм, наср) талқини билан чекланмасдан юқон шеър шаклларига ҳам имкон доирасида шарҳлар берган. Натيجида Форобийнинг адабиётшунос сифатидаги фаолияти ўз давридан анча олгариллаб кетган эди.

Абу Райҳон Беруний ва адабиётшунослик илми. Улуғ ўзбек олими ва мутафаккири Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад (973/4. IX–X/XI/XII) замонасининг барча фанлари билан шугулланган. Хоразмнинг Қиёт шаҳрида туғилган, 22 ёшида ўз ватанидан чиқиб кетган (Берун – «ташқари» нисбасига эътибор беринг). Фаннинг бир неча ёлликдан ортик соҳалари бўйича илмий тадқиқотлар яратган¹¹⁷. Маъмур академияси деб номланган илмий анжуманда фаол иштирокчи бўлган. Абу Райҳоннинг бадиий адабиётнинг назарий масалаларига бағишланган «Фазл аҳлининг шеърда айтилган фикрларини баён қилиш китоби», «Танланган асарлар ва шеърлар китоби» ёзгани маълум. «Ал-Осору-л-боқия» («Ўтмиш ёдгорликлари» / «Хронология»), «Китобу ма лил ҳинд мин маъқулатин фи-л-ақли ав-мар-тулатин», («Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби» / «Ҳиндистон»), «Китобу ал-жамохир фи маърифати ал-жавохир» («Жавохирларни билиш усуллари китоби» / «Минерология»), «Китобу-с-сайдана» («Дорилар билими китоби» / «Фармакогнозия») асарларида санъат ва адабиёт муаммоларининг айрим қирраларига аниқлик киритган, асар бағишланган соҳа билан боғлиқ ҳолда шеъринг талқинлар берган.

Берунийнинг бадиий асарлар ҳам ёзгани (араб тилида) ҳақида Ёкут Ҳамавийнинг «Муъжаму-л-удабо» («Адиблар тўплами») асарида келтирилган маълумотга кўра, унинг ижодидан 37 байтлик касида, 3–4 шеъринг парча келтирилган²¹⁸. Тўртлик:

¹¹⁷ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, Т., 1968; Қонуни Масъудий, I қисм, 1–5-мақолалар (А.Расулов таржимаси). Т., 1973; Ҳикматлар (тўпл. ва нашрга тайёрл. А.Ирисов), Т., 1973; Қонуни Масъудий, II қисм, 6–11-мақолалар (А.Расулов таржимаси). Т., 1976; Геодезия. Турар жойлар (орасидаги) масофаларни аниқлаш учун манзилларнинг чегараларини белгилаш (тарж. А.Аҳмедов). Т., 1982; Тарвиха-бир: «Жавохирот китоби»дан (арабчадан М.Турсунов тарж.), Т., 1991; Феруза (Жавохир-лар ҳақида нақл ва хикоятлар). Т., 1993; 100 хикмат: Ибратли сўзлар (тарж. ва нашрга тайёрл. А.Ирисов). Т., 1993; Тафҳим / А.Аҳмедов тарж. Т., 2006.

²¹⁸ Қиёмов А. Беруний ва адабиёт. Т., 1973.

[Тарж.:]

*Меҳнатсиз шуҳрат қозонган одам
Осойишталик, фаровонлик соясида яшайди.
Яхши кийинади, роҳатда (кун кўради),
Лекин улуглик кийимида у ҳамиша ялангочдир.*

Беруний замонида шеърят бениҳоя тараққий этган. Проф. И.Абдуллаев “Берунийга замондош шоирлар” китобида Ўрта Осиё, жумладан, Хуросонда яшаб ижод қилган 13 шоир ҳақида Ёқут Ҳамавийнинг “Муъжаму-л-удабо”, Ибн Халликоннинг “Вафойоту-л-аъён”, Ибн Асирнинг “Комил фи-т-тарих”, ҳозирги Ғарб шарқ-шуносларидан К.Броккельман, И.Ю.Крачковский асарларига суяниб, қимматли маълумотлар беради.²¹⁹

Шеър ва шоирлик ҳақида. Ритм ва вазн муносабати. Жавоҳарлал Неру ёзади: “У (Беруний) ҳиндларнинг қарашлари билан танишишни шундай хоҳлаганки, ҳатто санскритни ўрганиб, ҳиндларнинг асосий китобларини ўқиб чикқан. Ҳинд фалсафаси, шунингдек, фан ва санъат Ҳиндистонда қандай ўқитилган бўлса, уларни шундай ўрганган. «Бахавад-гита» унинг том маънода сеvimли китоби бўлган”²²⁰. Ҳиндистон Президенти томонидан юксак баҳоланган «Ҳиндистон» асарида ҳинд шеър илмига махсус боб (13-боб) ажратилиб, унда ҳинд тили грамматикаси ва фонетикаси қоидаларининг шеър илмида акс этиши муаммолари ўрганилган. Бу илмга тегишли 8 китобнинг номини келтирган: «Аиндра» (Индра тузган), «Чандра» (Будданинг суҳбатдошларидан Чандра ишлаган), «Шоката» (Шокатояна қабиласи томонидан тузилган), «Понини» (тузувчининг исми бўйича), «Котантра» (Шарваварман тузган), «Шашидевавритти» (Шашидева тузган), «Дургавивритти» (муаллиф исми билан юритилган) ва «Шишъяҳи-товритти» (Уграбхўти тузган).²²¹ Бу ҳинд мумтоз шеършунослигининг мутахассислар томонидан тузилган рўйхати эмас, балки Беруний томонидан ўрганилиб, сўнгра ҳар бир асарга қисқа илмий тавсифдан сўнг улар асосида тушунтирилган ҳинд вазншунослиги манбаларидир²²². Бу саккиз китобдаги

²¹⁹ Абдуллаев И. Берунийга замондош шоирлар. Т.: Фан, 1975.

²²⁰ Иқтибос ушбу мақолада олинди: Каримов Н. Ҳиндистон, Ҳомер ва Беруний // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006 йил 3 ноябрь.

²²¹ Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон (Тарж.лар А.Расулов, Ғ.Жалолов, Ю.Ҳакимжонов). Т., 1965.

²²² Бу ҳақда қаранг: Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳ.Болтабоев талкинида. Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008. Б.155, 171-174.

фасрларни умумлаштириб Беруний ўзади: «Бу илм (яъни наҳв илми Хиндан кейини чанда деган илм келади. Чанда аруз илмига муқобил турадиган шеър вақтларидан иборатдир. Ҳиндлар чандага ҳинд муқофалар, чунки улар китобларини назм билан тузишни мурсад қилиб олдилар. Чанда, яъни шеър вақти санъатини дастлаб Шингалу ва Чаниту китоблари чиқарган. Бу бобда ишланган китоблар кўп. Уларнинг энг маънудури "Тайисту" китоби бўлиб, тузувчи шунинг исми билан айтилган, ҳатто аруз ҳам шу исм билан аталган... Улар Хани ибн Аҳмад ва арузчиларимиз белгилаганидек, ҳарфларни санъатида сукутчи (ҳаракатсиз) ва ҳаракатли ҳарфларни мана шу икки белги / < билан таъкирлайдилар. Буларнинг биринчиси, яъни сўл томондасиси (чунки улар сўл томондан ўзадилар) *и* ва *у* деб аталади. Бу енгил демакдир. Иккинчиси, яъни унг томондасиси *и* ва *у* деб аталади. Бу оғир демакдир. Оғир вақтининг миқдори санъатининг, (яъни енгилнинг) икки баробари бўлиб, икки енгил бир оғир ўрнида туради...»²²³ Кўринадикки, шеър вақтларининг диакритик белгилар орқали парадигмасини аниқлаш араб тилидаги шеършуносликда Берунийдан бошланган. Маълумки, арузнинг ўзгармас қоидаларини яратган араб олимлари ҳижо ва руқнларни белгилар билан эмас, ҳарфлар ва улар асосида ясаладиган (маъно англатишнинг асослигидан қатъи назар) сўзлар билан (мафойилун, фоилолун каби) ифодалаган. Айни ҳолат араб арузида хафиф (енгил) ва оғир (оғир) сабаб сифатида юритилганини унутмаган ҳолда йеруший асарига қадимий хинд шеър тизими араб ва ажам метрик тизимига қиёсан ўрганилганини аниқлаш мумкин. Асар хинд шеър тизимини билан бирга Ҳинд-Европа тилларидаги фонетик ҳодисаларни ҳам англатади ва араб арузини тушунишга ҳам ёрдам беради.

Маълум бўлишича, Беруний асарларида юнон, араб ва хинд шеър назарияси учун асос бўлган ритмик бирликлар ишлаб чиқилган. Бундай birlik сифатида юнонлиларда "метр", арабларда "руки" ва хиндларда "шлока" олинган бўлиб, уларнинг ўзаро муносабати изчил тартибда ўрганилгани юқоридаги иқтибосдан маълум. Чунки хинд-европа оиласига кирувчи тиллар қадимги санскрит асосида яратилгани барча мутахассисларга аён.

Образли тафаккур, бадиий санъатлар. Беруний адабий мероси таркибида адабий-назарий қарашлар ва ўзига замондош бўлган шоирлар ижодига муносабат етакчилик қилади. Абу Райҳон Беру-

²²³ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд. Т.: Фан, 1965. Б. 121.

ний “ал-Жавоҳир” асарида саксондан ортиқ шоир ижодига мурожаат қилади. Асарда жоҳилийя даври араб шоирлари Қайс ибн Мулаввах, Ҳотам Тоий, Ибн Саъд ижодидан ҳам намуналар келтирилган. Жумладан, ушбу асарида муаллиф араб ва форс тилларида асарлар ёзган Ҳамза Исфаҳоний, Абу Бакр ибн Ҳусайн Кўҳистоний, Абул Қосим ибн Бобак Журжоний, Мансур Муваррид Форсий, Газоирий, Башшар ибн Бурд, Абу Мансур Саолибий, Абубакр Хоразмий, Хотибий ибн Насровайҳ Самарқандий ва бошқаларни тилга олади ва асар сўнгида шундай хулосага келади: «Шоирлар табиатдаги нарса-ҳодисаларнинг ҳамма вақт ҳам аниқ хусусиятларини тасвирлашга қизиқмайдилар, балки уларни кишилар тасаввуридаги ҳолатига кўра қаламга оладилар»²²⁴.

Қимматбаҳо тошлар ва маъданлар таснифига бағишланган бу асарда айрим лаъл ва маъданлар ҳақида маълумот бераркан, у ҳақда адибларнинг фикрларини ҳам келтиради. Масалан, «Луълу» бобининг «Гавҳар ва унинг номларининг адиблар томонидан таърифланиши» фаслида адабиёт масалаларига тўхталади. Шоир қўллаган бадий санъатларнинг ўша тасвирдаги нарса ёки ҳодисага мос келиш-келмаслигини шарҳларкан, бир шоирнинг (араб тилидаги шеърнинг мазмуни)

*Менинг қалбим нозик қоматли,
бели ниҳолдай ҳаракатланувчи жононга қаратилган,
У ҳусну жамолда денгиз қирғоққа
улоқтирган гавҳардек*

байтидаги ташбиҳ қўлланилиши ҳақида «Лекин бу ўхшатиш маъно жиҳатидан тўғри эмас, чунки гавҳар қирғоққа унинг чиғаноғи ўлгандан кейингина улоқтирилади. Бундай ҳолда эса гавҳар емирилиш ва ўзгаришлардан бузилган бўлади» деб ёзади. Шоирнинг ташбиҳи ҳақида маъданшунос алломагина бундай нозик кузатиш қилиши мумкин. Бу ҳол Беруний илмий услубининг ўзига хос томони бўлиб, айна ҳолатни чуқур илғаган акад. А.Қаюмов “Беруний ва адабиёт” асарида улуғ аллома тилидан ҳикоя қилади: “Биз шеърӣ парчаларни кўп-кўп келтирамиз, улар орқали фикрларимизни исбот қилувчи далиллар ва маълумотларни баён қиламиз, изоҳлаймиз... шеър ўқувчига ҳузур ва роҳат бағишлайди, узоқ йўл бўйи-

²²⁴ Иқтибос юкоридаги мақоладан олинди.

даги буюк сингари дам олинш на ҳордик чиқаришга хизмат қилди.

Ифода шакллари наср ва назм ҳақида. “Маъданшунослик” асарининг муқаддимасида ашъома ишонининг нутки гўзал бўлиши қаралигини айтиб, нутқнинг икки хил шакли *наسر ва назм* хусусида сўз юритлади. Наср қондалари наҳв (синтаксис) илмида баён қилинган бўлиб, унга амал қилиш орқали насрдаги нутк тартибга қилинади. Шеър ўлчовлари ҳақда, хусусан, аруз ва қофия илми назмда қилинган асар мувоzanатини тутиб туради. Нутк мазмуни мана шу икки хил шаклда ифода қилинишига кўра, унинг мазмундор ва гўзал бўлиши ҳам мана шу унсурлар билан боғлиқдир, деган назарий ҳужуси қилади.

Таржима назарияси ва қиёсий адабиётшунослик. Берунийнинг эстетик қарашлари хусусида сўз юритганда, Н.Каримовнинг “Берунийнинг эстетик қарашлари, мутахассисларнинг фикрларига қараганда, Арасту ва Афлотун сингари юнон файласуфларининг асарларидан маълум даражада озикланган”²²⁶ деган фикрига эътибор беримиз. Абу Таммом (араб шоири) ҳақидаги «Абу Таммом ашъорига шарҳ», «Абу Таммом ижодида алиф билан тугалланадиган қофияни шеърлар» каби рисоалари, форс тилидан араб тилига таржимани қилган «Қосиму-с-сурур ва Айни-л-хаёт», «Хурмуздиёр ва Мотрўб», «Лолмоҳ ва Киромидухт», «Вомик ва Узро», «Бомиённинг икки санами», «Нилуфар», «Дабистий билан Борбаҳокор ҳикояси» каби таржима асарлари, таассуфки, бизгача етиб келмаган. Бил бу рўйхатни фақатгина Берунийдан кейин бу соҳаларга қўл урган олимларнинг асарлари орқалигина тикладик. Шу билан бирга ашъома «Панчатантра» («Калила ва Димна»)нинг Абдуллоҳ ибн Муқаффа (VIII аср) томонидан араб тилига қилинган таржимасидан қониқмай, унинг ўзи имконият топиб асарни арабчага ўгиришни орзу қилган. Санскритни мукамал билган олим таржимон ашъомага мос иш тутиш лозим, матнга аралашиб, унга бегона сўзларни қўшиш мутаржимлик ишига ёт нарса эканлигини айтади: “ал-Муқаффа китобга ўзидан “Барзовайх” бобини қўшиб, диний эътиқоди сует кишиларни маннония мазҳабидан қайтармоқчи бўлган. Боб орттириш билан ишончсиз бўлган киши таржимага ҳам қўшиб

²²⁵ Қасимов А. Беруний ва адабиёт / Асарлар. 9-жилд. Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2010. Б.154.

²²⁶ Қаримов Н. Ҳиндистон, Ҳомер ва Беруний / Адабиёт ва тарихий жараён. Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2012.

ишончсизликни орттиришдан четда колмайди”²²⁷. Бу билан матн-шунослик ва таржима назариясида муқим устивор қонуният саналган матнга муносабатда ҳолислик, унга аралашмаслик лозимлигини таржима назарияси фан сифатида шаклланишидан 900 йил аввал кўрсатиб бергани маълум бўлади.

Беруний замонида бадиий адабиёт, шеърят жамият ҳаётига фаол аралашувчи, ижтимоий ва шахсий иллатларга қарши кескин қурашувчи кучли маънавий қуролга айланган. Муҳаммад Абу Райҳон Берунийнинг айрим шеърларида шу ҳолни кўрамиз. У бир шоирнинг Берунийга “Ота, боболаринг ким бўлган?” деган саволига жаҳл билан “Отам дўзахда ўт ёқувчи Абу Лаҳаб, онам эса бу гулханга ўтин ташувчидир” (“Ҳаммалату-л-хатаб”) деб жавоб беради. Бу шеърини парча Қуръон сураси эканлигини тушунмаган баъзи берунийшунослар (П.Г.Булгаков ва бошқалар) алломанинг ота-онаси тайинсиз одамлар экан, деб нотўғри хулоса чиқарганлар. Ўз асарларида Беруний мавзуга алоқадор шеърлар ва ҳикояларни кўп ишлатади.

У 27 ёшида (1001 йилда) Журжонда ёзиб тугатган “Осору-л-бокия ал-қуруну-л-ҳолия” (“Хронология”) асарида Бобил, Миср, Ҳиндистон, Юнонистон, Эрон, Рум (Византия) халқларининг тарихи, маданияти, мифологияси, шеърятини жуда яхши билишини кўрсатган. Беруний “Осору-л-бокия”ни ёзишда шу қадар кўп ва кейинги асрларда кўпчилиги йўқолиб кетган манбаларни кўриб чиққан. Аллома жаҳон халқлари ҳаёти, диний эътиқоди, байрамлари, маросимлари, урф-одатлари, турли давлатлар тарихида юз берган сон-саноксиз муҳим воқеаларни бир-бирига қиёслаб ёзар экан, энг муҳим, эҳтиросли ўринларда шеърини парчаларни ва мифлар-асотирларни ҳолислик билан келтиради. Шу тариқа “Осору-л-бокия” ўзига хос, бетакрор, кенг қўламли, жаҳон халқларининг тарихий ва мифологик қомусига айланади. Беруний бу асарда турли халқларнинг тақвимидаги ойлارнинг ҳар қунида юз берган энг муҳим воқеаларни ва уларнинг юз бериш сабаблари ҳақида ўзининг адолатли, мустақил, ҳолис фикрларини келтиради. У “Тарихлар моҳияти” ва “Миллатларнинг бу ҳақдаги ихтилофлари” мақоласида яҳудийлар, зардуштийлар, масихийлар (насронийлар)нинг уламолари орасидаги баҳс-мунозаралар ҳақида, Искандарнинг лашкарбошилари-дан Батлимус даврида Гаврот китоби етмиш икки олим томонидан

²²⁷ Беруний. Ҳиндистон. Т.: Фан, 1965. Б.130.

Мон тилга таржима килиниши, яхудийлар бу таржимани бузилган деб тап олмаслиги, шумерлик сомирийларнинг Бобил подшохи Бултушарга ардам бериб, яхудийларнинг Фаластинга кўчирилиши, тўрт кита Ижил китобларининг мазмуни бир-бирига тўғри келишини айтади. Нуҳ тўфони, Қаюмарс, Искандар эраси, Абу Мавнаб башхилининг самовий ёриткичлар ҳар 180000 йилда бир жойга жамланган вақтида бутун олам тўфон бошланиши ҳақидаги фикрлари баҳали эканлигини билдиради. Беруний бу асарида яхудиё, маисхий, форс уламоларининг инсоният тарихининг уч, тўрт китобидан бошланиши ҳақидаги фикрига қўшилмай, “Агар хирознинг “милларча миллион йиллар” деб жавоб берса, уни айбон деб қарай эма”, дейди. Берунийнинг инсоният тарихида бўлган оқиқатлар, салтанатларининг қайси бири аввал ташкил топгани, қайси келишининг тарихи қайси халқдан кейин келиши ҳақидаги маълумотлари ҳозирги замон жаҳон тарихида аниқланган даврларга тўғри келади. Беруний турли байрамларнинг вақтини аниқлашга фароний бериб халифалар (Мутаваккил, Муътазид) ҳақида Бухтурийнинг касбласи, мунажжим Али ибн Яхёнинг шеърини келтиради. Илшоҳларнинг ўз насл-насабини аввал ўтган улуғларга боғлаш насли ҳақида Беруний ёзади:

*Гар шик кўзи ҳеч бир айбни кўрмайди,
Идромлик кўзи барча айбларни ошкор қилади.*

Мувашифи кўрсатилмаган шеърлар Берунийнинг ўз шеърлари-дир (Ш Абдуллоев изох). Беруний турли даврларда яшаган Зулгарнайн вакибли подшоҳларнинг насабномаларини келтириб, ана шу вақтда шайбани Яман подшоҳларидан бирининг авлоди ёзган мана шу шеърда ҳақиқат борлигини айтади:

*Бу қарининг (Абу Қариб) мендан илгари мусулмон бўлган,
У Ер юзини эгаллади, у (Худодан бошқа)
Ач қилмач буйсунмас эди.
У қарининг ва ҳимматли Худодан подшоҳликни
Сўриб, Мисриб ва Машириқ томонларга етиб борган.
У Қўбининг ботадиған жойини – қора балчиқли
Буноққа ботаётган вақтида кўрган.
Бу қаринингдан олдин Билқис бор эди,
Идромт унинг подшоҳлиги пошишак туфайли тугади.*

“Шу сўзлар орасида охиригиси тўғрига ўхшайди, – дейди Беруний. – Чунки “Зу” лакабли кишилар Ямандан бўлиб, бошка жойда учрамайди. Масалан, Зу-Манор, Зул-Азъор, Зу-Нувос, Зул-Язан. Шу билан бирга бу хабарлар Куръонда у (Зулкарнайн) ҳақда айтилган хикояга ўхшайди. Аммо тўсик (баланд девор)га келсак, у ер юзининг қайси жойида эканлиги айтилмайди”.

Демак, Беруний “Осору-л-боқия”ни ёзаётган вақтида “Таврот”, “Инжил”, Куръондаги барча ривоятларни, Сулаймон пайгамбар давридаги Сабо маликаси Билкисни, попушак Худхуд хазрати Сулаймонга Ойга, Қуёшга сиғинувчи Билкис пари макони ҳақида хабар топиб келгани ҳақида ривоятни яхши билар эди. Беруний яна юқорида эсланган замондоши ва дўсти Абу Бакр Хоразмийнинг кариндоши бўлган Табарийнинг “Тарих” китобидан, машҳур географ олимлар Абу Маъшар Балхийнинг “Сирлар китоби” ва Хурдодбехнинг “Китоб масолик ва мамолик” асарларидан, қадимги Миср, Юнонистон, Рим, Византия, Эрон ва Арабистон тарихларидан, буларнинг подшоҳлари шажарасидан яхши хабардор бўлган.

Беруний “Осору-л-боқия”нинг “Мусулмонларда қўлланадиган машҳур кунлар ҳақида сўз” бобида холис тарихчи ва файласуф бўлиш билан бир вақтда хазрат Алининг ўғли имом Хусайнга ваҳшийларча зулм қилган Язид ибн Муовияга нисбатан ўз нафратини яширмайди.

“Осору-л-боқия”даги “Ойларнинг фазилатлари” мақоласида Беруний бувайҳийларнинг маърифатли вазири Соҳиб Исмоил ибн Аббоднинг жоҳилия давридаги ойларнинг номлари ҳақида шеърини, Хоразм Маъмун академиясидаги дўсти, ҳамкасби Абу Саҳл Исо ибн Яхё ал-Масихийнинг самуд қабиласи ойлариининг номлари ҳақидаги шеърини келтиради. Бундан кўринадики, Беруний фикрича, астрономия, тарих ва жуғрофияга доир билимларни шеърда ифодалаш бу билимларнинг умрини узайтириб, тарихда қолдириш билан тенгдир. Шундан сўнг Беруний исми номаълум бир араб шоирининг ўз ўлими ҳақида мардона, хотиржам ва кувнок оҳангда айтган икки байт шеърини келтиради:

*Яшашни умид қиламан, агар ўлсам –
Ё аввалда, ё аҳванда, ё жуборда,
Ёки ундан кейин келувчи дуборда, агар бундан ўтсам,
Мунисда, ё арубада ёки ишёрдадир.*

Беруний ўзун бу шеърда қадимги араблар ҳафтанинг кунларини ёнаган элаганини кўрсатади. Беруний "Осору-л-боқия"да ёзган Маънавиянинг Ибнлар "Авесто"нинг кўпчилиги қисмларини ёкиб юборганининг Ҳасан Нафхонийдан, Баҳман ва Ардашер ҳақидаги асосларнинг Табарийдан олган. Фирдавсий ҳам Заҳҳок ва Маънавиянинг Ҳасан Нафхонийдан ва Авестодан олган. Дониш-У Аббаснинг сўзга кўраганидек, Беруний ҳам, Саолибий сони Фирдавсий ҳам бир кил манбаларнинг фойдаланган. Беруний пушардан бешари тоғидаги кил манбалардан: Авесто, Таврот, Абдул-Идрис Курейш, Бахисту – Птолемей, Клеопатра, Марк Антоний, Феофан, Сурейш Иббару (Гинсах), Яъқуб ибн Исҳоқ Кипри, Абу Саъд Ибн Мансур, Абдуллоҳ ибн Муътаз ("Китоб-ул-Ҳисоб" Муқаддима), Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё Розий, Абул-Ифто Ибракимий, Муҳаммад Хатим, Абу Мусо Лайшарий, Абдуллоҳ ибн Муътаз ибн Кутайб, Абу Усмон Жохиз, Абу Убайд Савий (Баворислар китоби), Жаъфони, Абу Маънар Балхий, Абу Убайд Бухарий шоир, Соҳиб Аббод (наир ва шоир), Муҳаммад ибн Муътаз Хоразмий (географ, тарихчи, астроном, математик, ал-жабр алгебра, геометрия, тригонометрия асосчиси) ва бошқаларини асарлардан фойдаланиб, улардан намуналар келтиради.

Беруний "Осору-л-боқия"нинг "Эронликлар ойларидаги хайитлар" номида Заҳҳок ва Фаридун ҳақида Фирдавсий "Шохнома"сида учрамай юган маълумотларни ҳам келтиради. Золим Заҳҳокнинг кўру қинга берилган Жамшидни енгиб, тахтни эгаллагач, икки олдидан икки илон чиқиб, дуркун йигит-қизларни қатл этиб, мия-қирини янага қиринини Беруний мажозий маънода тушунади. У (Фирдавсий) аёл исми Баваросф эканини айтади. Заҳҳокнинг икки олдидан икки илоннинг илмий жихатдан талкин этиб, булар ўсма арб қининини, уларга соғлом йигит-қизларнинг мия суюқлиги кўриганини оғрик қилишини тахмин қилади. Ошпаз Исмоил (Исмоил) аёл қуни ўлдириладиган икки йигитдан биттасини кўтариб қўлиб, яширича Дамованд (Дунбованд) тоғида фор ичига яшириб қўйганининг эслатиб, баҳодир Фаридун халқ кўзғолончиси, тамирчи Кова Ердамида золим Заҳҳокни ўлдирганидан сўн Дамованд тоғида омон қолган йигит-қизларни кўриш учун боради. Исмоил ашад бир чонар – хабарчи юбориб, омон қолганларнинг мия қирини билдиш учун уларга гулхан ёкишни буюради. Афридун (Фаридун) юга яқин йигит-қиз омон қолганини кўриб севинади,

Исмоилга “Маси муғон” (“Муғлар бошлиғи”) унвонини беради ва гулхан атрофида дастурхон ёзилиб, юз хил таом қўйиладиган Сада байрамини жорий этади.²²⁸

Беруний эронликларнинг биринчи одамлар – Мишо ва Мишона, Малҳий ва Малҳиёна (Одам ва Ҳаввонинг бошқача исмлари) ҳақида Фирдавсий “Шоҳнома”сида бўлмаган, Каюмарсни Аҳриман ҳалок этаётган вақтида унинг икки томчи нутфасидан биринчи эркак ва аёл одамлар пайдо бўлгани ҳақидаги мифни келтиради. Бу ўринда Беруний шоир Муҳаммад ибн Аҳмад Балхий ўзининг “Шоҳнома” асарида бу ривоятни Абдуллоҳ ибн Муқаффа (“Калила ва Димна”ни хинд тилидан форсчага таржима қилган, халифага таҳқирловчи мактуб ёзгани учун қатл этилган) Шопур шаҳрининг донишманди Баҳром ибн Мардоншоҳ ва Баҳром ибн Михрон ал-Исфаҳонийларнинг “Сийару-л-мулук” (“Шоҳларнинг сийратлари”, яъни “Шоҳнома”) асарларидан фойдаланиб, бу ривоятни бошқача баён қилганини айтади: (Шоир Абу Али) Муҳаммад Балхий (“Шоҳнома”сида) бундай дейди: “Қаюмарс жаннатда уч минг йил турган, бу Ҳамал, Савр, Жавзо минг йилликларидир. Сўнг Ерга тушиб (зардуштийлар тасаввурида) Аҳриман туфайли ёмонликлар юз бергунча (яна) уч минг йил тинч, омон турган (ўз тожу тахтида). Бу Саратон, Асад ва Сумбула минг йилликларидир. Қаюмарснинг Гиршоҳ деб аталишига сабаб шуки, гир паҳлавийча тоғ демақдир. Қаюмарс тоғларда истикомат қилган ва кўзи тушган ҳайвонлар ҳайрон қолиб, ўзидан кетадиган даражада ҳуснли бўлган.” Бу ерда биз учун кизиқарлиси, Фирдавсийгача ёзилган “Шоҳнома” муаллифи Абу Али Муҳаммад Балхий ва Берунийнинг ҳайвонларда ҳам гўзалликни ҳис этишдай эстетик шуур мавжудлигини эътироф қилишидир. Каюмарс (эхтимол, оламий тўфондан кейинги) биринчи одам бўлганлиги сабабли унинг гўзаллигини ҳис этувчи инсонлар хали йўқ эди.²²⁹

Шоир Муҳаммад Балхий “Авесто” ривоятлари асосида ёзган “Шоҳнома” асарида (Фирдавсий ҳам “Авесто”дан кўп фойдаланган, “Авесто”да Афросиёб – Аҳриман авлоди деб лаънатланган) айтилишича, Мишо ва Мишона (Ердаги жаннатда) 50 йил ҳеч нарсадан азият тортмай, овқат ҳам емай фаровон яшаганлар.

Бизнингча, шоир Муҳаммад Балхий ҳам, Фирдавсий каби зардуштийлик эътиқодига мойиллиги сабабли ўз “Шоҳнома”ларида

²²⁸ Беруний А. Осору-л-бокия. Т.: Фан, 1968. Б.269.

²²⁹ Беруний А. Осору-л-бокия. Т.: Фан, 1968. Б.128.

инсонийат тарихини Одам Атодан эмас, балки Каюмарс ҳамда Мишо ва Мишенадан бошлангани истаганлар. Беруний эса, илмий даражаси юксалиниб, Эрон шоири ёзган “Шохнома”да тасвирланган ёлбошлар ва биринчи одамлар ҳақидаги “тарих”ни “ақлга сиғмайди ва ифодоналар” деб ўзгади.²⁴⁰

Абу Али ибн Сино таълимоти. Машхур табиб, файласуф, шеършунос ва тасаввуфшунос аллома Абу Али ибн Сино (980–1037) “шайхлар раиси” (“Шайхлар раиси”) номи билан машхур бўлган Абу Алининг йигитлик даври Нух II ибн Мансур Сомоний суқрончилик йиллари (976–997)да Бухорода ўтди. Абу Абдуллох Нотинийдан фалсафа, Ҳасан ибн Нух ал-Кумрийдан табиёт илмини ўрганган. Бухорони қорахонийлар забт этгач, 1000 йилда Бухоридан чиқиб, Хоразмга борди ва Хоразмда Маъмун академиясида ишлаган. Жураконга келиб, ҳоким Қобус ибн Вашмгир саройида вакир ва табиб сифатида шухрат қозонди. 1019–21 йилларда Хоразмда вакир вақоимидида хизмат қилди.

Ибн Сино шомонасидаги мавжуд илмларнинг етакчиси сифатида 180 дан ортиқ асар ёзган, шундан 242 таси бизгача етиб келган. Фалсафи соҳасида “Табиёт”, “Мантик”, “Баъд ат-табиа” (“Метафизика”), “Азханайния” (“Еруданлик”) асарлари муаллифи. Мантик нияти оид “Арганун” (“Органон”) тўпламини тузган, бу тўплам йилнинг оид “Маъқулот” (“Сидлологизм”), “Муқаддима” (“Топика”) “Дитоб” (“Риторика”) фанларини камраб олган. Асосий илмий асарларининг бири “Тиб қонунилари” узок давр мобайнида дунё тиббиёт қилимлари учун қўлланма бўлиб келган. Тиббиётга оид “Рисолаи нобиъ” (“Нуво ҳақида таълимот”), “Жавдия” (“Маслаҳатлар”) асарлари ҳам маълум. 149 бобдан иборат “ал-Воҳия” (“Шайхлар раиси ривоятлар тўплами”) тиббий дoston тўплами. 1300 байтдан иборат бу асарда муаллиф сийнат (шеърият) ва илм тиббиётининг уяро бирлаштиради. “Шоирлар сўз соҳиблари бўлиб, табиийдир сўзлик фарқидаларидир. Улардан бири гўзал сўзлар билан руҳни қувонтирса, иккинчилари салокат билан жисм тивидан димоқайлашар” деб ёзган эди муаллиф ўз асари хусусида.

Илмий ижод соҳасида форс тилида 46 рубойи, 5 китъа, 2 байт вақоим илмий тилида “Қасидайи айния” асарини битгани маълум. Абу Али ибн Сино “Таир қиссаси”да тана кафасидан қутилган руҳини яраш дилога, яъни ўзи яратилган жойга қайтиши ифодалан-

²⁴⁰ Ушш 90000

ган. “Юсуф”, “Меърожнома” каби насрий асарлари X–XII асрларда Ўрта Осиёдаги бадий насрнинг юксак намуналаридир. Ибн Сино Шарқда фалсафий шеърятни бошлаб берган алломадир. Жумладан, “Айния” қасидасида у рух тўғрисида мушоҳада юргизиб, инсон табиатидаги зиддиятларни кўрсатган, ноқасу ножинс шахслардан нафратланиб, жаҳолат ва ҳасадни танқид қилган бўлса, «Ҳайй ибн Яқзон» («Уйғок ўғли Тирик»), «Ат-Туйур» («Кушлар»), «Саломон ва Ибсол» фалсафий қиссаларида бир катор тамсилий образлар яратиб, ҳаётини кузатишларини, эстетик-фалсафий қарашларини ифодалайди. Бу қиссаларнинг ҳаммаси ҳам инсон, унинг тақдирини тўғрисида ҳикоя қилади. Комил инсон фазилати нимадан иборат, деган саволга жавоб қидиради. Мазкур фалсафий қиссалар маънолари ғоят теран ва кўп нарсаларга далолат этувчидир. Фард жон қалъасида, маҳбусликда ёзилган «Ат-туйур» («Кушлар») тадқиқотчилар фикрича, муаллиф аҳволини ифодаловчи асардир. Тутқунликдаги азоб-уқубат, душманлар таъқиби унда рамзий йўсинда баён этилган. Аммо, бу ҳикоят ўзининг ҳаётини асосидан ҳам кенгрок ва теранрокдир. Унда рух тутқунлиги, жисм тузоғида азоб чекиши, дўстлари – ақл ва билим баъзан ёрдам бермаслиги, душмани – нафс домига гирифтор бўлиши ғоялари ҳам тушунилади. Дарҳақиқат, Ибн Сино ҳикоятда дўстлик фазилатлари, инсонийлик ҳақида фикр юритаётиб, биродарлик шартини ўртага солади: «Эй, биродарлар, эс-хушингизни жамланг ва дўстларингиз учун юздан пардани кўтаринг. Қачонки, бир-бирларингизнинг ички сирларингизни пардасиз кўриб, бир-бирингиз камолига сабабчи бўлсангиз – бахт сизга юз кўрсатади...»²³¹.

Бу ғоя, яъни ақл тақомили ва руҳнинг қувват топиб покланиши орқали жисмни яйратиши, ҳаловатга олиб бориши «Ҳайй ибн Яқзон» қиссасида янада изчилрок ёритилган. Ибн Сино ақл кучига жуда катта баҳо беради ва у орқали рух камолотини инсон ҳаётининг моҳияти деб тушунтиради. Асарда тасвирланишича, бош қаҳрамон ўз ойна-оғайнилари билан шаҳар ташқарисига сайрга чиқиб, бир нуроний чолни учратади ва у билан суҳбат қуради. Мўйсафид – Ҳайй ибн Яқзон ўзи ҳақида ҳикоя қилар экан, тингловчинини ҳайлан дунё саёҳатига олиб чиқади. «Хунарим жаҳонни саёҳат қилиш ва барча илмлардан хабардор бўлишдир», – дейди у. Чунки у ақл

²³¹ *Абу Али ибн Сино. Тайр қиссаси / Ислом тасаввуфи манбалари. Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев. Т.: Ўқитувчи, 2005.*

таъсоти. Дунёни фақат ақл билан билиш мумкин – мазкур рамз таъсоти шу. Шунинг учун у мантик илмининг фойдасини алоҳида таъкидлайди. «Емон ошнолар» – ғазаб, ёлгон, қаллоблик, шахватпарастлик, очкўзлик, хирс, ҳасад каби тубан ҳислатлар зарарини кўрсатиб, уларни жиловлаб олиш, иложи бўлса, улардан бутунлай кутулишга даъват этади. Асар қаҳрамони ҳаёлий дунё сиру асрори билан таништириш ҳақидаги илтимосига мўйсафиддан рад жавобини олади. Чунки ақл раҳнамолигига эришиш учун дастлаб ғаразли ошнолардан кутулиш лозим эди. Сухбат давомида мўйсафид дунёнинг тузилиши, материя, онг, ҳайвонот ва ўсимликлар олами хусусида, уларнинг инсон руҳи билан алоқаси, вужудининг тузилиши ҳақидаги дуалистик қарашларни қаторлаштиради. Одам организмидаги сезилар, дунёни билиш йўллари, инсон табиатидаги хил-хил ҳислатлар, жаҳолат ва илм, шакл ва мазмун, руҳнинг модда билан муносабати бўлиб, ўзгариш қонуниятига каби Ибн Синонинг олий философия асарларида зикр этилган қарашлар энди бадий рамзий таъсотиий образлар воситасида тушунтирилади. Мўйсафид ҳаёлий философия кўтарилиб, сайёралар, буржлар, уларнинг хусусиятлари, улар ҳақидаги асотир – ривоятларни келтиради. Бу сайёралардан қайси буржга қандайдир фазилатлари айтилади. Фалак билан дунёнинг фарқида, фаол ақл, назарий ақл ва амалий ақл каби тушунтирлар, уларнинг таърифлари айтилади. Асар охирида подшоҳ кўрсатиб – ибтидоий дунёни маънавий яқинлиқ ва ундан келадиган бахтига тавоифи берилди.

Ақл таъсоти Хайя ибн Йасон, инсонга тубан ҳислатлар, помақбул ҳудуддан тавоифи бўлиши кўрсатувчи кучдир. Ёзувчи ғазаб, дини, ақоли ойнари Емон ҳислатларини қоралайди. Уларни одамнинг фақат дунёдан, деб тавоифи қилди. Чунки, бу салбий хулқ инсонни тубанлаштиришдан ташқари, унинг дунёни тушуниш, олий маънавийлиги интиқининга ҳам тўсқинлик кўрсатади.

Ибн Сино адабиётшуносликка оид “Ал-ҳикмат ал-арузия” (“Аруз қисмати”), “Ал-минтик фи-ш-шеър” (“Шеъринг нутқ”), “Ал-касбид фи-л-уммат ва-л-ҳикмат” (Ҳикмат ва маънавий қасида) таъсотиликка оид “Лисану-л-араб” (“Араб тили”), “Махорижу-л-қуруф” (“Ҳарфларнинг маҳражлари”) асарларини битган.

Ушбу тилини “Шеър сипати” деб ўғирилган “Ал-мантик фиш-шеър” асари тўрт фаслдан иборат бўлиб: биринчи фасл – шеър ҳақида умумий тушуниш, шеъринг шакл ва юнон шеъри навлари ха-

кида; иккинчи фасл – шеърдаги умумий ғараз (мақсад) турлари ва таклидлар ҳақида; учинчи фасл – шеърнинг дастлаб пайдо бўлиш кайфияти (сабаби) ва шеър турлари ҳақида; тўртинчи фасл – байт микдорининг ғаразлар билан муносабати, хусусан, фожиа ҳақида ва унинг бўлимлари баёни. Дастлабки фасл шундай бошланади: “Энг аввало, биз шуларни айтмоқчимиз: шеър одатда тимсолли сўзлардан иборат бўлиб, у бир-бирига тенг ҳамда вазнли гаплардан тузилади. Арабларда эса шеър қофияли бўлиб, шеърларда маълум ҳисобда ритм бўлиши тушунилади. Бир-бирига тенг бўлишнинг маъносига келсак, бунда шеърдаги ҳар бир гапнинг ритмли қисмлардан тузилганлиги тушунилади. Одатда сўзнинг аввалги ритми билан кейинги ритмининг нисбати бир хил келиши керак”²³². Ибн Сино бу ўринда айтилган ритм (вазн) ва қофиядан ташқари унинг мантиқига, тимсолли (образли) фикрлаш эканига эътибор қаратади: “...мантиқшунос шеърга унинг образлилиги жиҳатидангина диққат қилмоғи керак. Тимсол орқали (образли қилиб) айтилган сўз киши руҳини ўзига бўйсундирадиган бир ҳолат касб этади... Бундай ҳолатда ўша айтилган сўзлар тўғрими ё нотўғрими унинг учун аҳамияти бўлмайди. Чунки асли – табиатида рост сўз ҳеч маҳал образли айтилган ва ё образли айтилмаган сўзларга ўхшамайди”²³³. Худди шу жиҳатдан Ибн Сино шеърни тушунишда ўз салафлари ва замондошларидан илгарилаб кетди, чунки унинг эътиборини араб шеърдаги каби вазн ва қофия жиҳатлари эмас, балки унинг тимсолий (образли) табиати тортди. Шеърнинг рост воқеалар ҳақида хабар бериши муҳим эмас, балки унинг образли фикрлаши муҳимдир, деган мантиқ билан ёндашди. Бу жиҳатдан шеърнинг “таъсир кучи”, “одамларни таажжубга солиши”, “таклидлар”, “хаёлий (тўқима) образлар” каби масалалар рисола муаллифи томонидан таҳлил марказига қўйилди. Шундан келиб чиқиб, рисоланинг иккинчи “таълими”да шеърнинг умумий мақсади ва таклид турларига юзланди. Аллома юнон манбаларига суяниб аниқлашича, “шеър уч хил нарса билан хаёлга таъсир этади”: лаҳн – гармония (1), таклид – ташбиҳли сўзлар (2) ва ритм (вазн ва қофия) (3). Шеърнинг дастлаб пайдо бўлиши хусусида “инсон куввати (руҳий кувват – *нашр*.)да шеър туғилишининг икки сабаби бўлади: уларнинг бири

²³² *Абу Али ибн Сино*. Саломон ва Ибсол. Фалсафий киссалар. Шеър санъати. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр., 1980. Б.87.

²³³ Қўрсатилган асар. Б.90.

тақлид – таъбиҳ билан лаззатланиш, иккинчиси эса ёшликдан бош-лаб шу тақлиднинг инсон фаолиятида ишлатилиб келиниши. Мана шу ҳислат билан инсон барча тилсиз ҳайвонлардан фарқ қилади.²³⁴ Инсондаги тақлид маймундаги каби ҳаракатга ёки тўтиқуш-нинг каби товуш (сўз)га тақлид эмас. Инсон тақлид қилар экан, у маънога ишора қилади, ўна ишоралар эса (шеърый) таълим ўрнини аъдалайди. Инсондаги тақлидга ритм жўр бўлса, маъновий ишора-лар руҳга кучли таъсир қилади, “руҳ бундан енгил тортади, шавққа сўзлаб ва тақлид билан лаззатланади”. Айни фикрлар айрим шеър бишларига эмас, бутун бадий асарларга тегишли бўлгани учун булар каторига аллома “иккинчи сабаб” қилиб, “одамлар табиати-нинг композиция ва куйлар таълифига бўлган муҳаббат”ни келти-ради. “Мана шу икки сабаб юз бергач, шеър туғилади. У киши та-биатига аста-секин сингиб, уна бошлайди. У кўпрок табиатан шоир бўлганларда фавқулудда ва табиий равишда яратилади”²³⁵. Ибн Си-но асарида бундай назарий умумлашмалар муайян жанрлар талки-ни билан бирга берилади. Тўғри, муаллиф кўпрок юнон шеър на-вирига ва адабий турларига мурожаат қилади ва ниҳоят, сўнгги “таълим”да эса ҳар бир адабий тур ўзига муносиб вазнда айти-нишни таъкидлайди. Шундан келиб чиқиб, эпос ва эпопея вазни, мисал ва ҳикоялар вазни, шунингдек, фожиа ва драма вазни белги-ланади. Ибн Сино белгилаган тушунчалар камрови биргина лирик жанрларга муносибатга эмас, балки эпик ва драматургик жанрларга интибатан ҳам кўл келиши сўнгги жумладан аёнлашган бўлса керак. Мана шуларнинг барчаси “санъаткорлик” (маҳорат) деб номлана-диган тушунчга боғланади. “Санъаткорлик эса шеърятнинг олий даражасидир”²³⁶. Шунинг учун ҳам «шоирлар – олам шахзодалари, ҳали руҳ ҳокимлари»дирлар.

Ибн Синонинг мазкур хулосаси бадий-эстетик тафаккур тари-хида илмий инқилоб эдики, шунинг учун ҳам у Данте ва бошқа Ғарбий Европа Уйғонишининг илк намояндлари орқали Ренессанс тоғларига бориб уланади. Ўрта аср Европаси Шарқнинг илм-мада-нийят ютуқлари билан бирга, эстетик қарашлари, адабий-бадий инъаналарини ҳам қабул қилиб олгани ҳақида олмон олими Гердер ўзиди «Араблар (араб тилида ёзган муаллифлар – *нашр.*) фалсафа

²³⁴ Ғарбдаги асар. Ы. 104.

²³⁵ Ғарбдаги асар. Ы. 105.

²³⁶ Ушш асар. Ы. 114.

билан поэзия синтезини ниҳоясига етказдилар ҳамда шеърятни кўтаринки тасаввуф ғоялари билан суғордилар... араб файласуфлари айни пайтда шоир ҳам эдилар, шунинг учун ўрта асрларда тасаввуф билан адабиёт доимо ёнма-ён юрадиган, бир-бирига ўтадиган ҳодиса бўлди»²³⁷. Проф. Н.Комилов «Тафаккур карвонлари» китобида Шарқ Уйғониш даври маданиятининг Ғарб халқлари маданиятига ижодий таъсири ҳақида ёзган мулоҳазалари заминида Ибн Сино каби Шарқ фалсафаси ва адабиётшунослигининг муҳташам даргалари туради.

Абу Али ибн Сино инсоннинг ашё ва ҳодисаларга, гўзал шаклларга майлини «Рисола фи-л-ишқ» асарида батафсил баён этган. Бу фикр рисолада рух камолоти, ақл хислатлари ва муҳаббат масаласи билан зич алоқадорликда олиб тушунтирилган. Ўз навбатида, Ибн Синонинг оламни ягона рух – Ақли Кулл бошқаради, бутун ҳолат ва ҳаракатлар ўшанинг хислатидан, деган фикри Ирфон босқичи тасаввуф адабиётининг ўзак масалала-ридандир. Ибн Сино шогирди Абдуллоҳ ал-Маъсумий-ал-Фақиҳнинг таклифи ва илтимоси билан ёзилган “Рисола фи-л-ишқ” асарининг илк боби “Ал-фаслу-л-аввал: Барча якка моҳиятли мавжудотларнинг ишқий қуввати ҳақида” деб номланиб,²³⁸ унда ёзилишича, Аллоҳ таоло яратган барча якка ашёлар – нарсалар ўзидаги камчилик ва нуқсонларни йўқотиб, комилроқ, мукамалроқ бўлишга, ёмонлигидан қочиб, табиий яхши ҳолатига қайтишга интилади. Шу сабабли, олий рухга тобеъ, тааллуқли бўлган барча мавжудотлар табиий равишда яхшиликка, яшашга интилади, ҳаётни севади. Бундан келиб чиқадики, барча мавжудотларда (ҳаётга, яшашга) муҳаббат бўлгани сабабли улар мавжуддирлар. Шу жиҳатдан оламдаги барча мавжудотлар уч турли мартабада бўладилар: 1. Энг мукамалликка эришган мавжудот. 2. Энг кўп нуқсонли (зарарли) мавжудот. 3. Шу икки ҳолатнинг ўрталигида бўлган мавжудот. (Мантикий фикрлар тартибига кўра), энг кўп нуқсонли, бузилган, фасодли, ғизо қуввати ҳам йўқолган мавжудотлар йўқликка қараб боради.²³⁹ Шу боисдан рух афзаллиги ва ақл камолоти ҳақидаги таълимот, «Рисола фи-л-ишқ»да зикр этилган фикрлар Ибн Сино бадий асарларининг ҳам бош мундарижасидир дейиш мумкин. Рисолада улуғ аллома “ҳар бир жонзот-

²³⁷ Гердер Г. Идеи к философии истории человечества. С.573–574.

²³⁸ Абу Али ибн Сино. Рисола фи-л-ишқ // Серебряков С.Б. Трактат Авиценны о любви. Тбилиси: Мецниереба, 1976. С.38.

²³⁹ Ўша жойда. Б.39.

нинг жавҳаридан келиб чиқадиган ишқ тўғрисида” гап бошлаб, сўнгра оддий жонсиз мавжудотлар (маъданлар)га хос, ўсимликлар ва хайвоний мохият эгалари ҳамда ёш ва ёркин чирой билан ажралиб турадиганлар ишқидан тортиб “Аҳли дил (илохий қалблар) ишқи”га бағишланган саҳифалар билан ўз карашларини ниҳоясига етказилади. Мулоҳазалар сўнгида: “Агар Мутлак эзгулик тажалли этмаганида ундан ҳеч нарса олиб бўлмасди. Ундан ҳеч нарса олиб бўлмаганда эса ҳеч нарса мавжуд бўлмайди. Шундай қилиб, агар Унинг тажаллиси бўлмаганида, борликнинг ўзи ҳам бўлмасди; демек, Унинг тажаллиси бутун борликнинг сабабчисидир. Олий зотга бўлган ишқ қанчалик Унинг улуғлиги учун бўлса, ишқ ҳам шунчалик улуғвор бўлади. Унга бўлган севгининг ҳақиқий манбаи унинг тажаллисидадир. Унинг тажаллисига илохий қалблар ана шундай эришадилар. Шунга кўра, айтиш мумкинки, илохий қалблар Унга бўлган ишқ манбаининг мохиятидир”²⁴⁰ дейилган.

Сўнги икки асар файласуф ва адабиётшунос алломани улуғ тасаввуф олими киёфасида тасаввур этишга имкон беради. Адабиётшунослик тасаввуф илмидан айро равишда ислом оламида тараққий этиши мумкин бўлмаганидек, улуғ алломанинг яна бир файзли асари “Ат-танбеҳ ва-л-ишорат”га юзланамиз. Асарнинг биринчи қисмида мантиқ, иккинчи қисмида табиийёт, учинчи қисмида рухшунослик (метафизика)га оид масалалар кўриб чиқилади. Сўнги қисмда муаллиф ижод ва яратувчанлик тушунчаларининг фарқи ҳақида, рухнинг танадан ажралиши, шодлик ва бахт, суфийликнинг даражалари (обид, зоҳид ва ориф), мўъжиза ва кароматлар хусусида сўз юритади. Асарнинг хулоса қисми “Васият” деб юритилган. “Рух (жон) ҳақида” асарида маъдан руҳи, ўсимлик ва хайвон руҳлари, инсон руҳи ва унинг камолоти ҳамда рухнинг танадан ажралгандан кейинги ҳаёти ҳақида сўз юритади.

“Ёруғланиш” асарида басират – қалб кўзи очилган, янглишлар қоронғулигидан қутулиб, онги ва шуури ёришган зотларнинг Илохий олам асрорини кашф этиш қудратига эга бўлиши ҳақидаги тасаввуф таълимотини баён қилган. Бу асарлари билан буюк аллома тасаввуф таълимотида *ирфоний ишқ* фалсафасини илгари сурган.

Ибн Сино таълимотидаги, рухнинг муҳаббат воситаси билан камол топиши, демакки, инсоннинг ўсиш жараёнида балоғатга етиб,

²⁴⁰ *Абу Али ибн Сино*. Ишқ ҳақида рисола / М.Маҳмуд, З.Баҳриддинов тарж. // Шарк йилдаги. 2014. 2 сон. Б. 58-59.

фазилат топиши ғояси Ғарб олимларини ҳам жуда қизиқтиради. Камолотга интилиш, Ибн Сино талкинича, агар руҳ ўзининг моддий жисмларга йўналтирилган томони таъсирига берилса, кишини маънавий кашшоклик, бахтсизлик сари етаклайди. Рухнинг фароғати моддий оламдан узоқлашуви, уни ато этган руҳлар олами томон парвози билан амалга ошади. “Инсон руҳиятининг бахту камоли, унинг Ақли Кулл билан қўшилиши ёхуд унга яқинликка эришиши орқали қўлга киритилади. Зеро, ишк моҳияти – ўзидан афзал ва мукамалга қараб интилиш, уни идрок этиш, ҳис этиш, унга яқин бўлиш учун курашишдан иборатдир”.²⁴¹ Ибн Сино айтадики, барча жонли ва жонсиз мавжудотда ҳам ишк мавжуд, уларнинг ҳар бири, ўз даражаларига кўра ўзгаришда, кўпайиш ва янгилашишда, яъни камолотга томон интилишдадирлар. Чунки қулли ашё табиий равишда биринчи сабабга қараб интилади. Аллома файласуф рисола-си қуйидаги сўзлар билан бошланади: «Бошқариладиган ҳар бир алоҳида жавҳар, табиатига кўра, Соф Хайрнинг ягона жавҳаридан яралган жузъий (индивидуал) хайр ҳисобланмиш ўз тақомилига интилади... барча мавжуд ашёлар табиий истакка – туғма ишкка эгадирлар. Бундан чиқадиган мантикий зарурат шуки, ишк ашё (нарсас, унсур)ларнинг яшаш сабабидир». Бу каби ишк ўсимликлар ва хайвонларда ҳам мавжуд, аммо улардаги ишк олий руҳ сари интилиш ва у билан яқинлашиш қобилиятидан маҳрум. Бундай қобилият фақат инсон руҳидагина яшайди. Инсоний муҳаббат гўзалликка (чиройли шакллар, ёшлик, навкиронлик, гўзал чехраларга) меҳр қўйишда, ақлий-маънавий ва ҳиссий камолот учун курашда намоён бўлади. Инсон ҳеч қачон эришилганга қаноат қилмайди. У ҳамма вақт билмаганини билишга, ҳали қўлга киритмагани ютуққа муяссар бўлишга, мусаффолик ва гўзалликни идрок этиш билан руҳини қониқтиришга ружу қўяди. «Ишкнинг ҳар бир кўриниши аллақачон эришилган ёхуд эришилиши лозим бўлган нарсада, яъни севганига етишмоқда зухурланади. Хайрнинг фазилати кўпайган сари ишк соҳиби (объект)нинг қиммати ошади, шунга кўра, хайрга нисбатан ишк ҳам кучая боради».²⁴²

Азалий сабаб моҳияти жиҳатидан мутлақ соф, эзгулик демакдир. Бунинг исботи қуйидагича: Илк сабаб ҳақиқий борлик ҳисобланади. Ҳақиқий табиатга қарашли барча мавжуд нарсалар маълум

²⁴¹ Ибн Сино. Ишк ҳақида рисола. // Шарк юлдузи. 2014. 2-сон. Б.60.

²⁴² Ибн Сино. Рисола фи-л-ишк. Тбилиси, 1976. С.49.

туғулукдан мосуво эмас. Эзгу-хайр ё мохиятли, ёки мутлак, ёхуд эришилган (кейин кўлга киритилган) бўлади. Азалий сабаб бу – туғулук, унинг эзгулиги мохиятан ёки мутлак ва ё эришилган бўлиши мумкин. Агар эришилган бўлса, иккидан бири: ё унинг мавжудлиги ўз ҳаёти учун зарур, у холда унинг манбаи илк сабаб (азалий сабаб) бўлади. Азалий сабабда ҳеч қандай айб ва нуксон йўқ, (у ҳар қандай нуксондан холи)дир. Баркамолликнинг акси нуксондир.

Шундай қилиб, Азалий сабаб ўзига нисбатан ўхшаш бўлган сифатларнинг барчасига эга эканлиги аниқ бўлди. Азалий сабаб ўз мохиятига кўра хайрликдир, шунингдек, бошқа мавжуд ашёларга сабабчи ҳамдир. Чунки У борликнинг мавжудлиги ва сакланишига бош сабабчидир. Унга хос бўлган камолот борлиқ ва интилиш баркамоллиги учун ҳам хосдир.

Ётуқ инсоний рух ва фаришталар руҳи Эзгуий мутлакнинг мохиятига тенглаштирилган ва лаёқати жихатидан ўзига ўхшаш ақл бовар қилувчи ашёлар мушоҳадаси билан боғлиқдир, сахий инсонлар қалби сингари ҳақиқат йўлида қилинган ҳаракатлар туфайли содир бўлади ҳамда туғилиш, қабз бўлиш навбатининг давомийлигини саклашда Эзгуий мутлакнинг мохиятига эришиш билан самовий мохиятларни уйғотади. Бундай тақлид Эзгуий мутлакка яқинлашиш мақсадида пайдо бўлади ва бу яқинликдан мақсад, қомиллик ва ҳиммат эгаси бўлмоқдир. Бу Азалий сабаб ёрдами билан амалга оширилади ҳамда Унинг мохиятидан келиб чиқади. Бу худди севган нарсага яқинлик қилиш йўлини излаганга ўхшаш кетади. Биз аниқлаганимиздек, Эзгуий аввал барча аҳли дил (илохий қалб)лар учун муҳаббат манбаидир.

Ибн Сино фикрича, Олий эзгулик барча аҳли дил (илохий қалб)ларнинг ишқ манбаи сифатида намоён бўлади. Бу ишқ ҳеч қачон сўнмайди, ҳамиша қомиллик ва қомилликка яқин даражада бўлади. Улар қомиллик даражасида бўлган тақдирдагина севги улар учун заруриятга айланади. Қомилликка яқин даражада бўлса, уни инсоний севги дейилади, фаришталар севгиси деб аташга ҳали вақт эрта. Зеро, охиргиси (яъни фаришталар севгиси) абадий қомиллик касб этади. Аввалгиси (яъни инсоний муҳаббат) қомилликка яқин даражадаги севгида одам қалби ҳали ақлбовар қиладиган ашёларни ҳис қилишнинг табиий истаги билан тўла бўлади. Унинг қомиллиги шу билан белгиланадики, мушоҳада жараёнида у кўпроқ қомиллик касб этишга ҳаракат қилади ва барча нариги дунё – охи-